

ŐSRÉGÉSZETI LEVELEK

prehistoric newsletter

BUDAPEST, 2015

Szerkesztők:

Anders Alexandra

Kalla Gábor

Kiss Viktória

Kulcsár Gabriella

V. Szabó Gábor

Fordítás, idegen nyelvi lektorálás:

Seleanu Magdaléna (angol)

Szerkesztőség címe:

1088 Budapest, Múzeum körút 4/B

e-mail: osreglevelek@freemail.hu

Megjelenik évente

az Ősrégészeti Társaság kiadásában

ISSN 1585-1206

A kötet megjelenését támogatta:

ELTE BTK Régészettudományi Intézet

Címlap: A Vinča-kultúra nagyméretű plasztikája (Paluch 1. kép alapján)

Tartalom / Contents

<i>Péntek Attila–Faragó Norbert</i> : Erdőkürt-Cigány-part, egy nyílt színi kőkori telep / Erdőkürt-Cigány-part, a multilayered Palaeolithic open-air site	5
<i>Hajdú Zsigmond–Nagy Emese Gyöngyvér</i> : Különleges funkciójú, középső neolitikus tál Hajdúböszörmény határából / A Middle Neolithic bowl with a unique function from Hajdúböszörmény	25
<i>Paluch Tibor</i> : A Vinča-kultúra nagyméretű, ember alakú plasztikája / A large human figurine of the Vinča culture	32
<i>Daróczi-Szabó Márta–Savanyú Bálint</i> : Megmunkált oroszláncsontot tartalmazó gödör a középső rézkorból / A worked lion bone from a Middle Copper Age pit	38
<i>Bondár Mária</i> : Nyomozás a badeni kultúra únyi csoportja névadó leleteinek előkerüléséről / The hunt for the Úny group of the Baden culture	45
<i>Bakos Gábor–P. Fischl Klára</i> : A Szerencs-patak völgyének bronzkori településszerkezete / Bronze Age settlement patterns in the valley of the Szerencs Stream	53
<i>Ilon Gábor</i> : Brotlaibidol („kenyéridol”) Ménfőcsanakról / Ein Brotlaibidol aus Ménfőcsanak	63
<i>Sánta Gábor</i> : A halomsíros-kultúra gazdag temetkezése Ásotthalom határából / A rich cremation burial of the Tumulus Grave culture from Ásotthalom	69
<i>Tarbay János Gábor</i> : A Late Bronze Age hoard and sickle-shaped pins from Fövenyes (Hungary, Veszprém county) / Késő bronzkori depó és sarló alakú tűk Fövenyesről (Magyarország, Veszprém m.)	84
<i>Gróh Dániel</i> : Előzetes jelentés a visegrád-lepencei késő bronzkori temető feltárásáról / Preliminary report on the excavation of the Late Bronze Age cemetery at Visegrád-Lepence	119
<i>Soós Bence</i> : Egy talált tárgy leporolása — Egy csészés markolatú kard újraközlése / Blowing the dust off an <i>objet trouvé</i> — Republishing a <i>Schnalenkauf</i> -type sword	126

Könyvismertetés

Christine Reich: Das Gräberfeld von Szeremle und die Gruppen mit inkrustierter Keramik entlang mittlerer und unterer Donau (<i>Kiss Viktória</i>)	135
Germaine Depierre: Crémation et archéologie : nouvelles alternatives méthodologiques en ostéologie humaine (<i>Tankó Éva</i>)	143

Hírek

Az Ősrégészeti Társaság hírei / News	145
Technikai információk / Technical informations	147

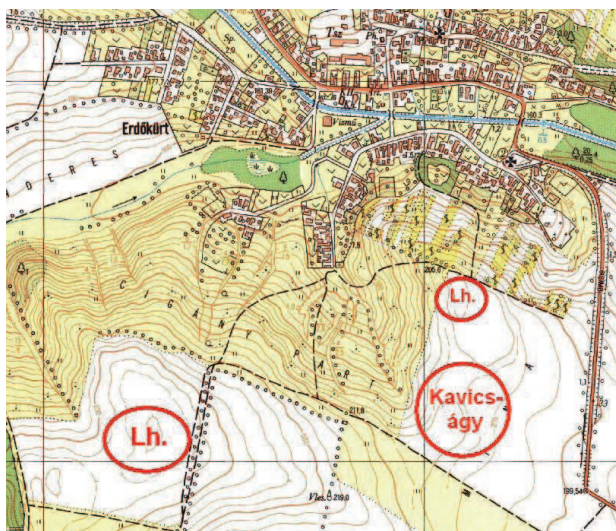
Erdőkürt-Cigány-part — egy nyíltszíni kőkori telep

Kulcsszavak: paleolitikum, neolitikum, kőeszközök, Északkelet-Magyarország, nyíltszíni település

Keywords: Palaeolithic, Neolithic, stone tools, Northeast Hungary, open-air site

1. A lelőhely leírása

A lelőhely Észak-Magyarországon, a Cserhátalján, Erdőkürt településtől délre, egy megközelítőleg nyugat-kelet irányú, a szomszédos Kálló településig húzódó, mintegy 3 km hosszú és 1 km széles fennsík nyugati végén helyezkedik el 240 m tszf. magasságon (1. kép). A fennsíkot északkelet felől a Céklás-völgy,

1. kép. Erdőkürt-Cigány-part — a lelőhely közvetlen környezete
Fig. 1. Erdőkürt-Cigány-part — the immediate surroundings of the site

délnyugat felől pedig az Alma-völgy, egy klasszikus zsákvölgy határolja. A lelőhelytől délkeletre mintegy 750 m távolságra található az Alma-völgyben folyó patak forrása. A lelőhelyet nyugatról egy mély árok-rendszer választja el a 318 m tszf. magasságú Ecskend tömbjétől. Területe keletről határos a Szedmina nevű határrésszel, amelyen egy nagyobb kiterjedésű, potenciális nyersanyagban igen gazdag kavicságy mellett egy kisebb neolitikus lelőhely is található. A Cigány-part és Szedmina határrészek közé részlegesen beékelődik egy mély vízmosásos rövidebb zsákvölgy. A nyíltszíni telep tehát egy fontos, kitüntetett jelentőségű stratégiai helyen helyezkedik el, ahonnan gyakorlatilag ellenőrizhette teljes környezetét. Az idősebb, középső paleolitikus,

korai felső paleolitikus lelőhelyek kapcsán már többször hangsúlyoztuk a tényt, hogy többnyire félreeső mellékvölgyek, gyakran aszimmetrikus átmetszetű zsákvölgyek (LÁNG 1967, 37, 54) mentén, leginkább azok végében helyezkednek el. Ez tapasztalható többek között Debercsény-Mogyorós (MARKÓ 2009) és Szécsénke-Kis-Ferenc-hegy (PÉNTÉK–ZANDLER 2013) lelőhelyeknél is. Ennek a véleményünk szerint tudatos helyválasztásnak nyilvánvalóan gyakorlati okai lehettek, amelyek minden bizonnyal a vadászati szokásokhoz és lehetőségekhez kapcsolódtak. Az ismertetendő lelőhely esetében szerepet játszhatott a közelben található nyersanyagforrás megléte is.

Mivel viszonylag kevés értékelhető adattal rendelkezünk a Cserhát területén található fiatalabb őskori lelőhelyek elhelyezkedésével kapcsolatban, a feltételezett neolitikus lelőhely jellegére vonatkozólag nem tudunk véleményt nyilvánítani. A lelőhely egy hozzávetőleg 150×100 m nagyságú területen helyezkedik el.

2. A lelőhely kutatása

A lelőhelyet az 1990-es évek végén fedezte fel egyikünk (P. A.), ám a felszíni gyűjtés csak 2001 szeptemberétől válhatott rendszeressé, amikor 40–45 cm mélységű szántást végeztek a területen. Jelenleg 1149 darab régészeti kölelettel rendelkezünk a lelőhelyről, amelynek eszközösszetétele alapján nyilvánvaló, hogy több régészeti korszak anyagával van dolgunk. Szigorúan technológiai és tipológiai szempontok alapján paleolitikus és neolitikus részre tudtuk szétválasztani a leletanyagot. Ezt a szétválasztást jelentős mértékben alátámasztották a megtalálási körülmények is, valamint a leletek patinásosságának mértéke is. A leletanyag mintegy 80–85%-a patinás. Ezen darabok előfordulása határozott koncentrációt mutat a plató legmagasabb területén, amelynek maximális kiterjedése 50–60 m Ny–K és 30–35 m É–D irányban. Feltehetőleg a talajerózió, főként pedig az intenzív talajművelés folytán itt tárult fel elsőként a paleolitikus kultúrréteg. A patinátlan és technológiailag, tipológiailag is fiatalabbnak

Összelet / Nyersanyag	Limno-szilicit	Kovakavics	Kvarcporfir	Obszidián	Radio-larit	Tűzkő	Andezit	Prutikova	Jáspis	Kalcedonos hidrokvartc	Összesen	%
Paleolitikus eszköz	1	14	6	–	–	–	–	–	–	1	22	1,91
Neolitikus eszköz	30	1	–	–	1	2	–	3	–	–	37	3,22
Magkő	6	–	–	5	–	–	1	–	–	–	12	1,04
Penge (h>=2 * sz)	15	1	–	–	1	–	–	–	–	–	17	1,48
Szilánk (> 20 mm)	90	18	14	4	7	6	4	–	–	–	143	12,45
Szilánk (< 20 mm)	246	1	20	7	1	2	1	2	–	–	280	24,37
Ütőkő, csiszolókö	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	0,09
Nyersanyag-darab, törmelék	563	60	3	–	4	3	3	–	1	–	637	55,44
Összesen:	952	95	43	16	14	13	9	5	1	1	1149	–
%	82,85	8,27	3,74	1,39	1,22	1,13	0,78	0,44	0,09	0,09		100,00

2. kép. Erdőkürt-Cigány-part — a leletek megoszlása nyersanyagok szerint
Fig. 2. Erdőkürt-Cigány-part — the raw material distribution of the finds

tűnő — általunk neolitikusnak tekintett — leletek döntő többségét közvetlenül ettől a sávtól délre, az Alma-völgy felé enyhén lejtő területen találtuk, de szórványosan a plátónak szinte a teljes területén előfordulnak. A lelőhelyen neolitikus kerámiát nem találtunk. Az egyetlen piszkosszürke színű kerámiatöredék (25×30 mm) kronológiai besorolásra teljesen alkalmatlan. Antropogén eredete folytán a széles értelemben vett régészeti leletek közé soroljuk azt a vöröses színárnyalatú vaskonkréciót is, amely a környék valamely kavicskibúvásából származhat. Vélhetően „esztétikai értéke” miatt vitték a lelőhelyre, esetleges „gyakorlati értéke” is elképzelhető, amennyiben porrá őrölt formában festékanyag-adalékként használhatták. Kisebb mennyiségű neolitikus leletanyaggal rendelkezünk az említett Szedmina nevű területről, egy nagyobb kiterjedésű kavicságy közvetlen szomszédságából. Az összesen 36 db litikus leletből álló leletegyüttesben 8 db eszköz, szilánkvakarók, véső és retusált pengék találhatók, valamint beazonosíthatatlan kerámiatöredékeket is találtunk.

3. A régészeti anyagban található nyersanyagok

Az Erdőkürt-Cigány-partról származó 1149 darabos régészeti köegyüttesen belül 10 nyersanyagféleséget különítettünk el makroszkóposan (2. kép). A 20 mm-nél kisebb darabok esetén — főleg az erősen patinás daraboknál — azonosításuk nem mindig volt lehetséges. A különböző nyersanyagféleségek felhasználásával kapcsolatban elsősorban a Cserhát hegység területén található lelőhelyekre utalunk.

A hidrotermális nyersanyagokra a hazai szakmai terminológiában a hidrokvartc és limnokvartc kifejezések használatosak. A két kőzet eltérő módon

keletkezik. Mindkettő utóvulkáni tevékenység folytán, vízben képződik: a hidrokvartc források üledéke (ezért gejzirrit néven is szerepel a szakirodalomban), a limnokvartc állóvizekben lerakódott kvartc. A kőzet üveges csengésű, kissé érdes tapintású, szélein, vékony lemezekben áttetsző. Rideg, kagylós törésű. Apró hézagok, üregek, erek vannak benne. Színe az összetevőktől függően rendkívül változatos: fehér, szürke, sárga, kék, vörös, sötétbarna. A vörös és sárga szín vas, míg a fekete szín mangán jelenlétére utal. Patinája kezdetben vékonyan még általában kékesfehér, később, vastagon már fehér színű. Az északról érkező folyók völgyében a felső pleisztocén löszfelszín több helyen szakítja meg pliocén végi nyirok- és miocén hidrokvartc foltok (T. DOBOSI 1978, 10, 12; T. BIRÓ 1984, 47–48).

T. Biró Katalin több cikkben is foglalkozott a kovakőzetek terminológiai kérdéseivel. Hidrotermális és limnikus kovakőzetek néven foglalta össze azokat, amelyek utóvulkáni folyamatokhoz kapcsolódnak, s amelyet a magyarországi pattintott kőeszközök nyersanyagainak legváltozatosabb, legproblematisabb csoportjának tart (T. BIRÓ 2008, 19; 2011, 215). A „kvartc (quartzite)” utótag (*suffixum*) használatát is problémásnak tekinti a nem-metamorf környezetben keletkezett kőzetek, pl. limno-, hidrokvartc esetén (T. BIRÓ 2010, 200). Rácz Béla doktori disszertációjában foglalkozik a kérdéssel: petrográfiai szempontból az elnevezés helyesen limnokvartc, limnokalcedonit vagy limnoopalit aszerint, hogy a kőzet alapanyagában, a mátrixában a kvarc, a kalcedon vagy az opál van túlsúlyban, de ez makroszkóposan ritkán állapítható meg (RÁCS 2013, 19–20). Sőt, az azonos nyersanyagforráson belül ezek együtt is előfordulhatnak (RÁCS 2013, 77–81).

Antonín Přichystal a kovás üledékekre a szilicit (*silicite*) összefoglaló terminus használatát javasolja

(PŘICHYSTAL 2010). A szilicitek általában mikrofossziliákat tartalmaznak, ellentétben az SiO_2 ásványokkal (kvarc, hegyikristály, kalcedon, opál és ezek különböző színváltozatai), amelyek magmás kőzetek üregeiben, hidrotermális erekben vagy mállási termékekben fordulnak elő. Definíció szerint limnoszilicit terminus illeti a természetes vízi környezetben, limnikus (tavi) környezetben létrejött különféle sziliciteket. A cseh és szlovák anyanyelvű szerzők ma már egységesen a limnoszilicit (*limnosilicite*) összefoglaló néven említik ezeket a kőzeteket. Ebben a cikkben mi is ezt az elnevezést használjuk, és javasoljuk bevezetni a hazai régészeti szakirodalomba ezt a terminust. Természetesen az idézett hivatkozásokban meghagyjuk az eredeti kifejezést, legyen az akár hidrokvarcit vagy limnokvarcit.

3.1. Helyi (lokális) eredetűnek tekinthető nyersanyagok

Simán Katalin nyomán a helyi nyersanyagok közé azokat soroltuk, melyek a lelőhelyhez viszonyítva 25 km-nél nem nagyobb távolságból gyűjthetőek (SIMÁN 1991). Jelen esetben ebbe a kategóriába a limnoszilicitek, a kovakavicsok, a jáspis és az andezit sorolható.

Az együttesben igen jelentős a limnoszilicit leletek száma, összesen 952 db (82,85%). Jóllehet a nagy részüknek a felszínét fehér-sárgásfehér patina borítja, amely megnehezíti a meghatározást, a nyersanyag forrása minden valószínűség szerint a lelőhelytől légvonalban mintegy 5 km-re nyugatra található Püspökhátvan, ill. Galgagyörk térsége lehet. Püspökhátvan-Öregszőlők határrészen limnokvarcit padok fordulnak elő, amelyekre először a felső paleolitikus lelőhely — minden valószínűség szerint egy műhely — ásatása kapcsán figyeltek fel (CSONGRÁDINÉ-BALOGH–T. DOBOSI 1995). Hólyagüreges andezitbe települt hasadékkittöltő tömbök, gumók több helyen is előfordulnak a környéken, így az Acsa és Püspökhátvan határán található kőbányában, ill. az Ecskend kőfejtőjében (NOSZKY 1940, 100). Galgagyörk-Meleg-völgyben számos nagyobb méretű limnoszilicit blokk került elő. Ez a változat többnyire sok zárványt, növényi maradványt tartalmaz, amelyek nyoma a debitázsanyagban és részben az eszközökben is fellelhető. A Cserhát hegység területén található limnokvarcitokról rendelkezésünkre álló információkat Markó András ismertette részletesen (MARKÓ 2005; 2012, 22, II.2.1.1). A lelőhely leletanyagában elsősorban a limnoszilicit debitázsanyag és a hulladék aránya jelentős. A paleolitikus eszközök között egyetlen pengevakaró kivételével nem található limnoszilicit, a neolitikus eszközök esetén azonban ez a nyersanyag egyértelműen domináns, a 37 db eszközből 30 db (81,08%).

Igen nagy a kovakavics leletek száma is (95 db, 8,27%). Nemcsak debitázsanyag, ill. nyersanyagdarab fordul elő kovakavicsból, hanem a paleolitikus eszközök jelentős része, továbbá 1 db neolitikus szilánkvakaró is ebből készült (2. kép). A nyersanyag legközelebbi előfordulási helye a lelőhelytől mintegy 300 m-re keletre, a Szedmina nevű határrészen található nagyobb kiterjedésű kavicság. További lehetséges forrása a lelőhelytől északnyugatra mintegy 3 km-re található Kavicsos nevű hely. Ezeknek a területeknek a geológiai kora a régi nevezéktanban alsó pliocén szarmata emelet (NOSZKY 1940, 114), amely az új neogén rétegtani nevezéktanban felső miocén szarmata emelet Kozárdi Formáció (HÁMOR 1985, 265). Mivel alapvetően heterogén összetételű kavicsagyakról van szó a kvarcitkavicsok határozott dominanciájával, ez az információ ellenőrzésre szorul. Lelelőhelyünkön nummuliteszes kovakavics is található két nyersanyagdarab és egy szilánk formájában. Közeleli előfordulása ismert a Kavicsos nevű kavicságából. A nummuliteszes kovakavics nyersanyagának a paleolitikus felhasználását nálunk először az érdi nyílt színi lelőhelyen mutatták ki (DIENES 1968). Régészeti jelentőségére az utóbbi tíz évben figyeltünk fel a Cserhát hegységben folytatott intenzív terepbejárások során. Jelenleg több mint 40 nyersanyagforrás, kavicság területéről rendelkezünk mintával és mintegy 20 régészeti lelőhelyen találtuk meg a leletanyagban. A nummuliteszes kovakavicsnak a paleolitikumban játszott szerepéről részletes ismertetést nyújt Markó András és Kázmér Miklós (MARKÓ–KÁZMÉR 2004). Az azóta eltelt egy évtized terep kutatásainak köszönhetően azonban számos új információval rendelkezünk a Mátraalja, ill. a Dunántúl (Tata, Vértesszőlös környéke) vonatkozásában is.¹ A Cserhát területén kiugróan nagyarányú kovakavics-felhasználás Legénd-Káldy-tanya 5. sz. lelőhely még publikálatlan középső paleolitikus jellegű régészeti anyagában tapasztalható. Itt a 429 darabos leletegyüttesben 69%, a 39 darab eszközön belül pedig 61% a kovakavics aránya. Szécsénke-Kis-Ferenc-hegy lelőhely 1084 darabos, a Szeletien kultúrához sorolt² leletanyagában szintén magas a kovakavics aránya, mind a teljes leletegyüttesre (17%), mind az eszközök számát (31%) tekintve (PÉNTEK–ZANDLER 2013, 39, 1–2. táblázat). Előfordulása egyéb paleolitikus lelőhelyeken csak

¹ Markó András szíves szóbeli közlése.

² Az egyes kultúranéveket illetően azt a Mester Zsolt által javasolt névhasználatot alkalmazzuk, amely a francia névhez hozzáilleszti a „kultúra” szót és tulajdonnevek esetén nagy, jelzőként vagy jelzős szerkezetben kis kezdőbetűvel írjuk (MESTER 2009).

szórványosnak tekinthető. A kovakavicsnak a fiatalabb őskorban betöltött szerepére viszonylag kevés adatunk van a Cserhát hegység területéről. Cserhátsurány-Bányai-oldal publikálatlan régészeti anyagában fordul elő jelentősebb számban helyi eredetű kovakavics.

Egy kisméretű, jáspis kavicsstörredék lehetséges forrása a fent említett két kavicskibúvás valamelyike lehet. A törések természetes törések, de a kavics antropogén eredete a lelőhelyen kétségtelen tény, emiatt régészeti leletként kezeljük. A jáspis egy mikrokristályos, finomszemcsés kvarcváltozat.³ Csak nagyon ritkán fordul elő tiszta formában. Színe — vasoxid, ill. vashidroxid tartalmától függően — vörös vagy sárgásbarna. A jáspist az egyenes törési felületek és törési felszínek jellemzik. Jóllehet egyenetlen törési tulajdonságai alapján nem tartozik az optimális köeszköz-nyersanyagok közé, a hazai régészeti lelőhelyeink leletanyagában megtalálható. Szórványosan előfordul a Bükk hegység környékén található bábonyi jellegű leletanyagokban (RINGER 1983, 58–63). Itt a szerző a Mátra hegységet jelöli meg a jáspis lehetséges forrásaként. T. Dobosi Viola az Eger környéki paleolitikus lelőhelyekkel kapcsolatban Vértess László cikkeire hivatkozva említ az Eger-Kőporos-tető lelőhelyen 35 db jáspiszilánkot és eszközt, ill. Demjén-Pütkös-tető lelőhelyen 1 db szilánkot (T. DOBOSI 1978, 9). Ugyanő Tata-Porhanyóbányával foglalkozó cikkében határozottan azt írja a lelőhelyen felhasznált nyersanyagfélésekkel kapcsolatban, hogy „A Vértess-féle jáspist tételesen el kell különíteni a kalcedontól, ha az egyáltalán kalcedon.” (T. DOBOSI 2013b, 24). A Vértess László által jáspisként meghatározott nyersanyag minden valószínűség szerint valamilyen más kőzetfélése lehet az Eger-Kőporos-tető leletanyagában, ugyanis T. Dobosi V. a lelőhely kulturális hovatartozásának revíziójával foglalkozó cikkében már nem szerepel jáspis. Zandler Krisztián említ Demjén-Hegyeskő-tető lelőhelyen jáspisből készült pengét, ill. pengén készült eszközt (ZANDLER 2012, 10), Andornaktálya-Rózsa-hegy (Pütkös-tető) lelőhelyről 1 db jáspis szilánkot (ZANDLER 2012, 21), Eger-Nyerges lelőhelyen „kevés” jáspist, ezen kívül egy beazonosíthatatlan lelőhelyről jáspisből készült levélhegyet (ZANDLER 2012, 27). A Cserhát területén viszonylag jelentősebb a jáspis előfordulása Vanyarc-Szlovácka-dolina 5. sz. lelőhelyen, ahol a feltárás során egy atipikus megmunkálású kaparó került elő (MARKÓ 2012, 96, 113, III.16. táblázat). Vanyarc-Makói-oldal lelőhelykomplexum eddig

publikálatlan anyagában egy bifaciális élmegmunkálású kaparó található jáspisből, Buják-Szente lelőhely neolitikusnak tekintett leletanyagában pedig egy ventrálsan retusált lamella található.

A vulkánikus eredetű andezit mint nyersanyag 9 db régészeti lelet (1 magkő, 5 szilánk és 3 nyersanyagdarab; 0,78%) formájában van jelen a régészeti anyagban. Sötétszürke-fekete színárnyalatú, szerkezetében finomszemcsés, világosszürke mállási kéreggel fedett, viszonylag jól pattintható változat. Hasonló tulajdonságú andezit található a lelőhelyhez közel, a Galgagyörktől keletre húzódó Megyerke-völgy bányáiban (SZENTES 1943, 8). A leletek száma kevés annak eldöntéséhez, hogy mely kulturális horizonthoz kapcsolódnak. Az andezitnek mint nyersanyagnak a paleolitikumban való alkalmazására a Cserhát területén számos példát ismerünk. Igen intenzív a használata a közeli Galgagyörk-Csonkás-hegy lelőhelyen, ahol a felszíni gyűjtésből származó régészeti anyagban egyéb megmunkált darabok mellett egy nagyméretű szakóca is található andezitből. Ez az eszköz megmunkálásával emlékeztet a micoquien–bábonyi jellegű eszközökre (MARKÓ 2004). Az andezit szórványosan előfordul az ún. vanyarci típusú, a morvaországi archaikus Szeletien kultúrára (Jezeřany) emlékeztető iparban (MARKÓ 2012, 25–26, 74, 79). Megtaláljuk Acsa-Rovnya lelőhelyen, amelynek régészeti anyaga az ásató T. Dobosi V. értékelése alapján az Aurignacien kultúra fiatalabb fázisába sorolható (T. DOBOSI 2008, 159; 2013a, 58). A lelőhely leletanyagával kapcsolatban azonban a levéleszközök, a középső paleolitikus kaparók és a kvarcporfir nyersanyag jelenléte folytán nem zárható ki a Szeletien kultúra bizonyos befolyása, a kultúrák kapcsolata (T. DOBOSI 2010, 13). A neolitikumban való felhasználására vonatkozóan pedig elsősorban az Aszód-Papi-földek lelőhely baltakészítő műhelye idézhető (JUDIK–T. BIRÓ–SZAKMÁNY 2001). A Cserhát hegységben csiszolt kőbalták előfordulnak szórvány leletként Galgagyörk-Csonkás-hegy lelőhely környékén vagy Legénd-Forrás lelőhelyen.

3.2. Távolsági (extralokális) nyersanyagok

Simán Katalin nyomán az 100 km-nél messzebből származó nyersanyagféléseket (SIMÁN 1991), a kvarcporfirt, az obszidiánt, az „északi” vagy „erratikus” tűzkövet és a pruti kovát soroltuk ebbe a csoportba.

Az összesen 43 db kvarcporfir (felzites-sávós riolit, metariolit) lelet aránya 3,74%. A 6 db paleolitikus eszköz mellett a régészeti leletek nagy része szilánk vagy nyersanyagtörredék. A szilánkanyag összetétele és morfológiája alapján nyilvánvaló, hogy a lelőhelyen eszközkészítés és

³ Rácz Béla doktori értekezésében részletesebben tárgyalja a jáspis nyersanyag kérdését is (RÁCS 2013, 17–18). A jáspis és a rokon kőzetek genetikai osztályozásával Ruslani I. Kostov foglalkozott (KOSTOV 2010).

eszközmegújítás, újretusálás is folyt. A Cserhát hegység területén szinte valamennyi micoquien–bábonyien és szeletien lelőhely leletanyagában előfordul változó arányban. A legintenzívebb az előfordulása az ún. vanyarci típusú iparban. Vanyarc-Szlovácka-dolina 5. sz. lelőhely felszíni gyűjtésből származó 974 darabos leletanyagában 309 db kvarcporfir található, a leletek 31,72%-a (MARKÓ 2012, 106, III.8. táblázat). A 2003–2007 közötti kis felületű feltárások során előkerült összesen 1950 leletből pedig 650 db (33,33%) a kvarcporfir (MARKÓ 2012, 113, III.16. táblázat). A Cserhát területén több példát is ismerünk a kvarcporfirnak a fiatalabb őskorban való szórványos felhasználására: Csesztve-Öreg-szőlők, Erdőtarcsa-Daróci-hegy (ZANDLER 2008), Galgagyörk-Májóka (MARKÓ–PÉNTÉK–BÉRES 2002), Kálló-Alsó-hegy, Kálló-Pusztá-hegy.

Az obszidán csak szilánk, ill. magkő formájában van jelen, s mind a 16 db (1,39%) inkább a neolitikus leletegyütteshez kapcsolható. Valamennyi darab átlátszó-áttetsző kárpáti 1 típusú, amelynek geológiai forráshelye a mai Délkelet-Szlovákia területén található. Az obszidián nyersanyagot szórványosan megtaláljuk a micoquien–bábonyien jellegű lelőhelyeken, így Legénd-Káldy-tanya lelőhelykomplexum leletanyagában (MARKÓ–PÉNTÉK 2003–2004), továbbá Galgagyörk-Csonkás-hegy lelőhelyen is (MARKÓ 2004). Előfordul számos a Gravettien kultúrába sorolható lelőhelyen (Verseg-Tatárdomb és Csővár-Aranyhegy publikálatlan anyagaiban), ill. epigravettien lelőhelyen is (Acsa-Viszoki-hegy: T. DOBOSI 2010; Romhány-Díós út: T. DOBOSI 2011–2013). A neolitikumban történő felhasználása általánosnak mondható (Csesztve-Stalák: T. DOBOSI–TÁRNOKI 1987; Verseg-Tatárdomb: CSONGRÁDI-BALOGH–T. DOBOSI 1991).

Összesen 13 db (1,13%) lelet nyersanyaga azonosítható mint „északi tűzkő”, „erratikus tűzkő”, amelyeknek a konkrét forrása nem ismeretes. Ezek az elnevezések tulajdonképpen különböző kristályszerkezetű kvarcváltozatok gyűjtőnevei. Kréta kori mészkőben, gumók, gömbök formájában fordul elő. Nemes, szép, szürke-sárgás színű, élein kissé áttetsző, homogén nyersanyag. Tömör, kagylós törésű. Az északi tűzkő barnásszürke színű, homogén szerkezetű, vékony szilánkjai majdnem átlátszóak. Finom, vékony kéreg borítja. Felszínét régészeti környezetben gyakran fedi szürkésfehér patina, emiatt pontos származási helyük beazonosítása lehetetlen (T. DOBOSI 1978, 12–14.; KOZŁOWSKI–MESTER 2003–2004, 115–117). Feltehető azonban, hogy Lengyelország területéről, Szilézia környékéről, tehát mintegy 400–450 km távolságról kerülhettek a lelőhelyre. Ebből a nyersanyagból egy neolitikus pengevarró, egy retusált

penge és egy csonkított lamella mellett szilánkok és nyersanyagdarabok is találhatóak a régészeti anyagban. A Cserhát területén a különböző bifaciális iparok lelőhelyein csak esetlegesen fordul elő ez a nyersanyag, többnyire azonban kevert kontextusban. Viszonylag gyakori az előfordulása a gravettien entitás különböző fázisaiban. Viszonylag nagy mennyiségben található Mogyorósbánya felső paleolitikus telepén, ahol az aránya eléri a 6%-ot (T. DOBOSI 2011a, 547). Verseg-Tatárdomb felső paleolitikus lelőhely anyagában az ásatók egy középső árvésőt és egy magkövet említene a patinás északi tűzkőből (CSONGRÁDI-BALOGH–T. DOBOSI 1991, 99–100). Előfordul az Epigravettien kultúrához sorolt Acsa-Viszoki-hegy lelőhelyen (T. DOBOSI 2010) és Romhány-Díós út lelőhely anyagában is (T. DOBOSI 2011–2013), valamint egy db a kora mezolitikusnak tekintett Szekszárd-Palánk lelőhelyen is (KERTÉSZ–DEMETER 2011, 118, I. táblázat).

Egy csonkított lamella és egy retusált lamella nyersanyaga nagy bizonyossággal egy másik tűzkőváltozat, a pruti kova (0,43%). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a volhíniai és a pruti kova egymástól való egyértelmű megkülönböztetése csak petrográfiai vizsgálatok útján lehetséges. A bifaciális iparok hazai lelőhelyein ritkán fordul elő, Eger-Kőporos-tető lelőhelyen egy csúcsos kaparó van ebből a távoli nyersanyagból (T. DOBOSI 1995, 51; KOZŁOWSKI ET AL. 2012, 427). Zandler K. néhány további Eger környéki levéleszközös lelőhely leletanyagának kapcsán említi a pruti kovát (Egerszalók-Kővágó-dűlő I. és II., Ostoros-Rácpa [Hálás-tető]). A fenti lelőhelyekkel kapcsolatban azonban óvatosságra int az a semmiképpen nem elhanyagolható körülmény, hogy a régészeti anyaguk többségében kevert jellegű (ZANDLER 2012). A hazai felső paleolitikumban a pruti kova a gravettien idősebb fázisában és az epigravettien fázisban is jelen van (T. DOBOSI 2011b, 109). Megtaláljuk továbbá a kora mezolitikusnak tekintett Szekszárd-Palánk lelőhelyen is az összeleletanyagban való 3,79%-os részesedéssel (KERTÉSZ–DEMETER 2011, 118, I. táblázat).

A különböző tűzkőfélések előfordulnak a Cserhát hegységben, ill. annak déli lábánál néhány régészeti feltárásból származó neolitikus leletegyüttesben is. A lengyeli kultúrába sorolt Aszód-Papi földek lelőhelyen a pattintott köleletek több mint 10%-a „északi tűzkő”, elsősorban krakkói jura tűzkő (T. BIRÓ 1998, 50–51). Csesztve-Stalák ugyancsak a lengyeli kultúrába sorolt lelőhelyének 409 darabos pattintott köegyüttesében 100 db tűzkő, ebből 30 db retusált eszköz volt. A krakkói jura tűzkő mellett előfordultak a felső jura kori csokoládé kova és volhíniai kovaváltozatok is (T. BIRÓ 1998, 57). Szécsény-Ültetés zselízi kultúrába tartozó

lelőhelyének 438 darabos pattintott leletegyüttesében egy 25 darabos jellegzetes krakkói jura tűzkő sorozat, pengék és magkövek, fordul elő és megtalálható a volhíniai kova is (T. BIRÓ 1998, 45).

3.3. Ismeretlen eredetű nyersanyagok

Nem ismert a 14 db (1,22%) radiolarit származási helye. A cserhádi nyersanyaglelőhelyeken kis mennyiségben ugyan, de általánosan előfordul pattintásra alkalmas, kisebb-nagyobb kavics formájában. Így a fent említett Kavicsos nevű területen található nagyobb kiterjedésű kavicsagyban is. A lelőhely régészeti anyagában a leletek többnyire barnás és bordó színárnyalatúak, de előfordulnak a zöldes, sárgás-zöldes, szürkés változatok is. Egy neolitikus szilánkvakaró és 1 db szilánk egyértelműen dunántúli, hárskúti típusú radiolaritból készült. Négy darab szürkés színárnyalatú szilánk a nagyteveli Tevel-hegyen található sajátos, koncentrikusan sötétülő színezettségű szürke tűzkőre is emlékeztet. A további darabok inkább kárpáti radiolaritnak tűnnek, s ebben az esetben a forrásuk Nyugat-Szlovákiában is lehet. Az említett neolitikus szilánkvakaró mellett 1 db pengetőredék, valamint szilánkok és nyersanyagdarabok, törmelékek találhatóak radiolaritból a leletanyagban.

Hont-Csitár lelőhely anyaga különböző kultúrák keveredését mutatja, így az ott található kárpáti radiolarit nem kapcsolható egyértelműen a levélhegyes, bifaciális iparhoz (ZANDLER 2010). Legénd-Káldy-tanya lelőhelykomplexum leletanyagában egy atipikus kaparó kárpáti radiolaritból a micoquien–bábonyien jellegű leletek közé sorolható (MARKÓ–PÉNTÉK 2003–2004, 172, Fig. 5. 2). A Cserhát területén és az Ipoly-völgyben is elsősorban a Gravettien kultúra különböző fázisaihoz tartozó lelőhelyek régészeti anyagában fordul elő váltakozó mennyiségben a kárpáti radiolarit. Romhány-Diós út lelőhely anyagában mintegy 13% (T. DOBOSI 2011–2013). A Cserhát hegység területén megtalálható neolitikus lelőhelyek többnyire a dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrájából kialakult zselízi, ill. a késő neolitikus lengyeli kultúrához sorolhatók. Ezeken a lelőhelyeken általánosabb jelenség a dunántúli radiolarit felhasználása, mint egyfajta kulturális tradíció.

Egy paleolitikus kettős kaparó nyersanyagát kalcedonos hidrokvarcitként azonosítottuk. Felszíne csillogó, üvegfényű, patinátlan. Színe kékesszürke árnyalatú, átlátszatlan. Szövege inhomogén, helyenként apró zárványokkal. Vélt származási helye a Mátra hegység területe. A kalcedon kifejezés a mikrokristályos kvarcok változatainak összességét jelöli. Gömbös, vesés vagy cseppköves, tömör alakzatokban

és tömegekben jelenik meg. A kvarccal azonos kémiai tulajdonságokkal rendelkezik, mivel egyazon anyagról (szilícium-dioxid, SiO_2) van szó. Fizikai tulajdonságai elsősorban a kristályosodás körülményeitől függenek, sűrűsége és keménysége, valamint törésmutatója is valamivel alacsonyabb, mint a kvarcé. A kalcedon kovasavban gazdag, kis hőmérsékletű (50–200 °C) hidrotermális oldatuk munkája nyomán általában üregekben és lerakódásokban képződik, ahol réteget vagy konkréciót alkot. Ezekben az esetekben az amorf, kristályalak nélküli szilikát-hidrátal társul. Magmás vagy üledékes kőzetekben is előfordul. Ezzel a nyersanyaggal kapcsolatban mindenképpen kihangsúlyozandó, hogy a Cserhát területén eddig semmilyen régészeti leletanyagban nem fordult elő. A Cserhátban nem ez az egyetlen olyan különleges nyersanyag, amelynek feltételezett származási helye a Mátra. A feljebb tárgyalt jáspis mellett a Becske-Büdös-tó-hegy alatti lelőhely régészeti anyagában egy olyan fekete sávós tejfehér opalitot találtunk, amelynek egyetlen ismert előfordulása Gyöngyösoroszi-Dögkút.⁴

4. A régészeti leletanyag

A régészeti anyagban két megmunkált darab esetén a kulturális besorolás kérdése tisztázatlan. Mindkét darabot az eszközöktől elkülönítve tárgyaljuk. Az egyik (Ltsz.: 54) egy erősen patinás vésőpattinték disztális töredéke. Nyersanyaga limnoszilicít. Méretei: 32×7×5 mm. A darab érdekessége, hogy két oldalélének disztális vége mintegy 10 mm hosszúságban retusált. Maga a helyenként az erózió által lekoptatott retusálás is patinás. Nagyon valószínű a darab paleolitikus eredete és fűrészerű funkciója. A másik (Ltsz.: 57) egy aszimmetrikus keresztmetszetű, ferde bordázatú, patinás penge. Nyersanyaga limnoszilicít. Méretei: 29×14×5 mm. Hátlapján vékonyítás nyomai, emiatt a bázis és a talon jellege sem állapítható meg. A bal oldalél a hátlaapon laposan retusált. Tipológiaiilag sem paleolitikus, sem neolitikus analógiát nem ismerünk ezzel a darabbal kapcsolatban.

4.1. Magkövek

Az 1149 darabból álló leletanyagban összesen 12 magkő található (1,04%). Hat nyersanyaga limnoszilicít, öt obszidián, egynek pedig andezit. A limnoszilicít magkövek közül egyetlen patinás, töredékes pengemagkő kivételével valamennyi unipoláris szilánkmagkő, amelyek általános külső jellemzője a patina hiánya.

⁴ T. Biró Katalin szíves személyes közlése.

A töredékes darabon látható pengeleválasztások alapján valószínűsíthető hogy szintén unipoláris magkőről van szó. Két szilánkmagkő viszonylag nagy méreténél (~50×50×50 mm) fogva valamilyen okból felhagyottnak tekinthető, három kisebb méretű darab (~25×25×25 mm) azonban kimerült, esetleg lamellák leválasztására lehetett volna alkalmas. A limnoszilicit nyersanyagdarabok között még legalább 3 olyan nagyobb méretű darab található, amelyen leválasztás nyoma látszik. Ezek a darabok azonban amorfak, így nem tekinthetők előmagkőnek sem. A leválasztások inkább a nyersanyag pattinthatósági tulajdonságát tesztelhetők.

A kisméretű obszidián magköveken részlegesen megtalálható a külső kéreg nyoma. A kéregmaradvány és a morfológia összképe alapján valószínűsíthető, hogy már a kiindulási gumók is viszonylag kicsik voltak. Valamennyi darab unipoláris lamellamagkő, egy vagy két leválasztási felszínnel. Hiányoznak a klasszikus kúpos formák, ami nyilvánvalóan a kisméretű, szabálytalan formájú kiindulási gumók következménye. Jelen állapotukban még nem tekinthetők kimerültnek. Érdekes módon a leletanyagban teljességgel hiányoznak az obszidián lamellák ill. az azokon készült eszközök. Technológiai megfontolások alapján a fenti magköveket, a neolitikusnak tekintett leletegyütteshez soroljuk. Hasonló megállapítások érvényesek a lengyeli kultúrára általánosságban is. Csesztve-Stalák lelőhely pattintott kőanyagának ismertetése kapcsán T. Bíró K. a következőket írja: „... Obsidian in general is used in the Lengyel culture mainly in form of microliths, primarily, microblades ... the 99 pieces of obsidian were almost exclusively micro-cores and flakes (chips), with only 6 retouched tools ...” (T. BÍRÓ 1998, 57).

Nem egyértelmű az andezit szilánkmagkő kulturális besorolása. A megközelítőleg diszkoid formájú, 50×50×25 mm nagyságú szilánkmagkő külső felszínét az andezitre oly jellemző zöldesszürke mállási kéreg borítja. A leletanyagban néhány nagyobb méretű andezit szilánk is található, amelyek morfológiájuk alapján hasonló magkövekről származhatnak. A közeli Acsa-Rovnya lelőhelynek az Aurignacien kultúrába sorolt felszíni leletanyagában hasonló diszkoid magkő található. Három kovakavics nyersanyagdarab mutat még leválasztási nyomokat, azonban ezek is — a fentebb említett limnoszilicit darabokhoz hasonlóan — feltehetőleg csak nyersanyagtesztelési céllal történt leválasztások.

A magkövekkel kapcsolatban mindenképpen szükséges megjegyezni, hogy csupán egyetlen töredékes állapotú patinás magkő található a leletegyüttesben, noha a debitázsanyag nagy része patinás limnoszilicit és kovakavics. A limnoszilicit bőségesen rendelkezésre

álló, de többnyire rossz minőségű helyi nyersanyag, s emiatt valószínűleg pazarlóbb módon bántak vele. Így érthető a nagy mennyiségű (91,85%) debitázs és nyersanyag-törmelék. Ezzel látszólagos ellentmondásban áll az a tény, hogy csupán öt nem patinás magkő került elő, miközben a nem patinás debitázsanyag igen kis mennyiségű. Itt azonban számolnunk kell azzal, hogy a neolitikus emberek többnyire már előre megformált magköveket hoztak a telepre és ennek folytán alacsonyabb a hulladék aránya.

4.2. Pengék

Ennél a feldolgozásnál a penge elnevezést alkalmazzuk, ha a leválasztás legnagyobb hosszúsága eléri vagy meghaladja a szélességének a kétszeresét. E definíció szerint tehát a pengének nem kell, hogy teljesen párhuzamosak legyenek az oldalai, mindegy milyen a sziluettje és milyen debitázs során keletkezett (HOLLÓ–LENGYEL–MESTER 2002, 102). A leletanyagban összesen 17 penge, ill. pengetöredék található. Egyértelmű a nyersanyagpreferencia, hiszen 15 penge nyersanyaga limnoszilicit, egyé kovakavics, egy pedig kárpáti radiolaritból készült. A limnoszilicit darabok közül ötnek a felszíne erősen patinás, hétnek friss, nem patinás, egy pedig megégett. A patinás pengék közül a leghosszabbnak a proximális vége törött, kétbordájú, szabálytalan trapéz keresztmetszetű. Méretei: 41×15×9 mm. A többi négynek a méretadatai elég nagy szórást mutatnak: hosszúságuk 17–35 mm, szélességük 12–20 mm között változik, hozzávetőlegesen párhuzamos oldalélű töredékek. Két darab keresztmetszete háromszögletű, kettőé pedig trapéz. Az egyetlen bázistöredék esetében a talon facettált jellegű. A nem patinás pengék közül a leghosszabb háromszög keresztmetszetű, bal oldalán a nyersanyag külső kérgének maradványával. Talonja sima. Méretei: 43×15×6 mm. Egy 38×19×5 mm-es penge talonja pontszerű. Egy szélesebb bázistöredék (33×20×4 mm) ugyancsak penge, mindkét oldaléle enyhén ívelt, keresztmetszete háromszögletű. Talonja facettált, ajakkal. A további darabok 11–13 mm szélesek, párhuzamos oldalélűek, közülük kettő trapéz keresztmetszetű, facettált talonú bázistöredék, 1 darab disztális és 2 darab meziális töredék. Az utóbbiak keresztmetszete háromszögletű. A kárpáti radiolaritból készült proximális pengetöredék háromszög keresztmetszetű. Maga a bázis is szándékosan törött, a törési felületet tompító retusálással megmunkálták. Méretei: 25×17×4 mm. További 2 db patinás limnoszilicit penge szabálytalan alakú, csupán morfometriai alapon soroltuk a pengék közé. Mindenképpen említést érdemel az 1 db kovakavics gerincpenge mint „technológiai

Paleolitikus eszközök / Nyersanyag	Limno- szilicít	Kova- kavics	Kvarc- porfir	Obszi- dián	Radio- larit	Tűz- kő	Ande- zit	Pruti- kova	Jás- pis	Kalcedonos hidrokvarcit	Összesen	%
Vakaró	1	7	–	–	–	–	–	–	–	–	8	36,36
Levéleszköz	–	3	3	–	–	–	–	–	–	–	6	27,27
Kaparó	–	2	3	–	–	–	–	–	–	1	6	27,27
Bifaciális eszköz	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	1	4,55
Egyéb eszköz	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	1	4,55
Összesen:	1	14	6	0	0	0	0	0	0	1	22	
%	4,55	63,64	27,27	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	4,55		100,00

3. kép. Erdőkürt-Cigány-part — a paleolitikus eszközök megoszlása nyersanyagok szerint

Fig. 3. Erdőkürt-Cigány-part — the raw material distribution of the Paleolithic tools

indikátor”. Méretei: 55×21×8 mm. Jelentőségét a kis leletanyagban az adja, hogy az elsősorban a felső paleolitikumtól kezdődően általános pengedebitázs jelenlétét bizonyítja a lelőhelyen.

A pengék technológiai alapon történő kulturális besorolása, töredékes voltak miatt, nem egyértelmű. Egy részük valószínűsíthetően neolitikus. A szubparallel oldalélűek, a patinás disztális töredék, a nagyméretű penge és a patinás töredékek esetén a paleolitikus vagy epipaleolitikus eredet sem zárható ki. A pengék, főként a nem patinás pengék jelenléte egyelőre feloldhatatlan elmentmondásban van azzal a ténnyel, hogy a limnoszilicít magkövek között csak szilánkmagkövek fordulnak elő. Mivel a nagy mennyiségű debitázsanyag bizonyítja, hogy a felszíni gyűjtés nem volt szelektív, a kérdés jelen ismereteink alapján nem válaszolható meg. Egy magyarázat lehet, hogy a kimerült pengemagkövet valamilyen formában, esetleg szilánkok leválasztására továbbhasznosították, amitől elvesztették a pengemagkövekre jellemző morfológiájukat.

4.3. Paleolitikus eszközök

A paleolitikusnak tekintett leletanyag 22 darab formális eszköze összetételében igen változatos képet mutat. Van köztük szilánkvakaró, pengevakaró, levéleszköz, bifaciális eszköz és kaparó is. Egyetlen darab kivételével az összes (a törött vagy befejezetlen darabok is) egyértelműen klasszifikálható tipológiailag. Az egyetlen kivétel egy töredékes darab, amelyet retusált szilánkként határoztunk meg, de kisméretű kaparóként is értelmezhető. Valószínűleg a kevés számú eszköznek tudható be, hogy csupán egyetlen szerszám található az együttesben limnoszilicitből, noha a debitázsanyag döntő többsége ebből a helyi eredetű nyersanyagból készült (3. kép). A további paleolitikus eszközök csak kovakavicsból és kvarcporfírból készültek a kovakavics határozott dominanciája mellett. Mind a 14 db kovakavicsból levő (az eszközök közel 2/3-a) és a limnoszilicitből készített

eszköz is mélyen és viszonylag egyöntetűen átpatinásodott. Egyedül a kalcedonos hidrokvarcit nyersanyagból készült 56-os leltári sorszámu lelet felszíne nem patinás, de ez nyersanyagfüggő tulajdonság lehet.

4.3.1. Vakarók

5 db szilánkvakaró és 3 db pengevakaró fordul elő a leletgyűttesben. Két pengevakaró esetében azonban megemlíthető a szupport szabálytalan penge jellege. Ezek a darabok semmiképpen nem tipikusan felső paleolitikus jellegűek. Valamennyi szilánkvakaró kovakavicsból készült. A darabok munkaéle meredek és általában akár többszörösen megújított. Egy darab esetében (Ltsz.: 11) a megújító retus a vakarófront alá futott, s az eredetileg ívelt vakaróél törtvonalúvá torzult. Az egyik darabnak a proximális vége szándékos törést mutat, egy másiknál pedig megfigyelhető a bulbus eltávolítása. A leletanyag igen kicsi ahhoz, hogy bármilyen vonatkozásban általánosítani lehetne. Megjegyzendő azonban, hogy a vakarók megléte a Micoquien⁵ kultúrában is igazolt, noha nem tartozik az alapvető, a meghatározó eszközkészlethez. Így többek között előfordul a Sesselfelsgrötte G-rétegében (RICHTER 1997, 293, Taf. 12. 13–14; 317, Taf. 24. 2–3; 337, Taf. 34. 7–9), a morvaországi Kůlna-barlang valamennyi micoquien rétegének leletanyagában (VALOCH 1988, 57, Abb. 18. 2–3). Ugyancsak megtaláljuk a dél-morvaországi Trboušany IIb lelőhely anyagában is, amelyet Karel Valoch a késői Micoquien iparhoz kapcsol (VALOCH 2011, 32, Tabelle 12; 33, Abb. 10). Megtalálható a Bábonyien iparban (RINGER 1983, 106–107, Abb. 67) és azokon a Cserhát hegység területén található lelőhelyeken is, amelyek régészeti anyagát micoquien–bábonyien jellegűnek tekintjük. A vakarók

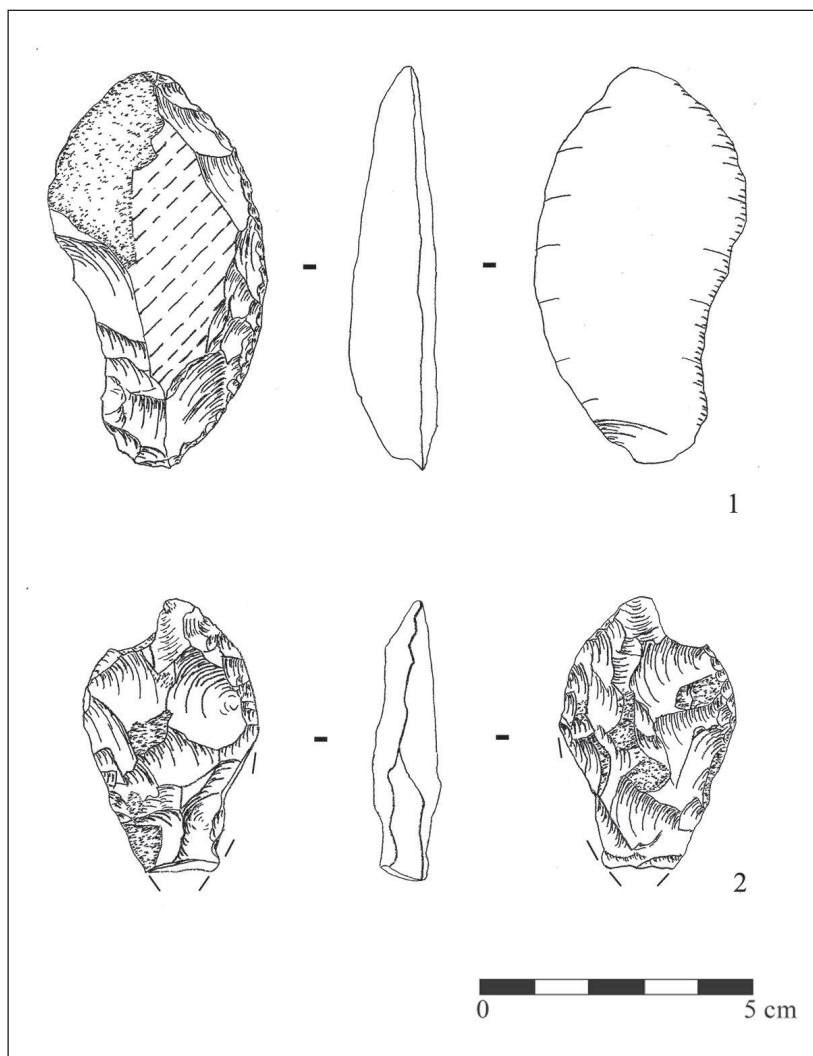
⁵ A Micoquien kultúra kifejezést *sensu lato* használjuk és nem a Jürgen Richter által a Sesselfelsgrötte G-rétege alapján posztulált Micoquien/M.M.O. (*Moustérien mit Micoquien-Option*) értelemben (lásd RICHTER 1997, 242).

jelen vannak igen változatos formában Galgagyörk-Csonkás-hegy lelőhelyen (MARKÓ-PÉNTEK-BÉRES 2002, 249, Fig. 2) és Legénd-Káldytanya lelőhelykomplexum anyagában is (MARKÓ-PÉNTEK 2003–2004, 169, Fig. 4.). Hasonló, helyenként „archaikus” formákat találunk a Szeletien kultúrához kapcsolt Hont-Csitár (ZANDLER 2010, 31, 7. ábra 4, 10, 11) és Szécsénke-Kis-Ferenc-hegy lelőhelyeken is (PÉNTEK-ZANDLER 2013, 39–40, 2. ábra). A bázis szándékos törése és a bulbus eltávolítása előfordul a morvaországi Trboušany I lelőhely Szeletien iparában (HLADÍKOVÁ 2002, 78, Obr. 9. 3–4, 7), a bajorországi Zeitzlarn leletanyagában (SCHÖNWEISS-WERNER 1986, 10, Abb. 3. 8; HEINEN-BECK 1997, 84, Abb. 7. 5–6). Az egyetlen paleolitikus eszköz, amelynek nyersanyaga limnoszilicit egy atipikus pengevakaró. Ez a vakaró inkább felső paleolitikus jellegű, de nem rendelkezik különösebb kultúrspecifikus jegyekkel, amelyek alapján a hovatartozása eldönthető lenne.

4.3.2. Levéleszközök

6 db eszközt soroltunk ebbe a kategóriába. Két kovakavics darab feltételezhetően nyersanyaghiba miatt eltörött és félbehagyták. Az egyik esetében (Ltsz.: 7; 4. kép 2) az eszköz formálása, a sziluett kialakítása olyan előrehaladt fázisban volt, hogy egyértelműen felismerhető a levélhegy is. A másik darab esetében megkísérelték a törött eszközt átalakítani, azonban ez a kísérlet is meghiúsult nyersanyaghiba következtében. Egy kovakavics levélhegytöredék esetében az erős patinás miatt nem lehetett megállapítani, hogy proximális vagy disztális töredékről van-e szó. A törés egyenes vonalú, egyik oldalán mintegy 3 mm hosszúságú nyelvecskével. Ilyen törések általában az anyagban keletkezett rezonancia esetén következnek be. Elméletileg lehet pattintási hiba, ill. egy becsapódást követő rezonancia következtében előállt törés is. A három kvarcporfírból készült darab levélhegytöredék. Mindhárom a hossz tengelyre szimmetrikus, keresztmetszetük viszont plankonvex, bikonvex és paralelogramma. Az előbbi kettő hegyes,

4. kép. Erdőkürt-Cigány-part — paleolitikus eszközök

1: ívelt élű Quina-kaparó; 2: levéleszköz töredéke

Fig. 4. Erdőkürt-Cigány-part — Palolithic tools

1: Quina scraper, 2: Fragment of a leaf-shaped tool

az utóbbinak a bázisa lekerekített. A hegyes darabok esetében a kvarcporfír természete folytán nem dönthető el teljes bizonyossággal, hogy disztális vagy proximális töredékekről van-e szó. A lekerekített bázisú, paralelogramma keresztmetszetű darab (Ltsz.: 6) párhuzamai megtalálhatóak a Bükkben a Puszkaporoskőfülke és a Büdös-pest leletanyagában (KADIĆ 1934, Fig. 18, 28–29).⁶ Ez utóbbi lelőhely C egységében (4. réteg) két bábonnyien kidolgozású kaparókés volt, az E egység (7. réteg), egy *sensu lato* Moustérien ipar leletei között pedig egy limasz vagy plankonvex keresztmetszetű levélhegy található (Pb/958 6/V). Nem lehetetlen, hogy ez a darab a felsőbb rétegekhez tartozott eredetileg (MESTER 1994, XIV. t. 2).

⁶ A párhuzamokra Mester Zsolt hívta fel figyelmünket, amiért köszönet illeti.

Neolitikus eszközök / Nyersanyag	Limno- szilicít	Kova- kavics	Kvarc- porfir	Obszi- dián	Radio- larit	Tűz- kő	Ande- zit	Pruti kova	Jáspis	Kalcedonos hidrokvarcit	Összesen	%
Pengevakaró	3	–	–	–	–	1	–	–	–	–	4	10,81
Szilánkvakaró	16	1	–	–	1	–	–	–	–	–	18	48,65
Retusált penge	1	–	–	–	–	1	–	–	–	–	2	5,41
Csonkított penge	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	2,70
Két végén csonkított penge	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	2,70
Fogazott penge	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	2,70
Csonkított lamella	1	–	–	–	–	–	–	2	–	–	3	8,11
Retusált lamella	1	–	–	–	–	–	–	1	–	–	2	5,41
Retusált szilánk	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3	8,11
Fogazott szilánk	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	2,70
Hasítóeszköz	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	2,70
Összesen:	30	1	0	0	1	2	0	3	0	0	37	
Százalékos arány:	81,08	2,70	0,00	0,00	2,70	5,41	0,00	8,11	0,00	0,00		100,00

5. kép. Erdőkürt-Cigány-part — a neolitikus eszközök megoszlása nyersanyagok szerint
Fig. 5. Erdőkürt-Cigány-part — the raw material distribution of the Neolithic tools

A publikált szakirodalom alapján úgy tűnik, hogy a hazai Szeletien kultúra vonatkozásában számos tipológiai, morfológiai párhuzammal rendelkező morvaországi lelőhelyeken viszonylag ritkán találunk kisméretű levélhegyeket. A Cserhát hegység területén hasonló a helyzet, néhány szeletien jellegű leletanyagban szórványosan előfordulnak a 35–50 mm hosszúságú, többnyire azonban hegyes bázisú levélhegyek: a már publikált Szécsénke-Kis-Ferenc-hegy lelőhelyen (PÉNTEK–ZANDLER 2013, 39, 3. ábra) kívül Legénd-Rovnya, Becske-Júlia-major és Bér-Szár-hegy lelőhelyek még publikálatlan leletanyagában. Megtalálható továbbá Acsa-Rovnya lelőhely felszíni gyűjtésből származó anyagában is, ahol a lelőhely aurignacien jellege mellett nem zárható ki a Szeletien kultúra hatása sem. Az élek megmunkálása minden esetben a WGK-konceptió (*wechselseitig-gleichgerichtete Kantenbearbeitung*) alapján történt (BOSINSKI 1967, 43), amelynek következtében zezugos lefutásúak. Ez az élmegmunkálás nem csak a Micoquien, ill. a Bábonyien sajátossága, hanem Mester Zsolt részletes morfometriai vizsgálatai alapján előfordul mind a Jankovichien kultúrába, mind pedig a Szeletien kultúrába sorolt leletanyagokban is (MESTER 2011a; 2011b).

4.3.3. Bifaciális eszközök

1 db kovakavicsból készült eszköz sorolható ebbe a kategóriába (Ltsz.: 14). A darab disztális vége nyersanyaghiba vagy pattintási hiba miatt törött. Nem állapítható meg egyértelműen, hogy szilánk vagy nyersanyagdarab volt-e a kiindulási alap. Amennyiben vaskos szilánk, úgy a további rendeltetésre vonatkozóan

valószínűsíthető, hogy magas, meredek kettős kaparónak szánták. Amennyiben nyersanyagdarab, úgy valószínűbb, hogy levéleszköznek készült.

4.3.4. Kaparók

A leletegyüttesben előforduló öt kaparó közül háromnak a nyersanyaga kvarcporfir, míg kettő kovakavicsból készült. Morfológiailag eléggé változatos képet mutatnak. Egy kettős kaparó meziális töredékének kivételével (Ltsz.: 15) valamennyi ívelt élű. Két darab esetében figyelhető meg a kaparóél bifaciális megmunkálása. A leletegyüttes kiemelkedő darabja egy kvarcporfirból készült, ívelt élű Quina-kaparó (Ltsz.: 2; 4. kép 1). Nem rekonstruálható a darab „biográfiaja”, de jelenlegi formájában tulajdonképpen kombinált eszközről is beszélhetünk, mert a darab disztális és proximális végén is vakaróélt alakítottak ki. Bal oldalélének proximális vége egy szilánkleválasztás folytán enyhén konkáv. Ennek esetleges gyakorlati, funkcionális jelentősége elképzelhető. A morvaországi Kúlna-barlang micoquien rétegeinek leletanyagában jelentős a demi-Quina és a Quina típusú retus százalékos aránya, amely a Charentien iparra jellemző (VALOCH 1988, 52). A kaparók között olyan magas a charentoid típusok (Bordes-féle típuslista 10, 22, 23, 24 sorszámai) aránya, hogy Karel Valoch egyenesen egy Micoquien tradíciójú Charentien iparról beszél (VALOCH 1988, 56). Quina-kaparók viszonylag nagy számban találhatók a barlang 7a rétegének micoquien leletanyagában is (VALOCH ET AL. 1969, 34, Bild 7. 4; VALOCH 1988, 54; Abb. 22. 3). Különleges nyersanyaga (kalcedonos hidrokvarcit) miatt kiemelendő a mindkét

ívelt vonalú oldalélén bifaciálisan megmunkált kettős kaparó (Ltsz.: 56).

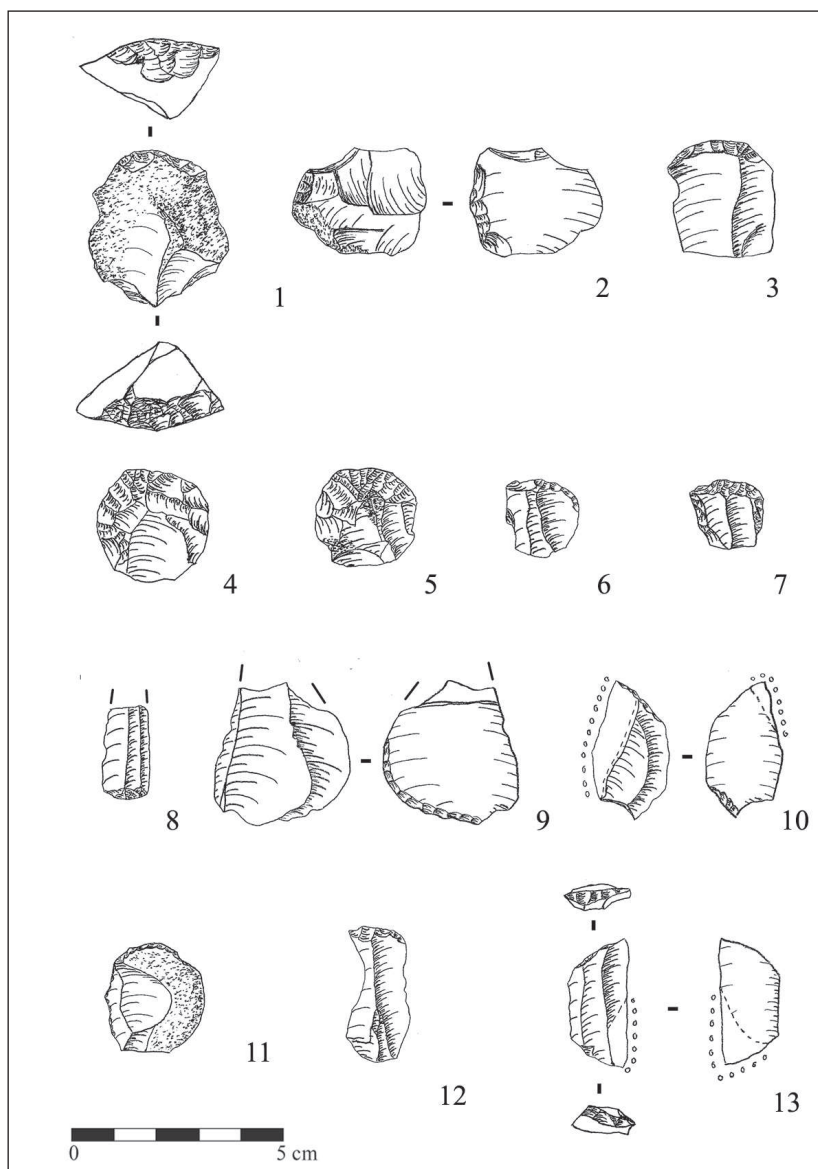
Kombinált eszközök, különösen kaparó-vakaró kombinációk meglete több micoquien lelőhelyen is igazolt. A teljesség igénye nélkül csak néhány példát említünk a Sesselfelsgrötte G-rétegének gazdag régészeti anyagából (RICHTER 1997, 281, Taf. 6. 1; 345, Taf. 38. 5; 347, Taf. 39. 6; 371, Taf. 51. 1). Számos példánya fordul elő a morvaországi Kůlna-barlang leletanyagában (VALOCH 1988, 54, Abb. 18. 4, Abb. 27. 6, Abb. 28. 1, Abb. 33. 1; 2002, 24, Fig. 7. 3). Előfordul a micoquien jellegű Bábonyien iparban is (RINGER 1983, 106–107, Abb. 65). Quina-kaparók előfordulnak a Szeletien kultúra morvaországi lelőhelyeinek anyagában is, így már Jezeřany archaikus iparában (VALOCH 1966, 20, Taf. I. 7, 10; OLIVA 1979, 48, Taf. XIV. 1). Ugyanitt kaparó-vakaró kombináció is előkerült (OLIVA 1979, 72, Taf. XIII. 4). Megtalálható továbbá az 1982–1983-ban ásatással hitelesített Vedrovice V lelőhelyen (VALOCH ET AL. 1993, 31, Abb. 19. 7), de a fiatalabbnak tekintett Trboušany I lelőhely leletanyagában is (HLADÍKOVÁ 2002, Obr. 4. 3–4).

4.3.5. Egyéb eszközök

Ebbe a kategóriába csupán egy erősen patinás, kisméretű, töredékes retusált szilánkot soroltunk, amelynek bal oldaléle és disztális végének bal oldala is retusált. Nyersanyaga kovakavics (Ltsz.: 60). Jelenlegi töredékes állapota miatt ívelt élű egyszerű kaparó volta is elképzelhető esetleg.

4.4. Neolitikus eszközök

A neolitikusnak tekintett leletanyag 37 darab formális eszköze a nyersanyagfelhasználás és az eszközösszetétel tekintetében jelentős egyoldalúságot mutat (5. kép). A limnoszilit nyersanyag egyértelműen domináns (30 db, 81,08%). Valamennyi limnoszilitből készült eszközre jellemző a patina hiánya. Az eszközök között számos szilánkvakaró (6. kép 1, 4–5, 11) és pengevakaró (6. kép 3, 6–7) található, amelyek az eszközöknek

6. kép. Erdőkürt-Cigány-part — 1–13: neolitikus eszközök
Fig. 6. Erdőkürt-Cigány-part — 1–13: Neolithic tools

az 59,46%-át teszik ki. Egy-egy vakaró nyersanyaga kovakavics, ill. dunántúli, hárskúti típusú radiarit (6. kép 11). A kovakavicsból készült eszköz (Ltsz.: 41) ívelt vonalú „kérges” munkaéle kopott, erodált, töredezett. Bal oldaléle retusált. Talonja sima, ajakkal. Méretei: 26×23×6 mm. A munkaél lapos retusszöge alapján akár neolitikus szilánkvakaró is lehetne az eszköz, de az erodált disztális vakaróél miatt nem zárható ki az sem, hogy az eredetileg kisméretű paleolitikus szilánkvakaró oldalélét a neolitikum idején retusálták. A szilánkvakarók munkaéle általában meredek, megújított esetleg félmeredek, többségük ívelt vonalú. A vakarók mintegy egyötöde, 5 db igen változó nagyságú szubcirkuláris vakaró. A méretarányok szóródása

elég nagy, 13–28×15–26×7–12 mm. Méreteiket tekintve tehát semmiképpen nem tekinthetők standardizált eszközöknek. A vakarók nagy részének a talonja sima, előfordul azonban a facettált talon és néhány esetben megfigyelhető az ajak megléte. Az egyik pengevakaró (Ltsz.: 34) kétbordájú, aszimmetrikus keresztmetszetű lamellán készült, nyersanyaga tűzkő. A darab felszíne enyhén patinás, ez nyilvánvalóan a nyersanyag tulajdonságaival függ össze.

A vakaróknak ilyen látszólag magas százalékarányát számos más felszíni gyűjtésből származó leletanyagban is tapasztaltuk. A Dél-Cserhát területén, a Galga-völgyben található Galgagyörk-Messzelátó-hegy lelőhelye (Galgagyörk 7/40: MRT 11, 172), amelyet a kerámia alapján a lengyeli kultúrába soroltak. Ennek a jelentősen bolygatott lelőhelynek a 910 darabos publikálatlan leletanyagában 85 db eszköz (9,34%) található helyi eredetű limnoszilitből, közülük 40 db vakaró (47,05%), többségében szilánkvakaró. A további eszközök többsége igen változatos formájú, pengén vagy lamellán készült retusált, csonkított, fogazott eszköz. Ezek között fordulnak elő a leletanyagban található „egzotikus” nyersanyagok, a tűzkő és a pruti kova.

Megmunkálása által mindenképpen kiemelkedik a leletegyüttesből egy mind a két végén ferdén csonkított, kétbordájú, trapéz keresztmetszetű, sarlófényes penge (Ltsz.: 53). Hosszmetszetben enyhén ívelt. Disztális vége jobbról-balra lefelé, proximális vége balról-jobbra lefelé ferdén csonkított. Bal oldalélén intenzív használati nyomok és sarlófény látható. Nyersanyaga limnoszilit. Méretei: 30×13×4 mm.

Egy egyedi formájú eszközt (Ltsz.: 44), egy amorf szilánkon készült, *ad hoc* jellegű eszközt hasítóként határoztunk meg. A feltételezett bázisa zárványos, töredezett. A disztális végén elnagyoltan megmunkált munkaél. Nyersanyaga limnoszilit. Méretei: (32)×24×10 mm.

5. Összefoglalás

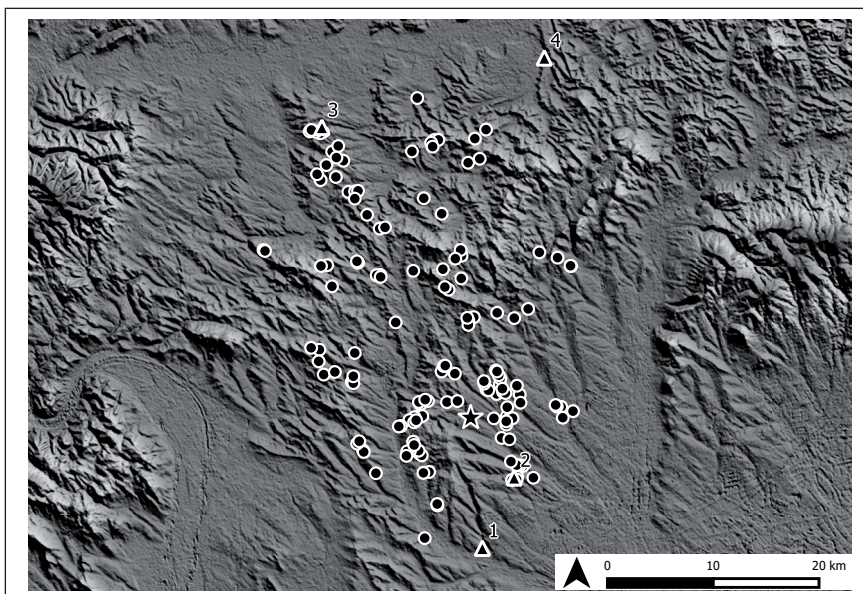
A paleolitikusnak tekintett leletanyagot alkotó 22 db formális eszköz kevés ahhoz, hogy kulturális besorolásuk biztonsággal megadható legyen. Ráadásul, mint fentebb láttuk, az eszközök esetében nincsenek egyértelmű, kizárólagosan egy adott kultúrára érvényes jegyek. Az eszközök többségével kapcsolatban megállapított sajátosságok éppúgy jellemzik a késői középső paleolitikusnak tekintett Micoquien iparokat, mint a Bábonyien ipart, s ugyanakkor részei a Szeletien kultúrának is. Ez alapján a jelenlegi leletanyagra vonatkozóan csak egy általános megállapítás adható: a leletek egy

része egy olyan bifaciális technikát alkalmazó, levélhegyes ipart jelez, amelyben mint nyersanyag megtalálható a hazai paleolitikumban „fetisizált” kvarcporfir is.

Amennyiben elfogadjuk, hogy azonos körülmények között ugyanazon nyersanyag esetén a leletek patinás-sága mértékének korjelző szerepe lehet, akkor megállapíthatjuk, hogy az erősen patinásodott limnoszilit debitázs- és törmelékanyag nagy mennyisége mellett meglepő a patinás limnoszilit eszközök hiánya. Ez a tény utalhat arra, hogy jelenleg még csak a paleolitikus kultúrréteg „feltárulásának” kezdeti szakaszában vagyunk, s így az eszközök hiányának nem kell statisztikai jelentőséget tulajdonítanunk. Természetesen elképzelhető az a magyarázat is, hogy a limnoszilit eszközöket elvitték a lelőhelyről. A Cserhát hegységre vonatkozó tapasztalataink alapján az erősen bolygatott paleolitikus lelőhelyeken az eszközarány elérheti a 10–12%-ot, egyébként azonban általában csak 4–6% körüli. Egy korábbi cikkben a Szécsénke-Kis-Ferenc-hegy lelőhely Szeletien leletanyaga kapcsán meghatároztuk az egy eszközre eső szilánkok számát. Azt tapasztaltuk, hogy a viszonylag rossz minőségű limnoszilit esetében ez az arány nagyobb mint 20 (PÉNTEK–ZANDLER 2013, 39). Ennek alapján a most ismertetett lelőhelyünkön mintegy 15–16 db limnoszilit eszköznek kellene előfordulnia.

Ha korrelációt feltételezünk a leletek patinás-sága és valószínűsíthető kora között, akkor a patinásodott limnoszilit debitázsanyag technológiai jellemvonásai aláhúzzák azt a tényt, hogy a lelőhelyen eszköz-készítés is folyt. A szilánkanyag szupportokat szinte egyáltalán nem tartalmaz, döntő többsége a magkövek alakításakor keletkezett darab. A kisebb mennyiségű nem patinás debitázsanyag és a nagyszámú nem patinás, neolitikusnak tekintett eszköz jelenléte viszont azt a tényt hangsúlyozza ki, hogy a neolitikus megtelepedés idején az eszköz-készítés nagyrészt a nyersanyagforrás közelében folytatott, a telepre már csak előzetesen megformált előmagkövek vagy kész magkövek kerültek. Nehéz egyértelmű magyarázatot találni a patinás pengék jelenlétére, amelyek többsége technológiailag fejlettebb pengedebitázsról utal (szubparallel oldalélek, szabályos háromszögletű vagy trapéz keresztmetszet stb.). Ha figyelembe vesszük a leletanyagban található egy darab töredékes pengemagkövet, a nagyméretű, patinás vésőpattintéknak, továbbá a gerincpengének a jelenlétét is, akkor felmerül a lehetőség, hogy maga a paleolitikus anyag sem homogén, hanem egy része egy fejlettebb, felső vagy epipaleolitikus iparhoz tartozhat. Ennek lehetősége kézenfekvő, ha figyelembe vesszük, hogy a lelőhelytől 5 km távolságra található Püspökhatvan

7. kép. Erdőkürt-Cigány-part tágabb környezete és a szövegben hivatkozott neolitikus lelőhelyek:

- ▲ 1: Aszód-Papi földek, 2: Verseg-Tatárdomb, Verseg-Kertekalja,
- 3: Csesztve-Stalák, Csesztve-Bakópuszta, Csesztve-Kopány, 4: Szécsény-Ültetés.
- Terepbejárásból ismert fiatalabb őskori lelőhelyek

Fig. 7. The broader area of the Erdőkürt-Cigánypart site and the Neolithic sites mentioned in the text:

- ▲ 1: Aszód-Papi földek, 2: Verseg-Tatárdomb, Verseg-Kertekalja,
- 3: Csesztve-Stalák, Csesztve-Bakópuszta, Csesztve-Kopány, 4: Szécsény-Ültetés.
- Younger prehistoric sites known from surface collections

területén, a limnoszilicít nyersanyag geológiai előfordulása környékén több helyen is a Gravettien, ill. az Epigravettien kultúrába tartozó leletanyagok találhatók. Püspökhátvan-Öregszőlők határrészen egy, az ásatók által az idősebb Gravettien entitásba sorolt „műhelytelepet” tártak fel (CSONGRÁDI-BALOGH–T. DOBOSI 1995). A potenciálisan ehhez kapcsolható telep, Püspökhátvan-Takács-hegy lelőhely felszíni gyűjtésből származó, nagy mennyiségű leletanyaga még publikálatlan. Azonban az ugyancsak közeli Acsa-Viszoki-hegy leletanyagát T. Dobosi Viola az Epigravettien kultúrába sorolta be (T. DOBOSI 2010).

Erdőkürt-Cigány-part neolitikus pattintott kőanyagának értékelésekor hasonlóan nehéz helyzetben vagyunk, mint Eger-Kőporos esetében (MESTER–FARAGÓ 2012). Itt is idősebb őskori leletek között különítettünk el fiatalabb őskori kőeszközöket pusztán techno-tipológiai megközelítésből, lévén hogy ezen a lelőhelyen sem került elő egy kerámiatöredék sem, amely a kulturális besorolást vagy közelebbi datálást megkönnyíthetné. Nógrád megye, pontosabban a Cserhát területéről a szakirodalom tanúsága szerint eddig nem sok neolitikus pattintott kőegyüttes került publikálásra. A 7. kép szembevetően mutatja, hogy ezek a lelőhelyek mintegy körbeveszik a hegység régióját, ami az egykori kulturális jellemzők mellett nem kis mértékben kutatástörténeti sajátosságot

is tükröz. A legészakabbi, egyben a legidősebb neolitikus anyag a vizsgált területről Szécsény-Ültetés lelőhelyhez kötődik (T. BIRÓ 1987, 154; 1998, 45; HORVÁTH 2010, 284–296). A dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrájának a fiatalabb, zselízi fázisába sorolható településről 438 pattintott kő került ismertetésre. Az együttesre jellemző az obszidián dominanciája (több mint 200 db), valamint a helyi limnoszilicitek magas aránya. Krakkói jura tűzköből, volhíniai kovából, kárpáti radiolaritból valamint dunántúli radiolaritból egyaránt vannak darabok az együttesben, sőt, ez utóbbi a szokásoshoz képest nagyobb mennyiségben van jelen (23 db). Az eszközkészlet túlnyomó többségben nagyobb pengékből, természetes hátú késekől, csonkított pengékből és trapézokból

áll (T. BIRÓ 1987). A lelőhely egyik sajátos kulturális jellemzője az import bükki kerámiák nagy száma, ami így az obszidián magas arányával együtt a kelet és nyugat közötti összekötő kapocs funkcióját valószínűsítheti az egykor itt élőkre nézve (FÁBIÁN 2010, 277).

A területen található egyik legnagyobb leletegyüttes (több mint 3700 db) már fiatalabb korszakba tartozik: a Cserhát déli lábánál elterülő Aszód-Papi földek lelőhely a lengyeli kultúra idősebb fázisába sorolható (T. BIRÓ 1998, 50–51). A nyersanyagspektrumot megvizsgálva az anyag majdnem felét a helyi limnoszilicitek teszik ki. Jelentős százalékban van még jelen obszidián (kb. 500 db), krakkói jura tűzkő (kb. 400 db) és radiolarit is (a dunántúli és a kárpáti változatok egyaránt). Figyelemreméltó, hogy a nyersanyagok negyven százaléka egyéb kőzetfajtákból tevődik össze, ide értve a csiszolt eszközök és az őrlőkövek anyagát is. Az eszközkészletben a pengén készült vakarók dominálnak, a második helyen a csonkított pengék állnak, noha ez az arány a lengyeli kultúra más lelőhelyein nem feltétlenül teljesül (KACZANOWSKA 1985, 110). Ahogyan az előző lelőhely esetében, az egyéb régészeti forrásanyagok alapján itt is egy kultúrák közötti összekötő funkcióval bíró lelőhellyel számol a kutatás, többek között a tiszai kultúrához tartozó számos egyéb lelet is megerősíti ezt a véleményt (KALICZ 2008, 5, 28).

Időben még fiatalabb korszakok felé haladva két további lelőhely koncentrációval számolhatunk Csesztve és Verseg közelében. Mindkettő részben már a neolitikum időszakán túlmutat, hiszen a lengyeli kultúra legfiatalabb, harmadik fázisába sorolható kerámia is került elő Csesztve-Stalákon és Verseg-Kertekalján. Előbbi lelőhelyen több mint 400 pattintott lelet került elő, legnagyobbbrészt helyi limnoszilicitek — kb. 200 db — valamint az északi kovák több változata — kb. 100 db (T. BIRÓ 1998, 57). Ez utóbbi csoportnak az az érdekessége, hogy ebből több mint 30 db retusált eszköz. Az obszidián is hasonló nagyságrendben képviseltette magát a mintegy 100 előkerült darabbal. Ennek a nyersanyagnak a jellegzetessége, mint ahogy már említettük is, a kis mérettartomány, már magkő formájában is. Az apró lamellák közül csak nagyon kevés, összesen hat db került továbbalakításra eszközkészítés céljából. A helyi műhelytevékenységre utal a magkövek magas aránya — 10% felett — és a szilánkok dominanciája.

A szintén Csesztve határában található Bakópuszta és Koplány-dűlő három pontján került elő viszonylag kisebb mennyiségű, összesen 318 darabos kőanyag. A kerámia alapján egyértelműen a lengyeli kultúrához kapcsolódik. A késő neolitikus teleprészek kőeszközüanyagára jellemző a részben mátrai, részben pedig cserhádi eredetű limnoszilicit felhasználása. A helyi nyersanyagok közül megtalálható a kovakavics is. A távolsági nyersanyagok közül jelentősebb mennyiségben a kárpáti 1 típusú obszidián fordul elő, míg a kárpáti 2 típusú obszidián és krakkói jura tűzkő alárendelt szerepet játszik. Egy penge nyersanyaga Mátraháza-Felnémet típusú opál. Figyelemreméltó egy hegyikristály nyersanyagdarab előfordulása. A leletanyagban penge- és szilánkvakarókat, retusált és csonkított pengéket ill. lamellákat, retusált szilánkokat, két nyílhegyet, továbbá pengéket találunk. A pengék többsége két bordájú, trapéz keresztmetszetű. Általában szabályosak, egyenes lefutású élekkel. Az obszidián pengék általában mikropengék, és a magkövek között is a mikropenge magkövek dominálnak (ZANDLER 2009, 72–80).

Verseg-Tatárdomb és Verseg-Kertekalja kettős lelőhelye szintén a lengyeli kultúra harmadik fázisára keltezhető a kerámia leletek szerint (CSONGRÁDINÉ BALOGH–T. DOBOSI 1991, 105). Itt a retusált eszközök listája alapján többségben vannak a limnoszilicitekből és a tűzkövekből készült darabok a radiolaritból és az obszidiánból készültek mellett. Tipológiaiilag a szilánkon készült vakarók vannak túlsúlyban, de előfordulnak még csonkított és retusált pengék, fűrók és sarlófényes darabok is.

A fenti lelőhelyek anyagain végigtekintve, látható, hogy a Cserhát környékének neolitikumát túlnyomó többségében a fiatalabb fázishoz köthető leletanyagok képviselik. A helyi nyersanyagok a neolitikum teljes időszakában végig meghatározó szerepet játszottak. A zselízi időszakban inkább az obszidián fordul elő nagyobb arányban, de a második helyen már a helyi kovás kőzetek szerepelnek. A radiolarit nagyobb arányú jelenléte talán a dunántúli forrásokkal való kapcsolatok erősebb jellegére utal, ami a lengyeli időszakban elveszíti jelentőségét. Az obszidián a későbbiekben továbbra is megtalálható az együttesekben, ugyanakkor az északról érkező tűzkövek — krakkói jura kova, csokoládé kova, volhíniai tűzkő — egyre nagyobb számban tarkították a leletanyagokat.

Általánosságban vizsgálva az újkőkori pattintott kőeszközöket eddig nem sikerült számottevő technológiai és tipológiai különbségeket felfedezni a dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrája (DVK) és a lengyeli kultúra között (KACZANOWSKA 1985, 186; T. BIRÓ 1987, 159). A kései DVK anyagokat gazdag eszközkészlet jellemzi, amely töretlen fejlődést feltételez a korai neolitikumtól kezdve. Időben jelentősen növekedésnek indul az eszközkészletben a vakarók aránya, ami Aszódra és az Alföld régiójára különösen igaz (KACZANOWSKA 1985, 188). Ez a tendencia aztán a Kárpát-medence keleti és nyugati felében megfordul a rézkor kezdetére, és a retusált élű pengék, csonkított pengék aránya növekszik meg. A nyersanyagkészletet tekintve a Dunántúlon ebben az időszakban a helyi nyersanyagok, míg a régiónk keleti felében a Zemplénből származó limnoszilicitek és az obszidián dominálnak. Távolsági nyersanyag-kereskedelem csak a két régió közti sávban, jelesen pont az általunk vizsgált területen mutatkozik meg akár kelet–nyugat, akár észak–dél irányban (T. BIRÓ 1998, 50). A késő neolitikum idején a pattintott kőeszközök tekintetében alapvető változást hoz a régióban a lengyeli kultúra erősebb jelenléte, amely egybeesik az Alföld nagyobb mértékű betelepülésével és a tell kultúrák életével (T. BIRÓ 1998, 65–66). A tiszai és herpályi kultúrák anyagaiban drasztikusan lecsökken az obszidián és a zempléni limnoszilicitek aránya, a helyükre pedig távolabbi, import nyersanyagok kerülnek, ami a korábbi, bükki kultúrához köthető kapcsolatrendszer teljes átalakulását jelzi.

A Cserhát területét és az ismertetett lelőhely tágabb környezetét megvizsgálva (7. kép) érdemes általánosabb következtetéseket is levonni a fiatalabb őskori lelőhelyek elhelyezkedéséből, mivel többségükben hasonló jellegzetességekkel bírnak. A vizsgált régióban a neolitikus ember, a kutatás mai állása szerint,

először csak a dunántúli vonaldíszes kultúra idősebb szakaszában jelenhetett meg (OROSS–BÁNYFY 2009, 179). A szakirodalomban sokáig a legkorábbi DVK periódusnak tartott szakaszban a Dunántúl északkeleti felében mutatkozik meg egy településkonzentráció, elsősorban Budapest tágabb környezetében, majd rövid idő alatt elterjedtek a Dunántúl egészén, a Pesti-síkságon és egy szűk sávban a Duna bal partján is. Ebben az időszakban kicsi települések egymáshoz lazán kapcsolódó gócaival számolhatunk (OROSS–BÁNYFY 2009, 177, 180). Alapvető változások a DVK kései, kottafejes és zselízi időszakában történtek, amikor is a települések a sokkal termékenyebb löszplatók irányába mozdultak el, valamint egy-egy lelőhelyen kezdtek sokkal intenzívebben és hosszabb távon megtelepedni, sokkal komolyabb és masszívabb házakat építve. Ez utóbbira Szécsény-Ültetés lelőhelyen is sikerült példát találni egy ház törmelékrétegének és a körülötte elhelyezkedő gödrök viszonyának tisztázásával (FÁBIÁN 2010, 228–229). A lengyeli kultúra megjelenésével kapcsolatban több elképzelés is napvilágot látott az elmúlt évtizedekben (KALICZ 1998, 96; HORVÁTH–H. SIMON 2003, 49; PAVÚK 2007, 11–12). Az biztosnak tűnik, hogy ugyan nem ez a tájegység tekinthető a szülőföldjének, de az I. fázis leletei mindenképpen megtalálhatóak itt is. A lengyeli kultúra idősebb fázisa ráadásul felöleli a feltételezett előzmények (Zseliz és Sopot–Bicske kultúra) teljes dunántúli területét. Aszód megtelepedéséből kiindulva, amely több mint 25 ha területet ölelt fel, talán nem túlzás azt állítani, hogy a korábbi települési szerkezet és megtelepedési stratégia folytatódott, vagyis hosszan és intenzíven lakott telepekkel számolhatunk (KALICZ 1998, 56). Viszont az a tény, hogy a lengyeli kultúra keleti elterjedési területére inkább a nagy sírszámú temetők jellemzőek és a kiterjedt telepek ritkábbak, míg a nyugati régióban pont fordított helyzet áll fenn bizonyos szinten árnyalhatja ezt a képet (KALICZ 1998, 96; HORVÁTH–H. SIMON 2003, 70.). Ez alapján akár az is elképzelhető, hogy a két zónában eltérő megtelepedési szisztéma valósult meg.

A fenti adatok mind arra engednek következtetni, hogy további datáló értékű információk hiányában is Erdőkürt-Cigány-part lelőhely neolitikus együttesét nagy valószínűséggel a lengyeli kultúrához kössük. A látszólagos ellentmondások ellenére a Cserhát területén előforduló lelőhelyek és a terepbejárásból gyűjtött anyagok mind a fenti hipotézist támasztják alá, és árnyalják a középső neolitikus és a késő neolitikus telepsűrűségről alkotott képet, több okból is:

- A lelőhelyeken kerámia alig fordul elő, ami magyarázható lehet akár talajtani okokkal is, mégis inkább a lelőhelyeken való időszak, speciális megtelepedést tartjuk valószínű magyarázatnak.
- A lelőhelyek szinte kivétel nélkül a hegycsúcsok, dombhátak tetején fordulnak elő, ahol korábban csak paleolitikus lelőhelyekkel számoltunk. A Délnyugat-Dunántúlon néhány esetben hasonló magaslati szituációban ismerünk lengyeli lelőhelyeket (HORVÁTH–H. SIMON 2003, 68). További érdekes adalék az a terepi megfigyelés, hogy a Cserhát északi része, a Romhány–Szenté–Magyarnándor–Szanda–Buják–Ecseg képzeletbeli vonaltól északra csak fiatalabb őskori lelőhelyeket mutat, paleolitikus megtelepedésre egyelőre nincs adat.
- A leletegyüttesek kevés kivétellel meglehetősen szegényesnek mondhatóak, szinte csak néhány darab, maximum néhány tucatnyi eszközt tartalmaznak.
- Szinte valamennyi potenciális nyersanyagforrás, kavicságy területén is megtalálhatóak a neolitikumra jellemző darabok, ami az egykori megtelepülők bizonyos fokú nyersanyagfelderítő, -beszerző szerepére utalhat.
- A helyi nyersanyag, a limnoszilicit mellett előfordulnak kovakavics eszközök, andezit (kőbalta készítés) és távolsági nyersanyagok is. Leggyakoribb az obszidián és a radiolarit (dunántúli és kárpáti is), ritkábbak a különböző tűzkőfélések, szórványos a kvarcporfir előfordulása.

A lelőhely leletanyagával kapcsolatban eddig felmerült kérdések megválaszolása, s főképpen az ellentmondások feloldása részben további leletgyűjtéstől várható. Tekintettel a lelőhely veszélyeztetettségére, az intenzív talajművelés folytán ugyanis egyre inkább sérül az esetlegesen még meglevő paleolitikus kultúrréteg, a kis leletanyag ellenére szükség lenne a lelőhely valamilyen formában történő hitelesítésére. A megelőző évek ásatási tapasztalatai alapján (Vanyarc-Szlovácka dolina; Galgagyörk-Csonkás-hegy⁷) reményteli, hogy a Cserhát területén bolygatatlan kultúrréteg(ek)re bukkanjunk. Miután az eddigi felszíni gyűjtési tapasztalatok alapján úgy tűnik, hogy a neolitikus leletek a legfelső 15–20 cm-es humuszrétegben fordulnak elő, számolnunk kell azzal a lehetőséggel, hogy a neolitikummal kapcsolatos bolygatatlan telepjelenségek a lelőhelyünkön már nem találhatók. Ez annál inkább sajnálatos tény, mert a Cserhát hegység neolitikuma jelenleg még „fehér folt”.

⁷ Markó András szíves személyes közlése.

Köszönetnyilvánítás

A régészeti leletanyaghoz való hozzáférésben nyújtott segítségéért Markó Andrást, a Cserhát hegység területén eddig még nem ismert kalcedonos hidrokvarcit

nyersanyag meghatározásában nyújtott segítségéért T. Biró Katalint illeti köszönet. Köszönettel tartozunk továbbá Mester Zsoltnak a cikk megírásához nyújtott szakmai segítségéért.

Péntek Attila

2143 Kistarcsa, Késmárki utca 27.
attila.pentek@yahoo.com

Faragó Norbert

ELTE BTK Régészettudományi Intézet
1088 Budapest, Múzeum körút 4/B
norbert.farago@gmail.com

Irodalom

- T. BIRÓ K. 1984: Őskőkori és őskori pattintott kőeszközeink nyersanyagának forrásai – Sources of Lithic Raw Materials for Chipped Implements in Hungary. *Archaeologiai Értesítő* 111 (1984) 42–52.
- T. BIRÓ, K. 1987: Chipped stone industry of the Linearband Pottery Culture in Hungary. *Archaeologia Interregionalis* 240 (1987) 131–167.
- T. BIRÓ, K. 1998: *Lithic implements and the circulation of raw materials in the Great Hungarian Plain during the Late Neolithic Period*. Budapest.
- T. BIRÓ K. 2008: Kőeszköz-nyersanyagok Magyarország területén. In: Szakáll S. (szerk.): *Az ásványok és az ember a mai Magyarország területén a XVIII. század végéig*. Miskolci Egyetem Közleménye A sorozat, Bányászat 74, Miskolc, 11–37.
- T. BIRÓ, K. 2010: Terminological practice for siliceous rocks in Hungary from petroarchaeological point of view. *Archeometriai Műhely* 7/3 (2010) 195–202.
- T. BIRÓ K. 2011: Magyarországi kovaközetek kutatása – Investigations of siliceous rocks in Hungary. *Archeometriai Műhely* 8/3 (2011) 211–218.
- BOSINSKI, G. 1967: *Die mittelpaläolithische Funde im westlichen Mitteleuropa*. Fundamenta A4, Köln–Graz.
- CSONGRÁDI-BALOGH, É.–T. DOBOSI, V. 1995: Paleolithic settlement traces near Püspökhatvan. *Folia Archaeologica* 44 (1995) 37–59.
- CSONGRÁDINÉ BALOGH É.–T. DOBOSI V. 1991: Paleolit és neolit kőeszközök Verseg-Tatárdombon – Palaeolithic and Late Neolithic stone artifacts from Verseg-Tatárdomb. *Studia Comitatus* 21 (1991) 97–111.
- DIENES, I. 1968: Examen pétrographique de l'industrie. In: Gábori-Csánk, V.: *La station du Paléolithique moyen d'Érd – Hongrie*. Budapest 1968, 111–114.
- T. DOBOSI V. 1978: A pattintott kőeszközök nyersanyagáról – Über das Rohmaterial der retuschierten Steingeräte. *Folia Archaeologica* 29 (1978) 7–19.
- T. DOBOSI, V. 1995: Eger-Köporos-tető. Revision d'une industrie à outils foliacés. In: *Les industries à pointes foliacées d'Europe centrale. Actes du Colloque de Miskolc, 10-15 septembre 1991*. Paléo – Supplément n° 1, Juin 1995, 45–55.
- T. DOBOSI, V. 2008: Acsa: new open air aurignacien site in Hungary. In: Sulgostowska, Z.–Tomaszewski, A. J. (eds): *Man-Millennia-Environment*. Warsaw 2008, 151–159.
- T. DOBOSI V. 2010: „...akkoriban ugyanis még paleolit régésznek készültem” (Patay Pál). „... at that time I was supposed to be a Palaeolithic researcher” (Patay Pál). In: Guba Sz.–Tankó K. (szerk.): *„Régről kell kezdenünk...” Studia Archaeologica in honorem Pauli Patay. Régészeti tanulmányok Nógrád megyéből Patay Pál tiszteletére*. Szécsény 2010, 11–21.
- T. DOBOSI V. 2011a: Mogyorósbánya, felső paleolit telep. Új eredmények. In: Tóth, E.–Vida I. (eds): *Corolla Museologica Tibor Kovács Dedicata*. Libelli Archaeologici Ser. Nov. 4, Budapest 2011, 535–558.
- T. DOBOSI, V. 2011b: Prut flint at the top: Esztergom-Gyurgyalag Hungary. In: Gancarski, J. (ed.): *Transkarpackie kontakty kulturowe w epoce kamienia, brązu i wczesnej epoce żelaza*. Krosno 2011, 99–113.
- T. DOBOSI V. 2011–2013: Őskőkori lelőhelyek Romhány környékén (Gyombola Gábor gyűjtése) – Paleolithic sites around Romhány (collected by Gábor Gyombola). *Folia Archaeologica* 55 (2011–2013) 9–23.
- T. DOBOSI V. 2013a: Acsa-Rovnya: új eredmények. *Litikum* 1 (2013) 50–59.

- T. DOBOSI V. 2013b: Tata-Porhanyó-bánya 2012-ben. *Litikum* 1 (2013) 19–35.
- T. DOBOSI, V.–TÁRNOKI, J. 1987: Excavations on Csesztve-Stalák. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1987, 5–14.
- FÁBIÁN, SZ. 2010: Siedlung der Zseliz-Periode der Linearbandkeramik in Szécsény-Ültetés. *Antaeus* 31–32 (2010) 225–283.
- HÁMOR G. 1985: *A Nógrád-cserhádi kutatási terület földtani viszonyai – The geology of the Nógrád-Cserhát area*. Geologica Hungarica Series Geologica 22, Budapest.
- HEINEN, M.–BECK, D. 1997: Ausgrabungen auf dem Szeletien-Fundplatz Zeitlarn, Lkr. Regensburg. *Beiträge zur Archäologie in der Oberpfalz* 1 (1997) 71–88.
- HLADÍKOVÁ, L. 2002: Szeletienská štípaná industrie z lokality Trboušany I – Szeletian chipped industry from Trboušany I. *Acta Musei Moraviae Sci. soc.* 87/1–2 (2002) 57–80.
- HOLLÓ ZS.–LENGYEL GY.–MESTER ZS. 2002: Egy pattintott kőeszköz elkészítése: rendszer és technika. Magyar kifejezések a technológiai vizsgálatokhoz II – Preparing a chipped tool: system and technic. Hungarian terminology for technological analyses II. *Ősrégészeti Levelek/Prehistoric Newsletters* 4 (2002) 98–104.
- HORVÁTH, T. 2010: Untersuchungen zu den Steinrohmaterialien und Steingeräten von Szécsény-Ültetés. *Antaeus* 31–32 (2010) 284–296.
- HORVÁTH, L. A.–H. SIMON, K. 2003: *Das Neolithikum und die Kupferzeit in Südwesttransdanubien. Siedlungsgeschichte und Forschungsstand*. Inventaria Praehistorica Hungariae 8, Budapest.
- JUDIK, K.–T. BIRÓ, K.–SZAKMÁNY, GY. 2001: Petroarchaeological research on the Lengyel Culture polished stone axes from Aszód, Papi földek (N Hungary). In: Regenye, J. (ed.): *Sites and Stones: Lengyel Culture in Western Hungary and beyond. A review of the current research*. Veszprém 2001, 119–129.
- KACZANOWSKA, M. 1985: *Rohstoffe, Technik und Typologie der neolithischen Feuersteinindustrien im Nordteil des Flussgebietes der Mitteldonau*. Warszawa.
- KADIĆ O. 1934: A jégkor embere Magyarországon – Der Mensch zur Eiszeit in Ungarn. *Magyar királyi Földtani Intézet Évkönyve* 30/1 (1934) 1–147.
- KALICZ, N. 1998: *Figürliche Kunst und bemalte Keramik aus dem Neolithikum Westungarns*. Archaeolingua, Series Minor, Budapest.
- KALICZ, N. 2008: Aszód: Ein gemischter Fundort der Lengyel- und Theiss-kultur. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2008, 5–54.
- KERTÉSZ R.–DEMETER O. 2011: Adatok a dunántúli kora mezolitikum kőiparának nyersanyagvizsgálatához: Szekszárd-Palánk – Contributions to raw material studies of the Transdanubian Early Mesolithic lithic industry: Szekszárd-Palánk. In: T. Biró K.–Markó A. (szerk.): *Emlékkönyv Violának: Tanulmányok T. Dobosi Viola tiszteletére / Papers in honour of Viola T. Dobosi*. Budapest, 113–128. <http://mek.oszk.hu/09200/09253/pdf/kertesz.pdf>
- KOSTOV, R. I. 2010: Review of the mineralogical systematics of jasper and related rocks – A jaspis és a vele rokon kovaközetek ásványtani osztályozása. *Archeometriai Műhely* 7/3 (2010) 209–213.
- KOZŁOWSKI, J. K.–MESTER, ZS. 2003–2004: Un nouveau site du Paléolithique supérieur dans la région d'Eger (Nord-est de la Hongrie). *Praehistoria* 4–5 (2003–2004) 109–140.
- KOZŁOWSKI, J. K.–MESTER, ZS.–BUDEK, A.–KALICKI, T.–MOSKAL-DEL HOYO, M.–ZANDLER, K.–BÉRES, S. 2012: La mise en valeur d'un ancien site éponyme : Eger-Köporos dans le Paléolithique moyen et supérieur de la Hongrie du nord. *L'Anthropologie* 116 (2012) 405–465.
- LÁNG S. 1967: *A Cserhát természeti földrajza*. Budapest.
- MARKÓ A. 2004: Újabb kőeszköz a galgagyörki Csonkás-hegyről – Lithic artefacts from the Csonkás hill near Galgagyörk. *Ősrégészeti Levelek/Prehistoric Newsletters* 6 (2004) 10–12.
- MARKÓ A. 2005: Limnokvarcít a Cserhát hegységben. *Archeometriai Műhely* 2/4 (2005) 52–55.
- MARKÓ A. 2009: Levéleszközös együttes Debercsényből – Leaf-shaped industry from Debercsény. *Archaeologiai Értesítő* 134 (2009) 155–163.
- MARKÓ A. 2012: *Középső-paleolitikus leletgyűttesek Vanyarc környékén*. PhD disszertáció, kézirat. ELTE BTK, Budapest. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/markoandras/diss.pdf>
- MARKÓ, A.–KÁZMÉR, M. 2004: The use of nummulitic chert in the Middle Palaeolithic in Hungary. In: Fülöp, É.–Cseh, J. (eds): *Die aktuellen Fragen des Mittelpaläolithikums in Mitteleuropa – Topical issues of research of Middle Palaeolithic period in Central Europe*. Tudományos Füzetek 12, Tata 2004, 53–64.
- MARKÓ, A.–PÉTEK, A. 2003–2004: Raw material procurement strategy on the palaeolithic site of Legénd Káldy-tanya (Cserhát Mountains, Northern Hungary). *Praehistoria* 4–5 (2003–2004) 165–177.
- MARKÓ, A.–PÉTEK, A.–BÉRES, S. 2002: Chipped stone assemblages from the environs of Galgagyörk (Northern Hungary). *Praehistoria* 3 (2002) 245–257.

- MESTER ZS. 1994: *A bükki moustérien revíziója*. Kandidátusi értekezés, kézirat. Budapest.
- MESTER ZS. 2009: Tudományosan és/vagy magyarul? Dilemmáim a régebbi kőkori iparok elnevezései körül – Scientific and/or Hungarian? Dilemmas about naming Palaeolithic industries. *Ősrégészeti Levelek/Prehistoric Newsletters* 11 (2009) 122–128.
- MESTER ZS. 2011a: A magyarországi középső és felső paleolitikum bifaciális levéleszközeinek technológiája. In: T. Biró K.–Markó A. (szerk.): *Emlékkönyv Violának. Tanulmányok T. Dobosi Viola tiszteletére – Papers in honour of Viola T. Dobosi*. Budapest, 15–41. <http://mek.oszk.hu/09200/09253/pdf/mester.pdf>
- MESTER, ZS. 2011b: Technological analysis of Szeletian bifacial points from Szeleta Cave (Hungary), In: Longo, L. (ed.): *Integrated methodological approaches to the study of lithic tools*. Human Evolution - Special Issue, Firenze 2011, 113–129.
- MESTER ZS.–FARAGÓ N. 2012: Neolitikumot jelző pattintott kövek Eger-Kóporosról – Neolithic chipped stone implements from Eger-Kóporos. *Ősrégészeti Levelek/Prehistoric Newsletters* 12 (2010 [2012]) 18–30.
- MRT 11: Dinnyés I.–Kövári K.–Kvassay J.–Miklós Zs.–Tettamanti S.–Torma I. (szerk.) 2012: *Pest megye régészeti topográfiája. Aszódi és gödöllői járás XIII/3*. Magyarország Régészeti Topográfiája 11, XIII/3. Budapest 2012.
- NOSZKY J. 1940: *A Cserhát-hegység földtani viszonyai. Magyar tájak földtani leírása III – Das Cserhát-Gebirge. Geologische Beschreibung Ungarischer Landschaften III*. Budapest.
- OLIVA, M. 1979: Die Herkunft des Szeletien im Lichte neuer Funde von Jezeřany. *Acta Musei Moraviae, Scientiae sociales* 64 (1979) 45–78.
- CROSS, K.–BÁNYFŐ, E. 2009: Three successive waves of Neolithisation: LBK development in Transdanubia. *Documenta Praehistorica* 36 (2009) 175–189.
- PAVÚK, J. 2007: Zur Entstehung und Verbreitung der Lengyel-kultur. In: Raczy, P.–Kozłowski, J. K. (eds): *The Lengyel, Polgar and related cultures in the middle/late Neolithic in Central Europe*. Kraków 2007, 11–28.
- PÉNTÉK A.–ZANDLER K. 2013: Nyílt színi Szeletien telep Szécsénke-Kis-Ferenc-hegyen. *Litikum* 1 (2013) 36–49.
- PRICHYSTAL, A. 2010: Classification of lithic raw materials used for prehistoric chipped artefacts in general and siliceous sediments (*silicites*) in particular: the Czech proposal. *Archeometriai Műhely* 10/3 (2013) 177–181.
- RATS, A. (RÁCZ B.) 2013: *Kárpátaljai őskőkori kőeszközök és lehetséges nyersanyagok archeometriai vizsgálati eredményei*. PhD disszertáció, kézirat. ELTE TTK, Budapest. http://teo.elte.hu/minosites/ertekezes2013/rats_a.pdf
- RICHTER, J. 1997: *Sesselfelsgrötte III: Der G-Schichten-Komplex der Sesselfelsgrötte. Zum Verständnis des Micoquien*. Quartär-Bibliothek 7, Saarbrücken.
- RINGER, Á. 1983: *Bábonyn. Eine mittelpaläolithische Blattwerkzeugindustrie in Nordostungarn*. Dissertationes Archaeologicae Ser. II. No. 11, Budapest.
- SCHÖNWEISS, W.–WERNER, H.-J. 1986: Ein Fundplatz des Szeletien in Zeitlarn bei Regensburg. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 16/1 (1986) 7–12.
- SIMÁN, K. 1991: Procurement and Distribution of Raw Materials in the Palaeolithic of North-East Hungary. In: Montet-White, A. (dir.): *Les bassins du Rhin et du Danube au Paléolithique supérieur : Environnement, habitat et systèmes d'échange. Études et recherches archéologiques de l'Université de Liège* 43, Liège 1991, 28–44.
- SZENTES F. 1943: *Aszód távolabbi környékének földtani viszonyai. Magyar tájak földtani leírása IV. – Die weitere Umgebung von Aszód. Geologische Beschreibung Ungarischer Landschaften IV*. Budapest.
- VALOCH, K. 1966: Die altertümlichen Blattspitzenindustrie von Jezeřany (Südmähren). *Acta Musei Moraviae, Scientiae sociales* 51 (1966) 5–60.
- VALOCH, K. 1988: *Die Erforschung der Kůlna-Höhle 1961–1976*. Brno.
- VALOCH, K. 2002: Eine Notgrabung in der Kůlna-Höhle im mährischen Karst. *Acta Musei Moraviae, Scientiae sociales* 87 (2002) 3–34.
- VALOCH, K. 2011: Trboušany IIb: eine mittelpaläolithische Oberflächenfundstelle im Raume des Kromauer Waldes in Südmähren (Tschechien). *Anthropologie (Brno)* 49/1 (2011) 21–57.
- VALOCH, K.–PELIŠEK, J.–MUSIL, R.–KOVANDA, J.–OPRAVIL, E. 1969: Die Erforschung der Kůlna-Höhle bei Sloup im Mährischen Karst (Tschechoslowakei). *Quartär* 20 (1969) 1–45.
- VALOCH, K.–KOČI, A.–MOOK, W. G.–OPRAVIL, E.–VAN DER PLICHT, J.–SMOLÍKOVÁ, L.–WEBER, Z. 1993: Vedrovice V, eine Siedlung des Szeletien in Südmähren. *Quartär* 43/44 (1993) 7–93.
- ZANDLER K. 2008: Nyíltzónai paleolit lelőhely Erdőtarcsa-Daróci hegyen – Open-air Palaeolithic site at Erdőtarcsa-Daróci-hegy. *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* 32 (2008) 46–66.
- ZANDLER K. 2009: A lengyeli kultúra pattintott és csiszolt kőeszközei Szügy, Bakó, valamint Koplány határából. In: Rác J.: „Koplyan alias Bakofalva”: okleveles és régészeti adatok az egykori Koplány történetéhez. Nagy Iván Könyvek 17, Balassagyarmat 2009, 72–80.

- ZANDLER K. 2010: Paleolit telep Hont-Csitáron – A Palaeolithic site at Hont-Csitár. In: Guba Sz.–Tankó K. (szerk.): „Régről kell kezdenünk...” *Studia Archaeologica in honorem Pauli Patay. Régészeti tanulmányok Nógrád megyéből Patay Pál tiszteletére*. Szécsény 2010, 23–49.
- ZANDLER K. 2012: A paleolitikum köiparai Eger környékén. *Gesta* 11 (2012) 3–54. http://tortenelemszak.uni-miskolc.hu/gesta/gesta2012/2012_3.pdf

Erdőkürt-Cigány-part, a multilayered Palaeolithic open-air site

Palaeolithic occupation was very intensive in the Cserhát Mountains according to the field surveys conducted during recent years. In this paper, we present the lithic material from Erdőkürt-Cigány-part, one of these previously discovered archaeological sites. The assemblage recovered from this site is made up of 1149 chipped stone artefacts coming from various cultural periods.

The site itself lies in northern Hungary, in the southern Cserhát Mountains, south of the village of Erdőkürt, on the western end of a plateau lying at an altitude of 240 m above the sea level (*Fig. 1*). The source and the valley of the Alma Stream both lie very close to the site, which is located in a so-called “dead-end valley”. Site locations of this type have been often documented in the Cserhát Mountains during field surveys: most of the Middle Palaeolithic or Early Upper Palaeolithic sites are located along or at the heads of “dead-end valleys”.

The raw material of the chipped stone tools is dominated by local limnosilicite (*Fig. 2*). This raw material is very common in the Cserhát Mountains due to Miocene post-volcanic activity; very rich hydroquartzite outcrops can be found at Püspökhatvan, in the direct vicinity of the site. Silex pebbles of possibly local provenance are represented in relative abundance. Raw materials such as felsitic porphyry, Carpathian 1 type obsidian, northern flint and Carpathian radiolarite of unknown provenance acquired from farther-lying sources are represented by fewer pieces. There are only a few pieces of Prut silex and of andesite of a very good quality. The latter came from the nearby mine at Galgagyörk-Megyerke-valley.

There are fifty-nine formal tools in the assemblage collected on the surface. The Palaeolithic and later prehistoric stone tools were separated on a strictly techno-typological basis. We classified twenty-two tools, mostly made of silex, as belonging to a Palaeolithic industry, and the remaining thirty-seven tools, predominantly made of limnosilicite, were assigned to the Neolithic.

The Palaeolithic industry is a rather typical flake-industry, with only a low number of laminar products (*Figs 3–4*). There are no traces of the Levallois technology, while the intensive application of the bifacial technique is very typical. There are no cores dating from the Palaeolithic period. Among the twenty-two Palaeolithic formal tools, we distinguished five basic tool categories. The end-scrapers, which are mostly made of silex, resemble the pieces of the well-known Moravian or Bavarian Szeletian sites. There are no end-scrapers resembling the Upper Palaeolithic types. The category of leaf-shaped tools consists of six pieces. Their common characteristic is the so-called “*wechselseitig gleichgerichtete Kantenbearbeitung*” which is a typical trait of the late Middle Palaeolithic Micoquian-Bábonian culture as well as of the Jankovichian culture, and it is not an unusual phenomenon in the early Szeletian culture either. There is only one piece made of silex in the category of the other, atypical bifacial tools. The side-scrapers are relatively large in size and morphologically diverse, most of them have a simple curved working edge. The retouch of the side-scrapers is of the Quina or semi-Quina type. The last tool category of other tools or worked pieces contains only one piece made of silex: a broken retouched flake.

The later prehistoric industry consists of thirty-seven formal tools of various types (*Figs 5–6*). The dominant raw material is limnosilicite. All pieces have a fresh surface without patina. Beside the end-scrapers made both on flakes and blades, the assemblage contains truncated, denticulated, retouched blades and microblades (blade-lets). The twelve cores of diverse stages can be mainly assigned to this chronological horizon.

The artefacts collected on the surface are unsuitable for a more detailed cultural classification due to the low number of tools. Regarding the Palaeolithic material, we link these pieces to the late phase of the Eastern European Micoquian industry or to the Szeletian industry, based on the presence of leaf-shaped points, bifacial tools and archaic sidescrapers. “Szeletian felsitic porphyry” is extraordinarily frequent at most sites with

a Middle Palaeolithic character; however, geological outcrops of this raw material lie at a distance of about 100–120 kilometres from the Cserhát Mountains as the crow flies. On the other hand, the patinated pieces with Palaeolithic character include some technologically developed blades with subparallel edges and regular triangular or trapezoid cross-section, a patinated burin spall and a very typical technological indicator, the so-called “*lame à crête*”. These finds can belong to the Upper Palaeolithic Gravettian culture.

The later tool assemblage can probably be assigned to the Neolithic, more specifically to the Late Neolithic Lengyel culture. We offer a short overview of the published Neolithic assemblages from the wider region, which confirms this cultural attribution. It is regrettable that this later prehistoric period is not particularly well-researched in Nógrád County; however, very rich chipped stone assemblages are known from many sites. In this sense, the Cserhát Mountains are yet a *terra incognita*.

Különleges funkciójú, középső újkőkori tál

Hajdúböszörmény határából

Kulcsszavak: középső neolitikum, alföldi vonaldíszes kerámia kultúrája (AVK), esztári csoport, rituális funkció, Északkelet-Magyarország

Keywords: Middle Neolithic, Alföld *Linearbandkeramik* culture (ALBK), Esztár group, ritual function, North-east Hungary

A lelőhely

A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága Régészeti Tára 2008. május 23. és július 30. között Hajdúböszörmény-Kis-Zelemér nevű határreszen végzett megelőző feltárást az ukrán–magyar határ és Algyő között megépítendő gázvezeték nyomvonalába eső lelőhelyen (HAJDÚ–NAGY 2009) (1. kép). A feltárást előtti terepbejáráson egy kb. 2,7 hektárnyi terület felszínén található leletek alapján azonosítottunk be az alföldi vonaldíszes kerámia kultúrájához (AVK) tartozó telepét. A feltárást a gázvezeték nyomvonalán 5×565 méternyi sávban metszette végig a lelőhelyet.

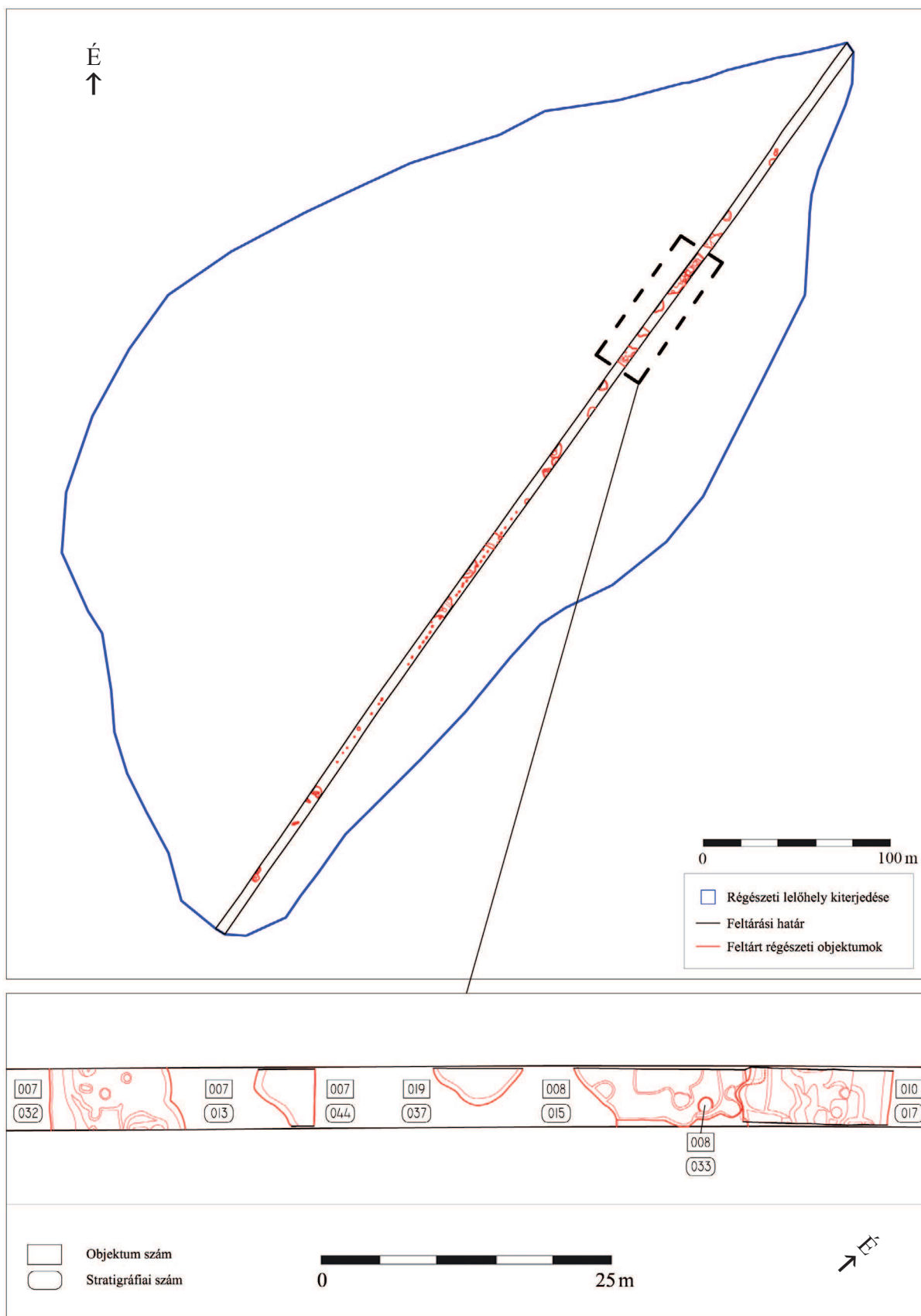
A 2825 m²-nyi feltárt területen az AVK késői szakaszának Esztári-csoportjához tartozó település 35 objektumát azonosítottuk. Ennek alapján a következő települési szerkezet bontakozott ki: a DK-i végüknél jellegzetesen keskeny, hosszúkas, de igen mély gödröket tártunk fel, melyeket speciális módon hasznosíthattak. A lelőhely középső részét, kb. 270 m hosszúságban belső osztató szelementartós cölöpszerkezetes építmények (4 cölöpszerkezetes ház elemeit azonosítottuk) és a hozzájuk közvetlenül kapcsolódó, ún. hosszanti gödrök rendszere tölti ki. Ez jelenti a település lakóterrszét, majd egy nagyon intenzív szabadtéri tevékenységre utaló, nagyméretű, többfunkciós

gödrökkel tagolt terület következik. Ezek a gödrök először agyaggyerőhelyek lehettek, melyeket később összeégett törmelékkel töltöttek fel. Közülük a 10. számú gödör különösen fontos mind a betöltése, mind a feltételezhető funkciója miatt. A pereménél sekély mélységben kiszélesedő gödör alja egyértelműen egy ÉNy–DK-i irányú árok formáját mutatja. Amikor az

1. kép. Hajdúböszörmény-Kis-Zelemér — a lelőhely elhelyezkedése
Fig. 1. Hajdúböszörmény-Kis-Zelemér — location of the site

2. kép. Hajdúböszörmény-Kis-Zelemér — ásatási szelvényrajz a tál előkerülési helyével
 Fig. 2. Hajdúböszörmény-Kis-Zelemér — plan of the excavation trench with the findspot of the bowl

egykori telep határát jelentő árok elveszítette a funkcióját, a telep leégett falmaradványaival töltötték fel, s ebbe később kisebb gödröket ástak. Így egyértelmű, hogy az árok a telep életének csak egy részéhez köthető. A település árok utáni létezésére utal még az a néhány szabadtéri munkagödör, melyek a telep határán kívül — a lelőhely ÉK-i szélén — találhatók.

Az AVK telep tehát jól elkülöníthető, jellegzetesen tagolt belső képet mutat. A telep közepén, ami a terület legmagasabban fekvő része, a cölöpszerkezetes, hosszú házakból álló lakóterrszt minden oldalról intenzíven használt munkatér veszi körül. Az ÉK-i oldalon, az ideiglenesen határoló árok rész is látszik. A telep életében létezett egy nagyobb átrendezési időszak, amikor az építmények leégtek (esetleg felgyújtották azokat) és a leégett házak paticsmaradványait az elpusztult háztartási eszközök töredékeivel együtt az árok és az annak közelében lévő nagyméretű gödrök feltöltésére használták fel. Ezután még egy ideig volt élet a telepen.

A 7. számú gödör leírása

A 7. számú gödör (a 6 m széles szelvény hosszában mérhető Szé.: 11,5 m, Mé.: 1,4 m) a telep ÉK-i szélén található nagyterjedésű, többfunkciós objektumok egyike (2. kép), melyet az agyag kitermelése után a telep hulladékával kevert sárga agyaggal töltöttek fel a korabeli járószintig. A gödörbe égett paticstörmekek mellett kőeszközök, kerámiatörmekek, állatsontok is kerültek. A leletek között egy különleges edény töredékei is napvilágot láttak. A gödör betöltésében a tudatos elplanírozáson kívül más speciális szándékot nem lehetett tetten érni.

A tál leírása

A több töredékből összeállított és kiegészített restaurált tárgy egy lapos, lekerekített sarkú, négyszögletes tál, alja egyenes (Ma.: 8 cm, H.: 34 cm, Szé.: 26 cm, V.: 0,5–2,5 cm, Ltsz.: 2009.13.6.130) (3. kép). Kerámiatörmekekkel és kavicsal soványított, foltos égetésű, színe világosbarnasötétszürke. Belül az alján két, hosszanti irányú, félkör átmetszetű, párhuzamos bemélyítés fut végig, majd az edény rövidebb oldalában kialakított kerek nyílásokba futnak. Az edény alján ezen a helyen az oldalfalak beugranak. A két végigfutó csatornába, rájuk merőlegesen, a hosszabbik oldalfalak irányából 3-3 rövidebb és sekélyebb árok vezet, de nem metszik át azokat, és az edény oldalát sem törik át. Láthatóan a csatornák valamilyen folyadék összegyűjtésére és kivezetésére szolgáltak.

Az edény alján megőrződött annak a sima felszínnek a lenyomata, amire az edényt még a égetés előtt helyezték.

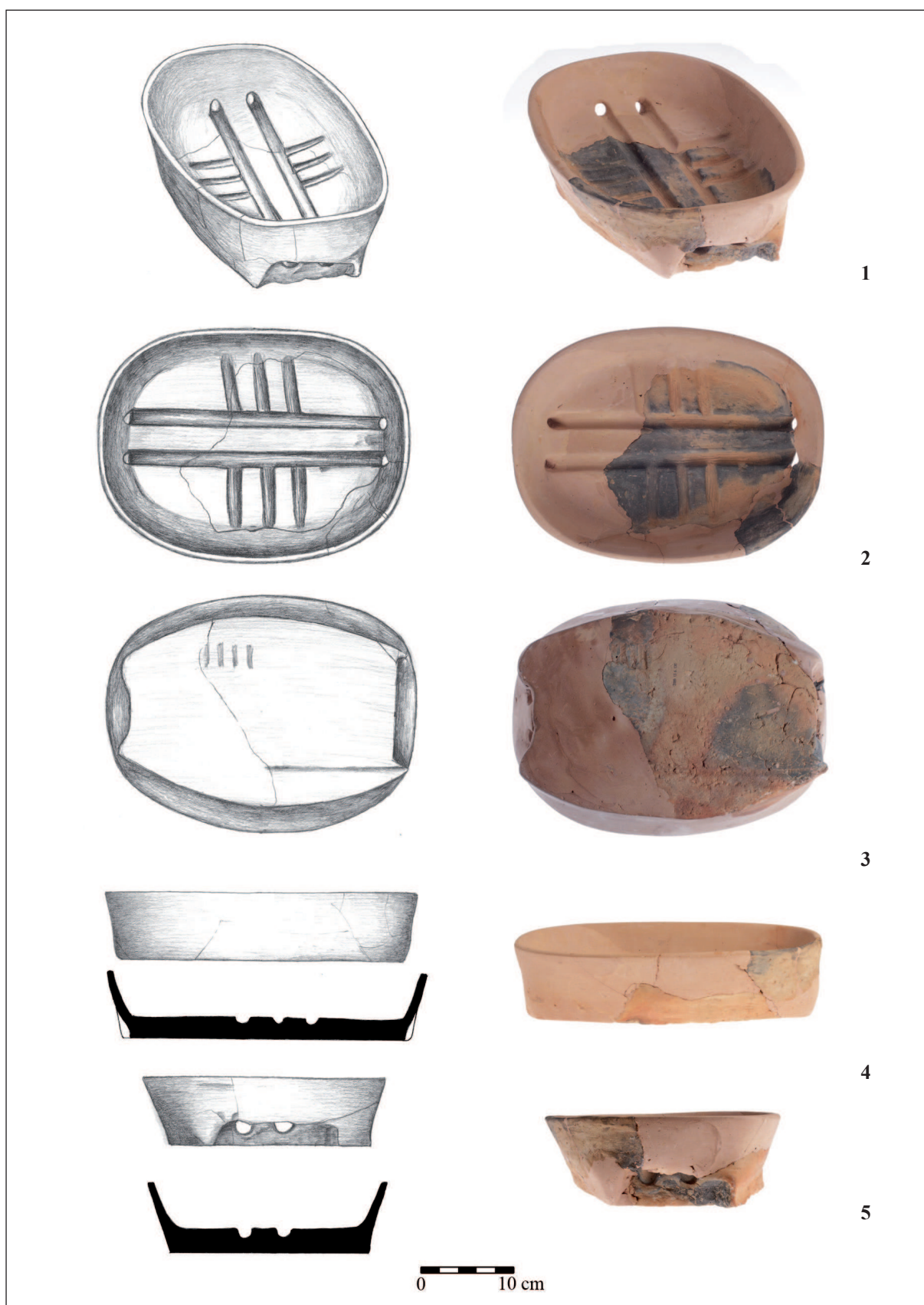
Valamilyen növényi eredetű szőtt nyomat ismerhetjük fel: 4 párhuzamos rövid pálcika és egy erre merőleges hosszú, lapos szárlenyomat látható. Emellett kisebb-nagyobb, magszerű bemélyedések és soványításra használt kavicsok nyoma is jól kivehető.

A feltárás során nem került elő az edény minden darabja, az egyik rövidebb oldal teljesen hiányzik, a másikon pedig az oldalfal kifolyónyílások feletti része pedig csak részben. A másik véget a restaurátor egy feltételezett szimmetriából építette fel. Mivel az eredeti darabok alapján a rövidebbik oldal peremvonala is bizonytalan, és párhuzamok sem állnak rendelkezésre, ezért az edény formája nem rekonstruálható megnyugtatóan. Ez megnehezíti a pontosabb funkció-meghatározást is.

A tál értelmezése párhuzamai alapján

Ennek a rejtélyes funkciójú táltípusnak, bár kevés van belőle, de van néhány lényegi vonásban hasonló párhuzama. Makkay János foglalkozott ezzel a kérdéssel részletesen (MAKKAY 1963, 7–23). Az általa összegyűjtött hét edény, a Tiszavasvár-Keresztfalról származó kivételével (KALICZ–MAKKAY 1977, 51), mind szőrvány és erősen töredékes, melyek közül hármat (Rakamaz-Tímár, Miskolc-Fütőház, Tiszavasvári-Keresztfal) érdemes megemlíteni. Az előkerülési körülmények alapján Makkay J. sem tudott használható információkat hozzátenni a tárgy lehetséges funkciójára vonatkozóan.

A hasonlóságok mellett a hajdúböszörményi tál mégis egyedi darabnak tekinthető, mert a három említett példány egyike sem hasonlít teljesen hozzá. A lényegi hasonlóságot egyértelműen azonosíthatjuk rajtuk, mint pl. a tálak belső alján található, ujjal besimított párhuzamos csatornavonalakat, amelyek együtt vagy külön-külön áttörik az edény falát. Ezenkívül viszont a részletekben csak különbségeket tudunk felfedezni. A fenti tálak belsejében található egy belső térosztó fal, amin vagy áttörnek egyenként a csatornavonalak vagy egy V-alakú árokformájú keresztfalon, középen tud átfolylni a csatornák tartalma (MAKKAY 1963, I. t.). A tálak formája is különbözik. A hajdúböszörményi lelet lekerekített végű, míg a rakamazi és a miskolci tárgyak csónakszerűen összeszűkülnek a kifolyótér irányába (KALICZ–MAKKAY 1977, Taf. 88–89). Ezenkívül mind a rakamazi, mind a tiszavasvári edények agyaglabakon állnak (MAKKAY 1963, 19, II. t. 6), aminek semmi nyoma sincs a hajdúböszörményinél. Az utóbbinak sima, asztalra fektethető alja van. Különbség az is, hogy a hajdúböszörményi tál belső alján található csatornavonalak a két hosszanti falon áttörő falhoz keresztben 3-3 rövid oldalfalon nem áttörő rövid csatornákkal alkotnak egy

3. kép. Hajdúböszörmény-Kis-Zelemér — a csatornázott aljú tál
 Fig. 3. Hajdúböszörmény-Kis-Zelemér — the bowl with channel base

szimmetrikus formát. A rakamazi, miskolci és tiszavasvári tálak alján csak hosszanti irányú csatornaárkok találhatók áttört keresztfallal kombinálva.

Mindegyik tálformánál sajátos problémát jelent a töredékesség állapota. Teljes bizonyossággal nem lehet az egész edényt rekonstruálni. Így a funkcióra vonatkozó kérdések is nyitva maradnak. A kiegészítésnél alkalmazott szimmetria elve az ilyen bizonytalan rendeltetésű tárgyaknál félrevezethető lehet. A hajdúböszörményi tál belsejében található csatornarendszer szimmetrikussága tette indokolttá a kiegészítést, ugyanakkor kérdésessé válik a főcsatornák edényfal-áttörésének kiegészítése. A rakamazi és a tiszavasvári tálaknál fel sem merül a kiegészítés lehetősége, mert az edényeknek van egy belső lejtése a kifolyó felé, ami kétségesé teszi a szimmetrikus formát.

Ezt a kérdést külön megvilágításba helyezi a Kurucz Katalin által 1989-ben közölt, Tiszadob-Poklosról származó belső csatornás tál (KURUCZ 1989, IX. t. 1, XII. t.). Mivel szórványként került be a nyíregyházi Jósa András Múzeumba, ezért a lelő körülményekből nem tudunk a tárgy funkciójához újabb adatokat szolgáltatni. Ez a tál teljesen ép, így a töredékesség kérdéséhez lényegesen új információkat hordoz magában. Az edény formája sajátos: egyedül a hossz tengelye mentén tekinthető szimmetrikusnak, szélességét tekintve már nem. Az enyhén kihajló peremű tálnak a belső terét látványosan kettéosztja egy keresztfal, ami egy, az aljában ujjal behúzott 5 csatornás kisebb teret választ el egy nagyobb, sima felületű tértől. A csatornák mind a keresztfalat, mind a másik irányba elkeskenyedő tál falát áttörik. Látványosan szabad teret engednek a nagyobb belső térben keletkező folyadék át-, ill. kifolyásának. Az edény pereme a kifolyás irányába lejt. Eltérő vonása a rakamazi és tiszavasvári táltól, hogy nem lábakon áll, hanem ugyanúgy asztalra vagy más sima felületre fektethető, mint a hajdúböszörményi tál. Bánffy Eszter véleménye szerint libációs edényként értelmezhető (BÁNFFY 1991, 226).

A töredékesség másik nagy kérdése, hogy ezek a tálak milyen más eszközhez vagy építményhez kapcsolódnak funkcionálisan. Az agyaglábakon álló rakamazi és tiszavasvári tálak másik része valamilyen nagyobb ürtartalmú vagy belső terű edénytesthez tartozhattak, amiknek hasonló vagy nagyobb lehetett a magassága. A hajdúböszörményi tál esetében is kérdés a hosszanti irányú töredékesség. Vajon mihez kapcsolódott és milyen lehetett annak a teljes formája? Itt felmerülhet a csónakforma (KURUCZ 1989, 90–91), mint a rakamazi és a tiszavasvári tálak esetében is: ezt a csúcsíves végük, míg a hajdúböszörményi tál estében a szimmetrikus

szerkezet indokolja. Egyéb adatok hiányában más következtetésre nincs módunk és lehetőségünk.

A tál rendeltetése

A hajdúböszörményi tál az alaki párhuzamaival együtt nehéz kérdés elé állítja a kutatókat a lehetséges funkcióra, rendeltetésre vonatkozóan. Makkay J. vizsgálta meg ezt a kérdést eddig a legalaposabban (MAKKAY 1963, 18–20). A fent említett rakamazi, tiszavasvári és miskolci tárgyak mellett al-dunai és közel-keleti példákat is említett. Ezek alapján két különböző típusú funkciót tartott feltételezhetőnek a tálakkal kapcsolatban: az egyik hétköznapi, a másik ünnepi, azaz valamilyen szakrális rítushoz tartozó.

Makkay J. a hétköznapi funkcionál ülepítő vagy sajtoló tevékenységre gondolt. Az állati tej túróvá érlelésének folyamatában a savó folyadék szivárog ki és távozik a kis csatornákon keresztül. A túró és a gomolyakészítés fontos része lehetett a neolitikus étkezési kultúrának. Ugyancsak fontos lehetett a különböző vadon termő vagy a ház körül termesztett növények bogyoinak nedvéből készült italok és sűrítmények előállítására. Egy ilyen sajtoló-préselő tevékenységnek is lehetett eszköze ez a becsatornázott aljú tál. Makkay J. a szőlőpréssel kapcsolatos szüreti élményeit hozza példaként ehhez (MAKKAY 1963, 19). Az utóbbi is arra mutat, hogy ezek a folyamatok több eszköz sorba állítását is megkövetelik (prés, szűrő, kád, stb.). Ezért lehetséges, hogy ez az edény is csak egy részfolyamat elvégzéséhez kapcsolódott. A kifolyó alá talán helyeztek valamilyen edényt, maga a sajtoló tér pedig lehet, hogy egy magasabban lévő, kemény alapú építmény volt. Szintén fontos szempont — Makkay J. megállapítása szerint —, hogy az erjesztésben vagy a sajtolásban a hasznos termék alul folyt ki vagy fennmaradt a tálnak, esetleg mindkettő. Így beszélhetünk sajtolásról, erjesztésről vagy ülepítésről (MAKKAY 1963, 19). Mindegyik művelet más tevékenységet tételez fel és így mindegyiknek más az eszközhasználati módja is. A fenti tálak is a feltételezhető munkafolyamatokban különböző eszközkészlet sorba illeszthetők be.

A tálakhoz kapcsolódó szakrális funkciók valamilyen módon az áldozati rítusokhoz kapcsolódnak. Lehet véres vagy vér nélküli áldozati forma, amelyben az edény valamilyen folyékony anyag előállítására vagy annak levezetésére szolgál. Makkay J. ezt a funkciót egyéb alátámasztó tények hiányában nem követi tovább. Új feltevésnek azt jegyzi meg, hogy ha a Tiszavasvári-Keresztfalnál előkerült táltöredékek egyik darabján látható „2 mm vastagon ráégett, szerves anyagból

származó fekete réteg”-ről a kémiai vizsgálatok alapján kiderül, hogy állati eredetű, akkor feltételezhető, hogy a tálat égő áldozat bemutatása közben használták (MAKKAY 1963, 19–20). Ha az italáldozati szertartást tételezzük fel, akkor az áldozathoz tartozó ital alapanyagának az előállító eszköze lehet. Így az áldozati oltár segédeszközei közé tartozhat. Ezt a funkcióját a hétköznapi hulladékok sorsától eltérően a megkülönböztetett földbekerülési körülmények bizonyíthatnák. Eddig ilyenről nincs tudomásunk.

A hajdúböszörményi tál esetében is olyan hasonló tények és következtetési lehetőségek merülnek fel számunkra, amit Makkay J. már körvonalazott a rakamazi, tiszavasvári és a miskolci táltöredékek elemzésénél. Itt egy szempont merülhet fel nagyobb súllyal, mint a Makkay J. által vizsgáltaknál. Ez pedig az edény lehetséges szimbolikus formája, amihez valamilyen rituális jelentés is kapcsolódhat. A kifolyó csatornák irányába hajószerűen végződő párhuzamba állítható tárgyakkal szemben a hajdúböszörményi tál a maga lapos aljával és szimmetrikus belső térfelosztó csatornarendszerével, sokkal inkább egy asztalra tehető oltártartozéknak tartható vagy akár kisebb, házon belüli, ún. kultikus sarokba (BÁNYFY 1991, 209–217) az ősöknek vagy numinózus lényeknek szánt asztal (oltár) szerepét is betölthette. A lefolyást biztosító csatornarendszer pedig esetleg az áldozati állat vérének vagy a növényi termék nedvét csapolta le. További tények ismerete nélkül a szakrális funkció közelebbi feltételezésébe nem bocsátkozhatunk.

A tál kifolyó végének külső töredékes felületét vizsgálva erőteljesnek érezzük az edény készítőjének azt a szándékát, hogy a kifolyó nyílásnak fontos szerepet szánt. A töredékesség azt a lehetőséget is felveti, hogy a kiöntőrész más tárgyhöz vagy eszökhöz kapcsolja a tálat. Nem zárható ki, hogy valamilyen házi ipari

műhely-építményhez tartozik. Nem tudjuk eldönteni, mihez építhették hozzá vagy milyen építménynek lehetett a része. Erre a megtalálás helye sem ad semmilyen támpontot. Az összeégett paticsdarabok és edénytöredékek között nem találtunk olyat, ami hozzákapcsolható volna vagy bármilyen más építményt, ami hordozna magában olyan jellegzetességet, ami közvetve felvetheti a funkcionális összetartozás kérdését.

Összefoglalás

A Hajdúböszörmény-Kis-Zelemér határrészen előkerült tál rekonstruálható formájával az AVK késői időszakából különleges rendeltetésű edénynek számít. A korszakból eddig ismert, alakra hasonló edényekkel együtt elemezve a feltételezhető funkcióra vonatkozóan hétköznapi és szakrális tevékenységi formákra egyaránt gondolhatunk. Lehetett valamilyen növényi nedvet kisajtoló vagy tejtermék-készítő (túró, gomolya) tevékenység eszköze, de az is elképzelhető, hogy valamilyen szakrális rítus eszközkelléke is: véres vagy vér nélküli áldozat rituális folyamatában az oltárhoz tartozó vérleengedő vagy italsajtoló edénye.

A formai párhuzamként felhozható korabeli eszközöktől eltérő néhány jellegzetessége miatt a hajdúböszörményi tál esetében nagyobb a valószínűsége a szakrális használatnak. Jelen pillanatban a használati körülményekre vonatkozó adatok hiányában ennél biztosabbat nem mondhatunk a funkcióról.

Köszönetnyilvánítás

A tárgyat Tóth Gyula restaurálta, Tolvaj Panna rajzolta, Jurás Ákos fényképezte. A térképeket Czákó Viktória, a tárgyillusztrációt Jurás Ákos készítette. Ezúton is köszönjük munkájukat.

Hajdú Zsigmond

Déri Múzeum
4026 Debrecen, Déri tér 1.
hajdu.zsiga@freemail.hu

Nagy Emese Gyöngyvér

Déri Múzeum
4026 Debrecen, Déri tér 1.
nagy.emesegy@gmail.com

Irodalom

- BÁNFFY, E. 1991: Cult and archaeological context in Middle and South-East Europe in the Neolithic and the Chalcolithic. *Antaeus* 19–20 (1990–1991 [1991]) 183–249.
- HAJDÚ ZS.–NAGY E. GY. 2009: Hajdúböszörmény határa. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2008 – Archaeological Investigations in Hungary 2008*, Budapest 2009, 193–194.
- KALICZ, N.–MAKKAY, J. 1977: N. *Die Linienbandkeramik in der Großen Ungarischen Tiefebene*. *Studia Archaeologica* 7, Budapest.
- KURUCZ K. 1989: *A nyíri Mezőség neolitikuma*. Jósa András Múzeum Kiadványai 28, Nyíregyháza.
- MAKKAY J. 1963: Különös régészeti leletek a Jósa András Múzeumban – Strange Prehistoric Finds in the Jósa András Museum. *Jósa András Múzeum Évkönyve* 3 (1960 [1963]) 7–26.

A Middle Neolithic bowl with a unique function from Hajdúböszörmény

The vessel found at Hajdúböszörmény-Kis-Zelemér (*Fig. 3*) dating from the late ALBK period can be reconstructed as bowl with an unusual function. The currently known vessels with a similar form suggest a possible function in both a domestic and a ritual function. It may have been used as part of domestic activities for extracting plant juice or for preparing a milk product (cottage cheese, mozzarella-type cheese), but it may equally well have been part of the ritual paraphernalia used in bloody or non-bloody sacrifices for letting down blood at the altar or for extracting beverages by pressing.

In view of the divergences from the vessel's formal analogies, it seems more likely that the Hajdúböszörmény bowl was used for ritual purposes. In the lack of evidence for the context in which the vessel was used, nothing more can be known about its one-time function.

A Vinča-kultúra nagyméretű, ember alakú plasztikája

Kulcsszavak: Vinča-kultúra, késő neolitikum, nagyméretű emberábrázolás, maszk, Koszovó

Keywords: Vinča-culture, Late Neolithic, big size human representation, mask, Kosovo

A Vám- és Pénzügyőrség Röszkén, a Szerbia és Magyarország közötti határátkelőhelyen 2006. október végén lefoglalt egy régészeti tárgyakkal álló szállítmányt.¹ A csempész rakománya főként római pénzekből és tárgyakból állt, de tartalmazott egy, a Vinča-kultúra késői időszakára keltezhető, nagyméretű plasztikát is, mely a későbbiekben a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményébe került (ORAVECZ 2010, 6–7). A rendőrségi vizsgálatok során nem sikerült kideríteni a szobor származási helyét, de a régészeti adatok alapján megnyugtató választ lehet adni a kérdésre.

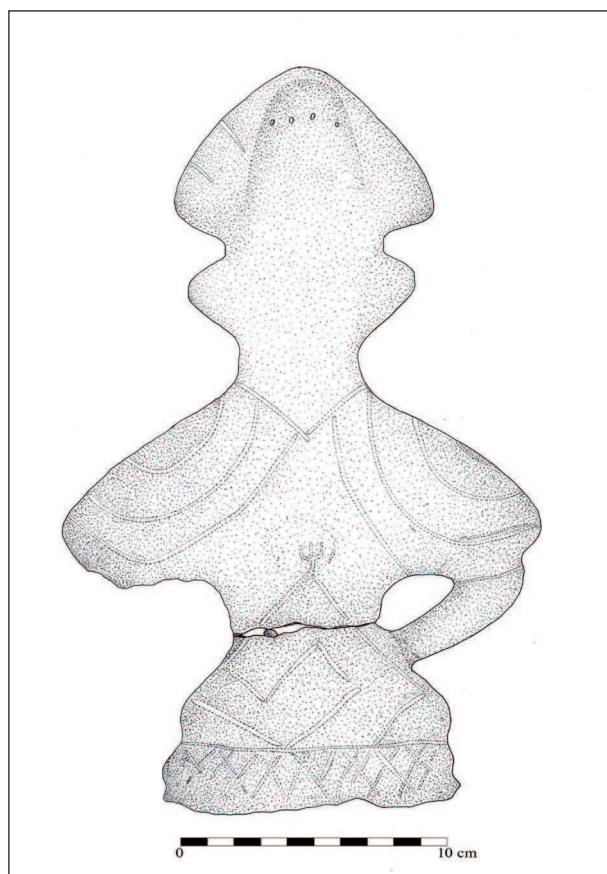
A tárgy leírása

Nagyméretű, trónuson ülő, maszkos emberábrázolás. Lelőhelye ismeretlen. Narancssárga színű, vörösre festett, kopott felületű, csillámos homokkal és apróra tört kavicssal soványított. A felsőtest — valószínűleg a rablás során — két részre tört, melyet utólagosan illesztettek össze, feltehetően nem szakemberek (1–2. kép).

A fej lapos, felső részén kúposan kicsúcsosodik. Az arcot maszk fedi. A maszk felső része — amelyen a hajat vagy a fejfedőt ábrázolták párhuzamosan bekarcolt

1. kép. A Vinča-kultúra nagyméretű plasztikája — előlnézet
Fig. 1. Large figurine of the Vinča culture — front view

2. kép. A Vinča-kultúra nagyméretű plasztikája — hátulnézet
Fig. 2. Large figurine of the Vinča culture — back view

¹ Az Őskoros Kutatók V. Összejövetelén Debrecenben, 2007. március 12-én megtartott előadás írott változata.

3. kép. A Vinča-kultúra nagyméretű plasztikája — részlet
Fig. 3. Large figurine of the Vinča culture — detail

4. kép. A Vinča-kultúra nagyméretű plasztikája — részlet
Fig. 4. Large figurine of the Vinča culture — detail

vonalakkal — íveltebb, finomabb kiképzésű. A szem alatt, a két egymással átellenes oldalon, két ferdén bekarcolt párhuzamos vonal között, 1–1 apró helyen félig átfúrt. Alsó részén háromszög alakban szinte egybeolvad a nyakkal. A szemek nagyok, mandula alakúak. Az orr háromszög átmetszetű, alsó része a szemek alól indul. Az orr közepén egy gerinc húzódik, amely finom ívvel a homlokból indul és az orr végéig húzódik. Az orr vége le-tört (3. kép). A fej hátoldalán egy lapos, ívelt kiemelkedés látható, amely lekerekített és négy apró helyen teljesen átfúrt (4. kép).

A vállak csapottak. A jobb kar könyökben be van hajlítva, a kézfej a csípőre támaszkodik. A könyök előlről félig átfúrt. A csuklót 1 db, egyszeres tekeredésű karperec díszíti. A bal alkar könyöktől hiányzik, csak a csípőre támaszkodó kézfej csonkja maradt meg.

A felsőtest díszítése valószínűleg ruhát mintáz. A nyak elülső és hátsó részén a V alakú ingnyakkivágásból induló és a könyökhöz húzódó karcolt vonalak láthatók. A könyöknél megfigyelhető vajat a ruha zárását jelezheti vagy karperecre utalhat. A mellkas és a hát közepén egy, a derék és a láb mintáira támaszkodó, talán egy feltartott kezű (?) embert ábrázoló karcolt minta látható (5. kép).

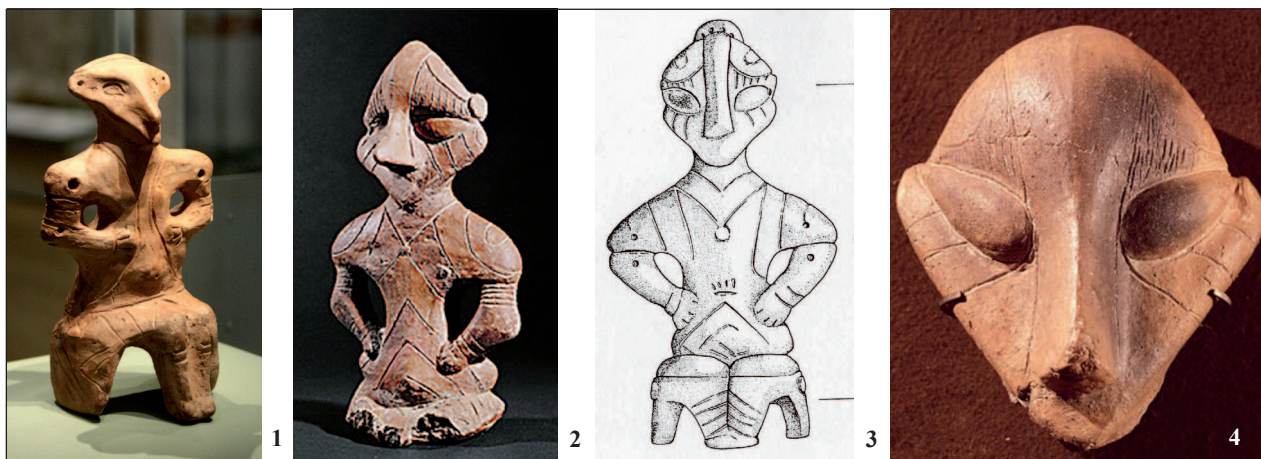
A fenékrész a deréktól lefelé szélesedik és két, jobbra-balra kinyomódó, legömbölyített csúcsban végződik. A szobor „trónuson” ülhetett, de csak a lábak indításának csonkja és a trón felső pereme maradt meg. A fenék és a trón felső pereme közötti rész egymást metsző karcolt vonalakkal díszített. A derék és a trón felső része üreges. Egykor valószínűleg a teljes szobor festve lehetett.

Ma.: 27,6 cm; leg. Szé.: 18,4 cm; V.: 2,3 cm; felsőtest H.: 24,2 cm; trónus H.: 10,6 cm; arc Szé.: 9,6 cm, Ltsz.: MNM 2008.5.1.

5. kép. A Vinča-kultúra nagyméretű plasztikája — részlet
Fig. 5. Large figurine of the Vinča culture — detail

6. kép. A Vinča-kultúra nagyméretű plasztikái — 1: ismeretlen lelőhely (https://en.wikipedia.org/wiki/Vinča-Belo_Brdo#/media/File:Vinca_clay_figure_02.jpg nyomán), 2: Bariljevo (Koszovó) (GARAŠANIN 1979 nyomán), 3: Predionica (Koszovó) (GIMBUTAS 1989 nyomán), 4: Predionica (Koszovó) (GARAŠANIN 1958 nyomán)

Fig. 6. Figurine art of the Vinča culture — 1: unprovenanced (after https://en.wikipedia.org/wiki/Vinča-Belo_Brdo#/media/File:Vinca_clay_figure_02.jpg), 2: Bariljevo (Kosovo) (after GARAŠANIN 1979), 3: Predionica (Kosovo) (after GIMBUTAS 1989), 4: Predionica (Kosovo) (after GARAŠANIN 1958)

Elemzés

A szobor formai és stílusi jellemzői alapján egyértelműen a Vinča C időszakhoz köthető, sőt a már eddig ismert négy, épebbnek mondható példány mellett ez az ötödik a legteljesebb. Az eddig ismert példányok közül egy a *British Museum*-ban található, lelőhelye ismeretlen (6. kép 1), a másik három pedig a mai Koszovó területéről származik: Bariljevo (6. kép 2) (GARAŠANIN 1979, T. XXXIII. 1a–c), Predionica (6. kép 3) (GIMBUTAS 1989, 27, 40. kép) és Divostin (BOGDANOVIĆ 1990, 102, Abb. 7). Ez utóbbiak alapján több mint valószínű, hogy a *British Museum*-ban lévő és a jelenleg tárgyalt szobor is Koszovó területéről került elő. A figura mellkasán és hátán megfigyelhető karcolt fésű-szerű díszítések a szakálhátú és tisztai kultúra jellegzetességei is (RACZKY 2000, 15–19; ORAVECZ 2010).

A neolitikum és a hozzá szervesen kapcsolódó rézkor idejéből a Kárpát-medence területén önálló álarc-lelettel alig-alig találkozunk.² Az újkőkori végi Uivar-i/újvári tell-településen előkerült maszk-töredék házomladék között, egy alapárokban feküdt. Az életnagyságú és épen maradt jobb arcfél formája alapján az arc megegyezik a korszak plasztikáin feltűnő maszk ábrázolásokkal (SCHIER 2005; SCHIER–DRAȘOVEAN 2005, 47–48).

A késő rézkori Baden-kultúra Balatonöszöd-Temetői dűlő lelőhelyén 2002 tavaszán előkerült egy férfiarcot

ábrázoló, agyagból kiégetett plasztika fél töredéke (HORVÁTH 2002). A lelet értelmezésére, a maszk-használatra 2004-ben történt először kísérlet (HORVÁTH 2004, 220–224), majd a téli időszak naptári ünnepeihez kötődő, az európai hagyományban szélesebb körben megjelenő alakoskodás és a maskarákban megjelenő Ősök kerültek a lelet közlője értelmezésének előterébe (HORVÁTH 2011, 203).

Az említett, önálló álarc-leletekkel ellentétben a kora neolitikumban kisebb, majd a középső neolitikum időszakától már nagyobb számban tűnnek fel a hazánk területén is elterjedt kultúrákban olyan figurális emberábrázolások, melyek fejükön maszkot viselnek. Maszkos ábrázolások a Vinča-kultúrában és Közép-Európa azon területein jelennek meg ahol a vonaldíszes kerámia kultúrája elterjedt (BÁNYFI 2001, 59; DOMBORÓCZKI 2001, 207–208).

Az emberalakot ülő vagy álló helyzetben ábrázoló neolitikus plasztikákon az idők során szinte egységesé vált a maszk megjelenítési formája; a lapos, háromszögű, egyes kultúrákban később ötszögletű álarc arcvonások nélküli; teljességében lefedi, eltakarja az emberi arcot. Csak az arc területére terjed ki, minden esetben átfűrésszel rögzíthető. A fej általában hátracsapott, előfordulhat a szem és a száj bekarcolásokkal való jelzése, az orr plasztikus kiemelése. A figurák egyenes tartással ülnek, míg kezeik a csípőre támaszkodnak. A kartartás jelzi a biztonságot, megfontoltságot, hatalmat és tekintélyt (HANSEN 2005, 23). Nemük legtöbbször nincs jelölve, ahol igen, ott általában a másodlagos nemi jegyek alapján nőneműek. Egyes vélemények szerint azonban

² Gyökeresen más a helyzet a Földközi-tenger keleti medencéjében, ahol viszonylag nagy számban kerültek elő kőből készült maszkok már a PPNB idejéből. Lásd: BAR-YOSEF 2003.

ezeknél a szobroknál a nemi jelleg nem eldönthető, ismeretlen (MERLINI 2006, 45). A magyarországi maszkos idolk két legismertebb példánya a szegvári I. szobor, az ún. „Sarlós isten” (CSALOG 1959), illetve a szegvári V. szobor, az ún. „Baltás isten” (TROGMAYER 1990).

A késő neolitikus bánáti Vinča-kultúra plasztikái közt akadnak olyan maszkot viselő darabok, amelyeken az álarc kialakítása realisztikus. Ezek általános jellegzetessége a hangsúlyozott, szögletes áll, a markáns orr, a nagy szem, néhány esetben szempillákkal, arcvonásokkal bekarcolva. Minden leletre jellemző azonban, hogy a maszk nincs átlukasztva, mögötte az emberi arc nem él, nem látható egyetlen részlete sem (HORVÁTH 2002, 35–36). A Vinča-kultúra maszkos figurái némák, mert száj nélkül ábrázolták őket (BÁNYFY 2001, 59).³ A maszk elterjedt nemcsak a Vinča-kultúrában, de más késő neolitikus csoportoknál is Délkelet-Európában (SCHIER 2005, 58).

A Vinča-kultúra maszkot viselő emberábrázolásai közül néhány töredék az átlagosnál nagyobb méretű, trónuson ülő figurához köthető. Az épebben megmaradt példányok mellett pedig pár fejtöredék is arra vall, hogy nagyméretű szoborból több is lehetett (6. kép 4). Ezeknek a nagyméretű szobroknak az előkerülése egy meghatározott körben várható, melyre már elég korán felfigyelt a régészeti kutatás (GALOVIC 1956; 1958; 1959; GARAŠANIN 1958, 20). A nagyméretű plasztikák Koszovó területéről, a Morava völgyétől délre ismertek és a Vinča-kultúra Pločnik időszakára keltezhetőek (GALOVIC 1966, 370–371).

Erről a területről, a Priština melletti Gladnice (Koszovó) Starčevo településéről, Borislav Jovanović 1992-ben közölte egy szobor felsőtestét és fejét, amely

együttesen 35 cm és a Starčevo IIa–b időszakra datálta (JOVANOVIĆ 1992, 36).⁴ A szobor rekonstruált magassága 90 cm. Ez eddig a legnagyobb ismert emberábrázolás a kora neolitikus Délkelet-Európában. Hasonló méretű szobrok a késő Vinča-kultúra időszakában Priština (Koszovó) környékén fordulnak elő. Az ülő figurák a Vinča-kultúra Gradac fázisa⁵ után jelennek meg. Ismertek pl. Vinčáról, Divostinból, Slatinából, Kormadinból, Medvednjak és Banjica településekről. Valószínűleg inkább férfiak, mint nők, ahogy egy Valačon előkerült példány is mutatja (HANSEN 2007, 210, Taf. 260. 3). Koszovó-Metohija terület számos késő neolitikus településéről ismerünk vörösre festett szobrot: Prištinából, Valačról (TASIĆ 1957, 21–22), Pločnikről (GRBIĆ 1929, 14) és más lelőhelyekről a Morava völgyében. A nagyméretű szoborplasztika meglétét egy helyi tradíció továbbélésének tarthatjuk, amely a Starčevo II időszakától a Vinča-kultúra végső fázisáig van jelen (HANSEN 2001, 44; 2007, 211). Kultikus tárgyakról lévén szó, rendkívül szigorúak lehettek a készítési szokások és mélyen gyökerezőek a hagyományok, így maradhatott fenn e szobrok készítésének szokása hosszú időn és nagy távolságon keresztül (REGENYE 1980, 42). Mindezen bizonyítékok alapján a dolgozatban tárgyalt szobor készítési területe is a mai Koszovó területére eshetett.

Köszönetnyilvánítás

Köszönöm Szalontai Csabának, a Vám- és Pénzügyőrség Országos Parancsnokság akkori régészeti szakértőjének, hogy a leletet 2006 őszén megtekinthettem, lefotóztathattam és lerajzoltathattam. A tárgyról készített rajzokért Kulcsár Kornél, a fotókért Magyar Emilnek tartozom köszönettel.

Paluch Tibor

Móra Ferenc Múzeum
6720 Szeged, Roosevelti tér 1–3.
tibor.paluch@gmail.com

³ Érdekes azonban, hogy az Uivaron előkerült önálló álarc, a szobrokkal ellentétben rendelkezik szájával és a szájüregben fogak voltak beragasztva (SCHIER–DRAȘOVEAN 2004, 183)

⁴ Legalábbis a nemzetközi kutatás ezen a véleményen van. Pedig a szobrot Milutin Garašanin 1979-es összefoglaló munkájában már közölte (GARAŠANIN 1979, T. XXIV).

⁵ Ez a Vinča B2–C1 időszakok váltása.

- BÁNFFY, E. 2001: Notes on the Connections between Human and Zoomorphic Representations in the Neolithic. In: Biehl, P. F.–Bertemes, F.–Meller, H. (eds): *The Archaeology of Cult and Religion*. Archaeolingua Main Series 13, Budapest 2001, 53–71.
- BAR-YOSEF, O. 2003: Early Neolithic stone masks. In: Özdoğan, M.–Hauptmann, H.–Basgelen, N. (eds): *From Villages to Towns. Studies Presented to Ufuk Esin*. Istanbul 2003, 73–86.
- BOGDANOVIĆ, M. 1990: Die spätneolitischen Siedlungen in Divostin. In: Srejović, D.–Tasić, N. (eds): *Vinča and its World*. Beograd 1990, 99–106.
- CSALOG, J. 1959: Die anthropomorphen Gefäße und Idolplastiken von Szegvár-Tüzköves. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 11 (1959) 7–38.
- DOMBORÓCZKI, L. 2001: The excavation at Füzesabony-Gubakút. Preliminary Report. In: Kertész, R.–Makkay, J. (eds): *From the Mesolithic to the Neolithic*. Archaeolingua Main Series 11, Budapest 2001, 193–214.
- GALOVIĆ, R. 1956: Introduction in the prehistory of Kosovo and Metohija. *Glasnik Muzeja Kosova i Metohija* 1 (1956) 207–215.
- GALOVIĆ, R. 1958: The Monumental Plastik of Kosovo and Metohija. *Glasnik Muzeja Kosova i Metohija* 2 (1958) 175–185.
- GALOVIĆ, R. 1959: *Predionica, neolitsko naselje kod Priština*. Priština.
- GALOVIĆ, R. 1966: The Monumental Prehistoric Clay Figures of the Middle Balkans. *American Journal of Archaeology* 70 (1966) 370–371.
- GARAŠANIN, M. 1958: Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 39 (1958) 1–130.
- GARAŠANIN, M. 1979: Centralno-balkansko zona. In: Benac, A. (ed.): *Praistorija jugoslovenskih zemalja. II: Neolit*. Sarajevo 1979, 79–212.
- GIMBUTAS, M. 1989: *The language of the goddess. Unearthing the hidden symbols of western civilization*. London.
- HANSEN, S. 2001: Neolithic sculpture. Some remarks on an old problem. In: Biehl, P. F.–Bertemes, F.–Meller, H. (eds): *The Archaeology of Cult and Religion*. Archaeolingua Main Series 13, Budapest 2001, 37–51.
- HANSEN, S. 2005: Neolithische Figuralplastik im südlichen Karpatenbecken. In: Schier, W. (Hrsg.): *Katalog zur Sonderausstellung Masken – Menschen – Rituale. Alltag und Kult vor 7 000 Jahren in der prähistorischen Siedlung von Uivar, Rumänien. Martin-von-Wagner-Museum der Universität Würzburg, 21. April–10. Juli 2005*. Würzburg 2005, 19–25.
- HANSEN, S. 2007: *Bilder vom Menschen der Steinzeit. Untersuchungen zur anthropomorphen Plastik der Jungsteinzeit und Kupferzeit in Südosteuropa*. Archäologie in Eurasien 20, Mainz.
- HORVÁTH T. 2002: Késő rézkori agyagmaszk Balatonöszödről – Late Copper Age clay mask from Balatonöszöd. *Ősrégészeti Levelek/Prehistoric Newsletter* 4 (2002) 31–39.
- HORVÁTH, T. 2004: A new human representation from the Baden Culture: Mask from Balatonöszöd. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 55 (2004) 179–237.
- HORVÁTH T. 2011: Hagyomány az európai maszk-viseletben egy késő rézkori lelet alapján. In: Fekete M. (szerk.): „... Eleitől fogva.” *A 75 éves Makkay János köszöntése*. Pécs 2011, 185–212.
- JOVANOVIĆ, B. 1992: Arhitektonska plastika i starčevackoj kulturi – Architectonic plastic in Starčevo culture. *Zbornik Beograd* 14 (1992) 53–59.
- MERLINI, M. 2006: The Gradešnica script revisited. *Acta Terrae Septemcastrensis* 5 (2006) 25–77.
- ORAVECZ H. 2010: Egy újkőkori bálványszobor. In: Pallos L. (szerk.): *Örök megújulás. Az ezredforduló szerzeményei a Magyar Nemzeti Múzeumban*. Budapest 2010, 6–7.
- RACZKY, P. 2000: An unique face pot from the Őcsöd-Kováshalom settlement of the Tisza culture. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 51 (2000) 9–22.
- REGENYE J. 1980: Táapé-Lebő 1967-es ásatás és kultikus lelete. *Acta Iuvenum* 2 (1980) 27–48.
- SCHIER, W. 2005: Die Maske von Uivar. In: Schier, W. (Hrsg.): *Katalog zur Sonderausstellung Masken – Menschen – Rituale. Alltag und Kult vor 7 000 Jahren in der prähistorischen Siedlung von Uivar, Rumänien. Martin-von-Wagner-Museum der Universität Würzburg, 21. April–10. Juli 2005*. Würzburg 2005, 54–61.
- SCHIER, W.–DRAȘOVEAN, F. 2004: Vorbericht über die rumänisch-deutschen Prospektionen und Ausgrabungen in der befestigten Tellsiedlung von Uivar, jud. Timiș, Rumänien (1998–2002). *Praehistorische Zeitschrift* 79 (2004) 145–230.
- SCHIER, W.–DRAȘOVEAN, F. 2005: Masca rituală descoperită în tellul neolitic de la Uivar (jud. Timiș) – Die Gesichtstonmaske in Uivar entdeckt. *Analele Banatului* 12–13 (2005) 41–56.
- TASIĆ, N. 1957: Praistorijsko naselje kod Valača. *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije* 2 (1957) 21–22.
- TROGMAYER, O. 1990: Der Gott mit Axt. In: Meier-Arendt, W.–Raczky, P. (Hrsg.): *Alltag und Religion. Jungsteinzeit in Ost-Ungarn. Ausgrabungen in: Hódmezővásárhely-Gorzsó, Szegvár-Tüzköves, Őcsöd-Kováshalom, Vésztő-Mágor, Berettyóújfalu-Herpály*. Frankfurt am Main 1990, 66–69.

A large human figurine of the Vinča culture

In late October 2006, officials of the National Tax and Customs Administration seized a collection of archaeological artefacts at Röszke, the border crossing between Hungary and Serbia. The collection of the antiquities smuggler was mainly made up of Roman coins and objects, but it also included a large human figurine of the Vinča culture dating from the culture's late phase, which was eventually deposited in the archaeological collection of the Hungarian National Museum (*Figs 1–5*). Even though the police investigation was unable to ascertain the findspot of the figurine, the archaeological study can provide a reassuring answer regarding its probable provenance.

The figurine can be assigned to the Vinča C period in view of its formal and stylistic traits. Of the five currently known similar figurines, three come from Kosovo, from the sites of Bariljevo, Predionica and Divostin (*Fig. 6*), suggesting that the unprovenanced piece in the British Museum and the figurine seized at Röszke too originate from Kosovo.

Very few clay masks are known from the Carpathian Basin. A broken mask was found in a bedding trench under the debris of a house on the Uivar tell settlement, occupied from the Late Neolithic to the close of the Early Copper Age. Another broken clay mask portraying a male face came to light in spring 2002 on the settlement of the Late Copper Age Baden culture at Balatonőszöd-Temetői-dűlő.

In contrast to the handful of independent mask finds, there are several figurines depicted as wearing masks; following their sporadic appearance in the Early Neolithic, masked figurines became more common in Hungary during the Middle Neolithic. The two best-known pieces from Hungary are the figurines from Szegvár: the Sick God (figurine I) and the Axe God (figurine V).

Some of the Vinča figurine fragments portrayed as wearing masks were originally parts of enthroned statuettes that were larger than the average. The findspots of these larger statuettes are restricted to a specific area and period that can be clearly circumscribed, namely Kosovo, south of the Morava Valley, and the Pločnik period of the Vinča culture. The large figurines and statuettes can be seen as the survival of a local tradition from the Starčevo II period to the final phase of the Vinča culture.

Megmunkált oroszláncsontot tartalmazó gödör a középső rézkorból

Kulcsszavak: középső rézkor, *Furchestich*-kultúra, megmunkált oroszláncsont, Magyarország

Keywords: Middle Copper Age, *Furchestich* culture, worked lion bone, Hungary

A lelőhely

Az M6-os autópálya építése során feltárt To 24–25–26-os számú, Tolna–Mözs–Községi Csádés földek nevű lelőhely (KÖH azonosító: 30744) Szekszárdtól 11 kilométerre északkeletre, a Tolna városhoz tartozó Mözs településrész külterületén, a települési magtól dél-délkeletre helyezkedik el egy, a környezetéből kissé kiemelkedő dombon, amelyet északról és délről is csekély vízhozamú patak határol. A feltárást a KÖSZ megbízásából a MTA Régészeti Intézete végezte Koós István és Dr. Redő Ferenc régészek vezetésével 2008. április 21. és 2009. április 5. között. Az ásatás során felszínre került újkőkori, vaskori, avar- és középkori jelenségek mellett a kutatott terület északi feléből a középső rézkor második felére keltezhető, a *Furchestich*-kultúrához tartozó nagyméretű alapárkos ház, húsz gödör és három temetkezés is napvilágra került. Ezen jelenségek közül az alábbiakban az OBNR 2506/ SNR 2586. gödröt és a benne talált leleteket mutatjuk be.¹

A középső rézkor a Dunántúlon

A Dunántúl rézkorának első felét a nagy kiterjedésű lengyeli kultúra késői fázisa határozta meg. A középső rézkor első felében a Dunántúlon a korábbi lengyeli településterület nagy részén a Balaton–Lásinja-kultúra, míg a Dunakanyar és Budapest környékén a Ludanice-kultúra alakult ki. A két kulturális egység alapjait a továbbélő lengyeli népesség képezte, amelyet a délről érkező kulturális hatások befolyásoltak (BÁNFFY 1996, 174; M. VIRÁG 2005, 40). A középső rézkor második felében a Dunántúlon kultúraváltás történt: a Balaton–Lásinja-kultúra korábbi területein egy új, közép-európai elemeket hordozó kultúra, a tűzdelt barázdás díszű kerámia kultúrája (németül: *Furchestich*) jelent meg. Kialakításában valószínűleg nagy szerepe volt a mai Ausztria és Csehország területén elterjedt Münchshöfen- és

Jordansmühl-kultúráknak (KALICZ 1982, 7; HORVÁTH–H. SIMON 2003, 132). A *Furchestich*-kultúra településterülete a rendelkezésre álló adatok alapján kitöltötte a Balaton–Lásinja-kultúra teljes területét, valamint kiterjedt a Ludanice-kultúra területére is (HORVÁTH–H. SIMON 2003, Abb. 49). A középső rézkor végén a leletanyagból eltűnt a tűzdelt barázdás díszítés, a kultúra végét pedig a proto Boleráz-csoport megjelenése jelentette.

A gödör leírása

Az OBNR 2506/SNR 2586. gödör (1. kép) a gépi nyesés után körülbelül 50 centiméter mélységben szürkésbarna színű, közel szabályosan kerek foltként jelentkezett az ásatás során feltárt, szintén a középső rézkorra keltezhető nagyméretű, alapárkos, oszlopszerkezetes rézkori ház alapárkától 3–3,5 méterrel nyugatra. A gödör alakja a foltnak megfelelően közel szabályosan kerek, keleti oldala meredek, nyugati oldalán ívelt falú, egyenetlen

1. kép. Tolna–Mözs–Községi Csádés földek — az OBNR 2506/ SNR 2586. gödör

Fig. 1. Tolna–Mözs–Községi Csádés földek — the pit OBNR 2506/ SNR 2586

aljú, méretei H.: 344 cm, Szé.: 320 cm, a nyesett felszíntől számított Mé.: 70 cm. A leletanyagát nagy mennyiségű középső rézkori kerámia, három orsókárika és két állatcsont képezte.

¹ A leletanyag régészeti részét Savanyú Bálint, míg az archeozoológiai részét Daróczi-Szabó Márta dolgozta fel.

A leletanyag értékelése

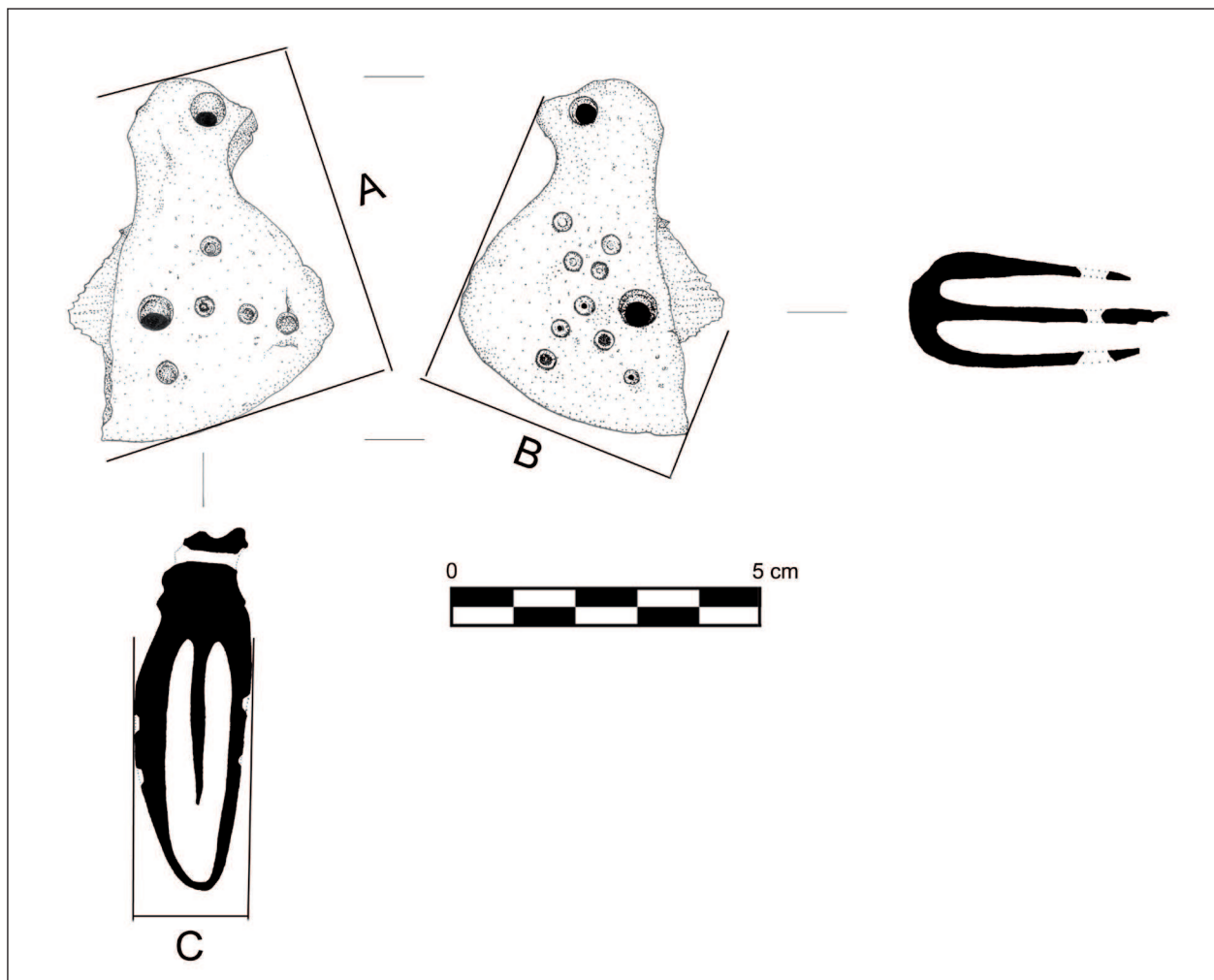
Kerámia

A gödörből előkerült leletanyag döntő részét a kerámia alkotta. Összesen 329 darab töredék került elő, ezek közül mindössze 31 darab, a leletek 9,4%-a díszített. A megtalált kerámatöredékek legjellemzőbb színe a világosbarna és sárgásbarna különböző árnyalatai, de előfordultak szürke és vöröses színűek is. Soványító anyagként a legtöbb esetben homokot és apróra tört kerámiazúzalékot használtak, míg a vastag oldalfalú darabokat közúzálékkal soványították. A vékonyabb falú, szürke színű töredékek mindkét oldalán polírozás nyomait lehetett megfigyelni. A vastagabb falú oldal-töredékek külső felülete több esetben durvított. Ezek a jelenségek megegyeznek több, a Dél-Dunántúlon feltárt középső rézkori telepen megfigyelttel (SOMOGYI 2000, 32; STRAUB 2006, 79; GHERDÁN 2009, 16). A nagyszámú kerámatöredék ellenére a leletek apró mérete

miatt részletes tipológiát nem sikerült felépíteni, de az alapvető edényformákat el lehetett különíteni:

Tálak

Ezen edénytípusnál a bikónikus forma a leggyakoribb. Ez a tálforma a lengyeli kultúra kora rézkori periódusában terjedt el és vált gyakorivá a Kárpát-medencében (SOMOGYI 2000, 36; BÁNFFY 2002, Fig. 3; HORVÁTH 2010, 65). A Balaton–Lásinja-kultúra táljaihoz képest változott az alakja, a törésvonal feletti rész megnyúlt. Ilyen edények Eszteregnyéről (STRAUB 2006, Abb. 6. 6), Balatonboglár-Zinger-dűlőről (SOMOGYI 2000, 6. kép 3) és Zalavár-Basaszigetről is ismertek (M. VIRÁG 2005, 2. kép 6). A gödörből öt darab peremtöredék képviselte a gömbszelet formájú tálakat, ezek párhuzamai a szlovákiai Jelšovce (PAVÚK–BÁTORA 1995, Abb. 36. 3, Abb. 39. 14, Abb. 51. 6), Horvátországból Bentež (MINICHREITER–MARKOVIĆ 2009, t. 4. 1), valamint Dobri-Alsómező (HORVÁTH–H. SIMON 2004, Abb.

2. kép. Tolna–Mözs- Községi Csádés földek — az oroszláncsont rajza a felvett méretek jelölésével
Fig. 2. Tolna–Mözs- Községi Csádés földek — the drawing of the lion phalanx with the marked scales

Magassága (A)	A legnagyobb szélessége (B)	A legnagyobb vastagsága (C)	A lyukak átmérői	Súly (gr)
57	43	17,7	A bal felén: 6,1; 4,7; 2,9; 2,6; 3,1; 2,7; 3,1; 2,2; 2,6; 2,6; 2,8 A jobb felén: 4,7; 5,2; 3; 2,9; 2,9; 3,3; 3,3	17

3. kép. Tolna–Mözs- Községi Csádés földek — az oroszlán ujjperc méretei (mm)
Fig. 3. Tolna–Mözs- Községi Csádés földek — Measurements of the lion phalanx (mm)

6. 5), Rigyác-Alsó-mező (TOKAI 2007, 8. kép 7) és Pusztaszentlászló-Deák-sűrű (HORVÁTH–H. SIMON 2003, Abb. 28. 4) lelőhelyekről ismertek. Általánosan elterjedt típusnak számított a középső rézkor első felében, amelyet a középső rézkor második részében is tovább használtak. A *Furcheustich*-kultúra táljaira az arányok megváltozása jellemző: a Balaton–Lásinja-időszakhoz képest megnyúlt és hangsúlyosabbá vált a törésvonal feletti rész.

Korsók

A korsók a *Furcheustich*-kultúrát megelőző időszak jellegzetes leleteinek számítanak (SOMOGYI 2000, 37; HORVÁTH–H. SIMON 2003, 112). Az általunk vizsgált gödörből csak néhány darab perem- és fültörredék sorolható ilyen edényhez, lehetséges, hogy a középső rézkor első időszakához képest használatuk lecsökkent.

Vastagabb falú tárolóedények

Kidolgozásuk és kiégetésük minősége elmaradt a többi edényformához képest. Anyagukban soványításként megjelentek a közüzalékok és apró kavicsok. Felületük több esetben durvított, érdes, rücskös, ezt Kalicz Nándor a *Furcheustich*-kultúra sajátjának tartja (KALICZ 1974, 83; 1982, 9). Alakjukat a rendelkezésre álló töredékekből nem sikerült meghatározni.

Orsókarikák

A gödörből előkerült három orsókarika átmérője 6 cm. Alakjuk kissé bikónikus, lapított. Legjobb párhuzamaik Eszteregnye-Bozók-földje lelőhelyéről ismertek (STRAUB 2006, Abb. 10. 1, 3–6). A *Furcheustich*-kultúra eddig feltárt telepjelenségeiből nagy számban kerültek napvilágra (FIGLER 2004, 183; STRAUB 2006, 80; ILON 2007, 259).

Díszítés

A leggyakoribb díszítési mód a bekarcolt vonalakból álló díszítés, ezek közül néhány esetben még meg lehetett figyelni a fehér színű mészbetétet, azonban tűzdelt barázdás díszítést nem sikerült azonosítani. Egy korsó fulén kimetszett díszítést (*Kerbschnitt*) alakítottak ki. A plasztikus díszítések közül leggyakrabban a bikónikus tálak törésvonalán lévő kisméretű, kúpos alakú bütykök fordulnak elő, amelyek legjobb párhuzamai a Balaton–Lásinja-kultúrában találhatók meg (SOMOGYI 2000, 39).

A meghatározható edénytípusok alapján a leletanyag erőteljesen magán hordozza a Balaton–Lásinja-kultúra jegyeit, ugyanakkor a kimetszett díszítés, a mészbetéttel kitöltött díszítés, a vastagabb falú tárolóedények külső felületének durvítása, a bikónikus tálak formája a *Furcheustich*-időszakra datálja a leleteket.

Lelőhely	Korszak	Az előkerült csontok	Forrás
Zengővárkony	késő neolitikum lengyeli kultúra	1 szemfog	VÖRÖS 1983b
Tiszaöldvár-Téglagyár	középső rézkor Hunyadihalom-csoport	1 medencetörredék	VÖRÖS 1983b
Tiszaöld-Sarkad	középső rézkor Hunyadihalom-csoport	2 szemfog, 1 lapocka, 1 orsócsont, 2 könyökcsonk, 2 lábközépcsont, 1 ujjperc	VÖRÖS 1987
Balatonörszöd-Temető dűlő	késő rézkor Boleráz-csoport	1 könyökcsonk	VÖRÖS 2012
Gyöngyöshalász-Encspuszt	késő rézkor Boleráz-csoport	1 állcsonttörredék	VÖRÖS 1983a
Hódmezővásárhely	késő rézkor Baden- kultúra	1 sarokcsont	Kovács Zsófia szíves szóbeli közlése

4. kép. A Kárpát-medencei holocén kori oroszlánleletek
Fig. 4. Holocene lion finds from the Carpathian Basin

Az oroszláncsont

A gödörből mindössze két állatcsont került elő: egy nagytestű emlős combcsontjának töredéke és a tanulmányunk fő témáját képező darab, egy oroszlán jobb oldali, első kézközépcsontjához tartozó harmadik ujjperce. Az anatómiailag is sajátos formájú — kis képzőléssel madárra emlékeztető — lapos csont mindkét felét (az egyiket hét, a másikon tizenegy) köpengével fűrt, különböző nagyságú lyukkal díszítették (2. kép²). A lyukak elhelyezkedésében nem lehet különösebb szimmetriát vagy rendszert felfedezni. Az ízesülési felszínen megfigyelhető néhány kisebb vágásnyomot feltehetőleg akkor ejtettek, amikor leválasztották a második ujjpercéről. A darab jó megtartása (mindössze az egyik végén látható recens sérülés) arra utal, hogy miután nem használták, nem hevert a felszínen, hanem hamar betemetődött. (A csont méreteit lásd a 3. képen).

A Kárpát-medencéből eddig hat lelőhelyről ismerünk holocén kori oroszláncsontokat, a legkorábbi a késő neolitikumra keltezhető, a többi középső, illetve késő rézkori (4. kép).³ Ezek a csontok jól beleillenek abba az időrendi sorba, amelyet a többi délkelet-európai lelet határoz meg.⁴

A tolnai darabot négy múzeum (a Magyar Természettudományi Múzeum, a bécsi *Naturhistorisches Museum*, a bostoni *Museum of Comparative Zoology* és Bartosiewicz Lászlónak köszönhetően az Edinburgh-i *The National Museum of Scotland*) recens oroszlánujjperceivel hasonlítottuk össze (5. kép). Ezek tizenhét egyedből származtak, ami önmagában nem tekinthető kiemelkedő mennyiségnek, de a múzeumi gyűjteményekben a nagymacskák ujjpercei amúgy is ritkábbak a többi csontnál, mivel többségük a karmokkal együtt benne marad a kitömött példányokban. A tizenhétből tizenhétnek lehetett tudni — vagy legalább valószínűsíteni — a nemét, ez tizenegy nőtényt és hat hímeket jelentett. Az oroszlánok többsége állatkerti példány volt, de akadt közöttük vadászott is. A leltárkönyvben három

5. kép. A tolnai középső rézkori (1) és egy, a Magyar Természettudományi Múzeumból származó recens oroszlán ujjperce (2)

Fig. 5. The dimensions of the Middle Copper Age lion phalanx from County Tolna–Mözs-Községi Csásás földek (1) and a recent lion phalanx from the Hungarian Natural History Museum (2)

esetben tüntették fel Afrikát származási helyként, három másik egyed pedig az ázsiai oroszlánok alfajába tartozott.

Ahogy az a 6. és 7. képen látható, a régészeti darab egy kivételével valamennyi ujjpercnél nagyobbak bizonyult. A rézkorhoz méretében leginkább hasonló recens egyed hosszúcsontjait — Angela von den Driesch állatcsontokra kidolgozott egységes mérési rendszere alapján (VON DEN DRIESCH 1976) — összehasonlítottuk a természettudományi múzeumok gyűjteményeiben lévő többi oroszlánéval is. A 8. képen látható tizenegy nőtény és kilenc hím közül ehhez a példányhoz tartozott a legnagyobb orsócsont. Mivel az ivari kétalakúság miatt a nemek közti méretkülönbség arányosan a csontváz egészén megmutatkozik, a további párhuzamok kereséséig valószínűnek tűnik az a feltételezés, hogy a rézkori ujjperc is egy nagytermetű hímhez tartozott. Természetesen számolnunk kell azzal, hogy az oroszlánok különféle alfajai egymástól méretben eltérnek. Az ismert délkelet-európai és ezzel együtt a hazai leletek Vörös István szerint az ázsiai oroszlán (*Panthera leo persica* Meyer, 1826) legnyugatibb előfordulásai (VÖRÖS 1983a, 47; 1983b, 50), a mai ázsiai oroszlánok pedig méretükben elmaradnak az afrikai testvéreikhez képest. Ugyanígy nem tudni, hogy az általunk párhuzamként felhasznált állatkerti egyedek mennyire tekinthetőek mentesnek a tartás és a tenyésztés testméretre gyakorolt hatásaitól.

Bár egyes oroszláncsontok (és a rajtuk megfigyelhető vágás-, illetve égésnyomok) alapján azt sem lehet

² Az ábrán és az 5. képen az ujjperc az anatómiai helyzetéhez képest „fejjel lefelé” látható, mert a madár alak csak ebben az esetben érvényesül.

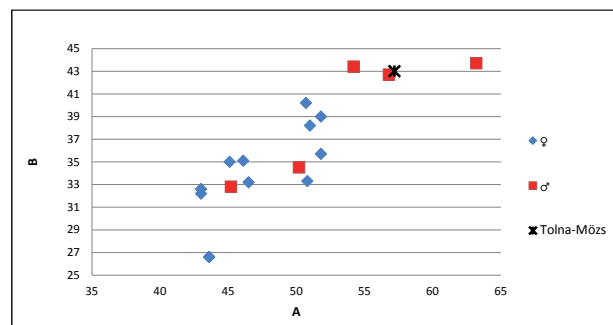
³ Egy hetedik, kevert rétegből származó darab — Bárány Annamária szíves szóbeli közlése révén — a Baradla-barlangból ismert.

⁴ A Kárpát-medencén kívüli maradványokat lásd pl. VÖRÖS 1983b; BARTOSIEWICZ 2009; SCHNITZLER 2011; THOMAS in press.

kizárni, hogy e ragadozók egy részét a húsuk miatt ejtették el — természetesen ez esetben sem tekinthetőek a mindennapi étkezés részének (BARTOSIEWICZ 2009, 9), — az általunk megtalált darab inkább trófea lehetett, mint konyhahulladék. E feltételezést erősíti az a tény, hogy az ujjperceken hasznosítható húsmennyiség nincs, ellenben ezeket a kéz-, és lábközépcsontokkal együtt gyakran hagyják benne a lenyúzott bőrben. Egy trófea pedig nemcsak gazdasági, de szimbolikus értékű is volt. Nehezebb annak megállapítása, miért díszítették lyukakkal a csontot, illetve, hogy az így kialakított tárgy pontosan milyen célt is szolgált. A játékszer feltételezést elvethetjük az alapanyag különlegessége miatt, azonban a „kultikus tárgy” kategória még mindig túlságosan tág jelentéstartományt körvonalaz. Felmerült az az értelmezési lehetőség, hogy csüngőként hordták. Ez esetben a zsinórt a két legnagyobb lyukon fűzhatték keresztül, ezek ugyanis az egyedüliek, amelyeket teljesen keresztülfúrtak a csonton és amelyek felhasználhatóak ilyen célra. Az egyik a madárra emlékeztető ujjperc „fején” található, a másik a „háti” rész közepén, közel a szaru illeszkedési vonalához. Utóbbit keresztülfúrták a karom illeszkedését segítő köztes kis csontlemezekén is. (Ez is bizonyítja a szaru egykori meglétét, hiszen ennek hiányában ezek a vékony falú részek nagy valószínűséggel eltörtek, vagy megrepedtek volna a lyuk kialakítása közben.) A hosszabb ideig való hordásra a furatok peremének kopottsága, illetve a csont felszínének felfényeződése utalhat. A kettő közül a „fejrészen” lévő esetében lehetett a használat során enyhébb mértékben lekerekedett és kifényesedett peremrészeket megfigyelni a lyuk melletti csont egy részének elvékonyodásával együtt, ezek azonban nem voltak olyan mértékűek, hogy a tárgy hosszabb ideig tartó viselésével lehessen számolni. Bár az ujjpercet egy időben kétség kívül felfüggesztették, nem lehet kizárni a csüngőn kívül más funkciót sem. Egyelőre szintén megválaszolatlanoknak tűnik, hogy a csonton megfigyelhető különböző átmérőjű és mélységű furatoknak van-e mögöttes tartalma, vagy csak díszítő céllal készültek és elrendezésüknek, illetve számuknak csak egykori alkotójuk fantáziája és ügyessége szabott határt. A tárgy egyedisége abban is megnyilvánul, hogy se csontból, se más anyagból nem ismert rézkori párhuzama.

Bár jelen tanulmányunkban az állatcsontok közül részletesebben csak az oroszlán ujjpercével foglalkozunk, érdemes néhány szót ejteni a lelőhelyről előkerült többi darabról is. A *Furchestich*-kultúrához tartozó objektumok 571 állatmaradványt rejtettek, amelyek közül faj, vagy legalább család szinten 297 darabot

őstulkok, gímszarvasok, őzek, vaddisznók, vadszamarak, vadlovak, hörcsögök és az oroszlán tartozott, a hullóket a mocsári teknősök, a halakat pedig a csukák, pontyok és más, a pontyfélék családjába tartozó fajok képviselték.

Összefoglalás

A Tolna–Mözs–Községi Csádés földek lelőhelyen előkerült rézkori anyag (amelyből jelen írás csak egy gödör leleteit dolgozza fel) nemcsak a „*Furchenstich*”-kultúra kevés eddig publikált települése miatt jelentős, hanem az oroszláncsont miatt is. Utóbbi különlegessége egyfelől a darab jó megtartásában és épségében rejlik, másfelől a rajta megfigyelhető megmunkálásnyomokban, amelyek párhuzam nélkülivé teszik hazai és európai szinten egyaránt.

Köszönetnyilvánítás

Először is szeretnénk köszönetet mondani Koós Istvánnak és Dr. Redő Ferencnek, akik nagylelkűen átadták a leletek publikálási jogát. Köszönettel tartozunk még Dr. Bondár Máriának, Dr. Bartosiewicz Lászlónak, Daróczi-Szabó Lászlónak, Marton Tibornak, Dr. Oross Krisztiánnak és Oszás Anettnek, akik segítették munkánkat. Szintén köszönet illeti Dr. Csorba Gábort és Dr. Gasparik Mihályt a Magyar Természettudományi Múzeum, Dr. Frank Zachost és Bibl Alexandert a bécsi *Naturhistorisches Museum*, Dr. François Poplint a párizsi *Museum national d'Histoire naturelle* munkatársát, Dr. Judith Chupaskot, a bostoni *Museum of Comparative Zoology* emlősgyűjteményének vezetőjét, valamint Kovács Zsófiát kutatásunk során nekünk nyújtott segítségért és Fodor Pétert az oroszláncsontról készült rajzért.

Daróczi-Szabó Márta

Systema Bt.

1108 Budapest, Bányató utca 28., VII/31

martidsz@gmail.com

Savanyú Bálint

Szent István Király Múzeum

8000 Székesfehérvár, Fő utca 6.

savanyu.balint@szikm.hu

Irodalom

- BÁNFFY, E. 1996: South-west Transdanubia as a mediating area. *Antaeus* 22 (1996) 157–197.
- BÁNFFY, E. 2002: A unique southeastern vessel type from the early chalcolithic Transdanubia: data on the „Western Route”. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 53 (2002) 41–60.
- BARTOSIEWICZ, L. 2009: A lion's share of attention: Archaeozoology and the historical record. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 59 (2009) 1–15.
- FIGLER A. 2004: Egy rézkori karcolt díszes orsókarika – Ein Spinnwirtel mit Ritzverzierung aus der Kupferzeit – Engraved ornamental spindle ring of the Copper Age. In: Ilon G. (szerk.): *ΜΟΜΩΣ III. Őskoros Kutatók III. Összejövetelének konferenciakötete. Halottkultusz és temetkezés. Szombathely – Bozsok, 2002. október 7–9. Szombathely 2004*, 183–184.
- GHERDÁN K. 2009: *7000 év kerámiái – Vörs, Máriaasszony-sziget őskori kerámialeleteinek archeometriai összehasonlító vizsgálata területi kitekintéssel*. PhD értekezés, kézirat. ELTE TTK, Budapest. http://teo.elte.hu/minosites/ertekezes2009/gherdan_k.pdf
- HORVÁTH, L. A. 2010: Funde und Befunde einer mitterkupferzeitlichen Siedlung im 3. Stadtbezirk von Budapest. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 61 (2010) 58–106.
- HORVÁTH, L. A.–H. SIMON, K. 2003: *Das Neolithikum und die Kupferzeit in Südwesttransdanubien*. *Inventaria Praehistorica Hungariae* 9, Budapest.
- HORVÁTH, L. A.–H. SIMON, K. 2004: Kupferzeitliche Siedlungen aus dem Fundort Dobri-Alsó-mező. *Zalai Múzeum* 13 (2004) 55–118.
- ILON G. 2007: Szombathely-Oladi plató. In: Ilon G. (szerk.): *Százszorszépek. Emberábrázolás az őskori Nyugat-Magyarországon – Die Wunderschönen. Menschendarstellung im urzeitlichen Westungarn – Wonderful Beauties. Human representations in prehistoric western Hungary*. Szombathely 2007, 251–259.
- KALICZ N. 1974: A Balatoni-csoport emlékei a Dél-Dunántúlon – Funde der Balaton-Gruppe in Südtransdanubien. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 14–15 (1969–1970 [1974]) 75–93.

- KALICZ N. 1982: A Balaton-Lasinja kultúra történeti kérdései és fémleletei – The historical problems of the Balaton-Lasinja culture and the metal finds. *Archaeologiai Értesítő* 109 (1982) 3–17.
- MINICHREITER, K.–MARKOVIĆ, Z. 2009: The Prehistoric and Early Mediaeval Settlement of Bentež near Beketinci. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 26 (2009) 21–44.
- PAVÚK, J.–BÁTORA, J. 1995: *Siedlung und Gräber der Ludanice-Gruppe in Jelšovce*. Archaeologica Slovaca Monographiae, Studia 5, Nitra.
- SCHNITZLER, A. E. 2011: Past and present distribution of the North African–Asian lion subgroup: a review. *Mammal Review* 41 (2011) 220–243.
- SOMOGYI K. 2000: A Balaton-Lasinja-kultúra leletanyaga Somogy megyében – Die Funde der Balaton-Lasinja Kultur im Komitat Somogy. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2000, 6–45.
- STRAUB, P. 2006: Eszteregnye-Bozók-földje: Eine Siedlung aus dem Ende der mittleren Kupferzeit. *Zalai Múzeum* 15 (2006) 79–92.
- THOMAS, N. R. in press: A Lion's Eye View of the Greek Bronze Age. In: *PHYSIS. L'environnement naturel et la relation home-milieu dans le monde égéen protohistorique. 14e Rencontre Égéenne Internationale 11-14 décembre 2012, Paris*.
- TOKAI Z. M. 2007: A Balaton-Lasinja kultúra lelőhelyei Eszteregnye és Rigyác határában – Die Fundorte der Balaton-Lasinja Kultur in der Gemarkung von Eszteregnye und Rigyác. *Zalai Múzeum* 16 (2007) 7–24.
- M. VIRÁG, Zs. 2005: Középső rézkori kerámialeletek Zalavár-Basaszigetről (A Balaton-Lasinja kultúra tipológiájának és belső kronológiájának kérdéseiről) – Middle Copper Age ceramic finds from Zalavár-Basasziget (Some considerations about the typology and chronology of the Balaton-Lasinja Culture). *Zalai Múzeum* 14 (2005) 37–52.
- VON DEN DRIESCH, A. 1976: *A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites*. Peabody Museum, Bulletin 1, Cambridge.
- VÖRÖS I. 1983a: Gyöngyöshalász-Encspusztai késő rézkori telep állatsontleletei – Tierknochenfunde der spätkupferzeitlichen Siedlung Gyöngyöshalász-Encspusztai. *Agria* 19 (1982–83 [1983]) 35–62.
- VÖRÖS, I. 1983b: Lion remains from the Late Neolithic and Copper Age of the Carpathian Basin. *Folia Archaeologica* 34 (1983) 33–50.
- VÖRÖS I. 1987: A tiszalúc-sarkadi rézkori település állatsontleletei – Animal remains from the Copper Age settlement of Tiszalúc-Sarkad. *Folia Archaeologica* 38 (1987) 121–126.
- VÖRÖS I. 2012: Balatonöszöd késő rézkori településén feltárt emlősállatok maradványai. In: Horváth T.: *Balatonöszöd-Temetői dűlő őskori településrészei*. Budapest 2012, 277–338. http://real.mtak.hu/2959/9/oszod_kicsi.pdf

A worked lion bone from a Middle Copper Age pit

The archaeological site at Tolna–Mözs–Községi Csádés földek was excavated by the Institute of Archaeology of the Hungarian Academy of Sciences, commissioned by the former Field Service for Cultural Heritage, under the direction of István Koós and Ferenc Redő. A large house, twenty pits and three burials of the *Furchtenstich* culture dating from the second half of the Middle Copper Age came to light in the northern part of the investigated area. In our paper, we present the material recovered from one of the pits, in which, besides pottery fragments, a worked lion bone was found. Based on the comparison with recent parallels, the bone, a complete distal phalanx from the first digit of the right paw, came from a large male. Both sides of the robust posterior section were decorated with different-sized holes drilled with a stone blade, although no symmetry could be observed in the arrangement of the perforations. Even though it is not easy to determine the one-time function of the artefact, the use-wear traces visible on the surface suggest that it had been worn as a pendant (at least for a while). The good state of preservation of this bone shows that most of it may have been covered by horn during its use-life and was that it had not been exposed to extensive weathering or aggressive soil agents. We could not find formal parallels made of bone or other material.

Nyomozás a badeni kultúra únyi csoportja névadó leleteinek előkerüléséről

*Tisztelettel és szeretettel köszöntöm Patay Pált
100. születésnapja alkalmából*

Kulcsszavak: késő rézkor, badeni kultúra, únyi csoport, névadó leletek

Keywords: Late Copper Age, Baden culture, Úny group, eponymous assemblages

Bevezetés

Az alábbiakban egy, valójában soha meg nem határozott csoport, az únyi csoport névadó leletegyüttesével foglalkozom.

Az únyi csoport a szakirodalomban egy olyan „segédfogalom”, „alkategória” a badeni kultúrán belül, amelyről nem tudjuk, hogy területi vagy időrendi csoport-e, bár a kutatók ez utóbbiként kezelik. Nem történt meg a csoport lelőhelyeinek elkülönítése, a jellegzetességek meghatározása. Olyan csoportról beszélünk, amelynél a névadó leletegyüttes eredeti kontextusa, előkerülésének körülményei és ideje sem ismert.

Banner János, a péceli (badeni) kultúrát bemutató monográfiájának megjelenése óta a késő rézkori badeni kultúra egyik csoportja az únyi csoport, amely Banner Jánosnál fonyód–únyi csoport néven szerepel (BANNER 1956, 186), tipológiai jellegzetességeit azonban nem határozta meg.

A szakirodalomban gyakran idézett, elfogadott kategóriává vált ez a terminus. A teljesség igénye nélkül csak néhány, a késő rézkorral foglalkozó kutató állásfoglalását említem röviden e kérdésről.

Evžen Neustupný-nál a Boleráz–Fonyód–Úny időrendi sorral találkozunk (NEUSTUPNÝ 1959, 277), majd későbbi ötfokozatú rendszerében az únyi csoport a Baden C fokozatban szerepel a vissivel együtt, mindkettő területi csoportként (NEUSTUPNÝ 1973, 332). Viera Němejcová-Pavúková tipológiai rendszerében a IVA fokozatba került időrendi horizontként (NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1981, 261). Torma István a Komárom megyei topográfiában a névadó lelőhely leletei kapcsán ezt írja: „... az únyi csoport és vele együtt az únyi leletek is a bolerázi csoport végső szakaszát jelző fonyódi típusú leletek utáni időre keltezhetők...”, azaz a klasszikus időszak elejére (MRT 5, 348). Korek József is — kicsit áttételesen ugyan — a badeni kultúra klasszikus korszaka elé keltezte az únyi csoportot (KOREK 1983, 16). Hasonlóan vélekedik Ecsedy István is, aki a Zók-Várhegyen feltárt késő rézkori települészetet a badeni

kultúra klasszikus korszakának korai fázisára keltezi és az Únyról ismert leletanyaggal hozza kapcsolatba (ECSÉDY 1983, 68). Az Esztergom-Diósvölgy lelőhelyen megmentett kemence feldolgozásakor, hiteles körülmények között előkerült anyagot elemezve az únyi csoportot én is a klasszikus badeni kultúra legelejére keltezhető fejlődési szintként határoztam meg (BONDÁR 1987, 42). Endrődi Anna több munkájában vitatja az únyi csoport korai keltezését, ő — V. Němejcová-Pavúkovával egyetértve — a badeni kultúra kései időszakába, a Němejcová-Pavúková-féle rendszerben a IVA fázisba keltezi ezt az egységet (ENDRŐDI 1991, 63; 1992, 67–68). Horváth Tünde ugyancsak a IVA horizontban említi Únyt, utalva a lelőhelynevekkel való elnevezések félrevezető, helytelen voltára (HORVÁTH 2011, 57).

Mint látjuk, a leletegyüttes határozott véleménynyilvánításra készítette a korszak kutatóit, amelyet e rövid kitérővel szerettem volna érzékeltetni. Ahogy már említettem sem Banner J., sem a monográfia megjelenése óta más kutató nem foglalkozott részletesen azzal a kérdéssel, hogy a különleges leletegyüttes és a vele rokonítható leletek valójában milyen jellegzetességekkel bírnak, kronológiai és/vagy területi csoport-e az únyi csoport, s mely lelőhelyek sorolhatók ide. Mindezek ellenére (pontosabban mindezek hiányában) önálló kronológiai horizonttá vált a szakirodalomban, amelynek megítélése, a badeni kultúrán belüli kronológiai helye — a fentiek miatt érthető módon — ellentmondásos a szakirodalomban.

A csoporttá nőtt egység névadó lelőhelyét az MRT 5 szerzői lokalizálták ugyan, de a több mint tíz ép edényből és számos töredékből álló együttes előkerülésének körülményei alig ismertek, időpontját nem jegyezte fel a szakirodalom.

A továbbiakban — a cikk eredeti célkitűzésének megfelelően — nem a leletek kronológiai besorolásával és csoportba sorolásukkal foglalkozom, hanem előkerülésük körülményeire és az időpontjára vonatkozó adatokat próbálom bemutatni.

Úny – a névadó lelőhely és leletegyüttes

Úny község a „Keleti-Gerecséhez tartozó Zsámbék-bajnai dombság 220–280 m magasságot elérő homokköves, homokos, löszös dombjai között 195 m magasán megtelepült falu, területének legnagyobb része szántóföld, kisebb része szőlő és erdő, az erózió által megtámadott domboldalakon legelők vannak...” (MRT 5, 347). Esztergomtól 19 km-re, Budapesttől 35 km-re fekszik. Ma a dorogi kistérséghez tartozik. Szomszédos települései: Dág, Máriahalom, Tinnye és Pilisjászfalu. Lakosainak száma 750 fő. Három temploma és négy kúriája jelenti a fő idegenforgalmi látványosságot (www.uny.hu, 2014. május 20).

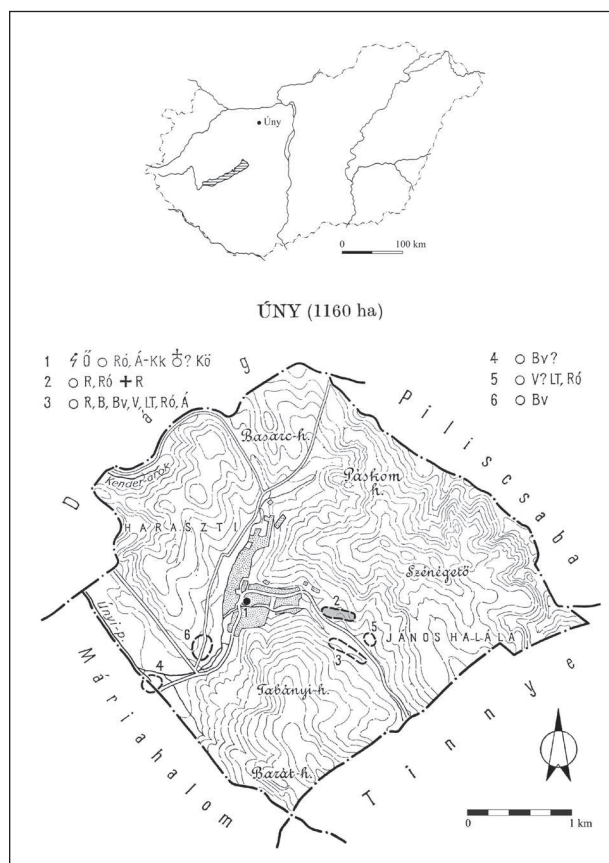
A Magyarország Régészeti Topográfiája sorozat 5. kötetében összesen 6 lelőhelyet és további 3, lelőhelyhez nem köthető adatot regisztráltak a településen (*1. kép*); a jelen tanulmány témáját adó lelőhely a 23/2. számon, Úny-Diós (Bozzay-ráta) néven szerepel.

A topográfiában röviden ezt olvashatjuk a lelőhelyről: „A 3 nagyméretű urnából, 1 kétosztású tálból, 2 füles tálból, egy hatalmas behúzott peremű tálból, 4 kannelúras korsóból és az MNM-ben őrzött bögréből, továbbá az urnák, tálak, korsók és fazekak töredékeiből álló leletegyüttes teljes feldolgozását Banner János végezte el (BANNER 1956, 40–42, XV. t. 1, 2, 5–16, XVI. t. 1–15, XVII. t. 1–10, XVIII. t. 14, 18–21). A szakirodalomban gyakran szereplő leletegyüttes megítéléséről eltérő vélemények hangzottak el. A lelőhelyet először említő Patay Pál szerint a leletek a badeni kultúra urnatemetőjéből származnak (PATAY 1938, 15), Friedrich Holste inkább edénydepotnak tartotta a leletegyüttest (HOLSTE 1939, 220). Mozsolics Amália és az ő nyomán Makkay János arról ír, hogy az edények ledöngölt agyaglapon álltak, az agyaglap körül azonos távolságokban kis gödrök voltak tűzhelynyomokkal. Ezekből a jelenségekből mindketten áldozati helyre következtetnek (MOZSOLICS 1942, 31–38; MAKKAY 1963, 5)...” (MRT 5, 348).

A lelőhelyről a topográfiai munkák során néhány információt szerzett még Torma I.: „Id. Kocsis Gábor únyi lakos közlése szerint Kiss Istók földjén a harmincas években rigolórozáskor cserépedényeket találtak, amelyeket az esztergomi múzeum szerzett meg.” A lelőhelyet a Diós (Bozzay-ráta) lelőhellyel azonosította Torma I. (MRT 5, 348).

Nézzük meg kicsit bővebben, mit is lehet tudni erről a páratlan leletegyüttesről, vannak-e a topográfiai összefoglaláson túl további adataink a lelőhelyről, az előkerülés körülményeiről és időpontjáról.

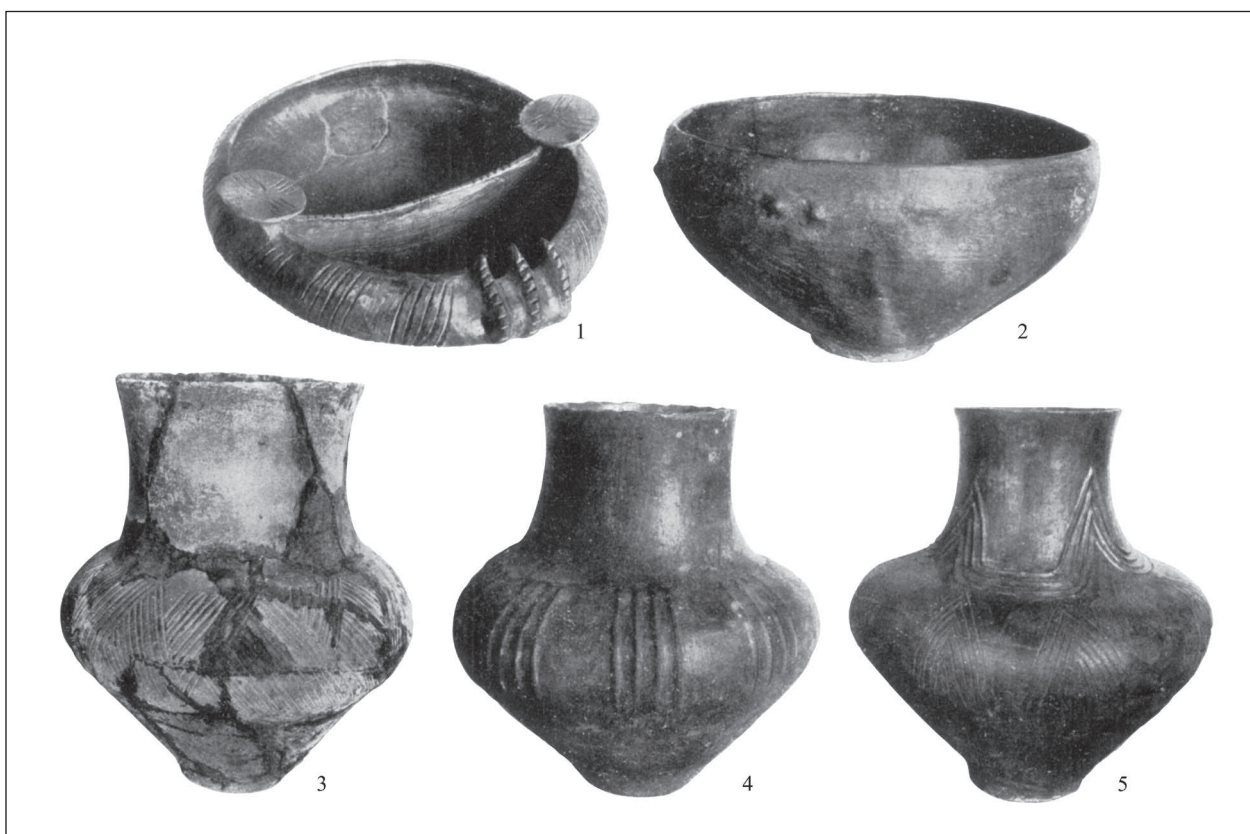
A szakirodalomban elsőként Patay P. említi kérdőjeles urnatemetőként (PATAY 1938, 89. lh., 15). A

1. kép. Űny és régészeti lelőhelyei (MRT 5, 347 nyomán)

Fig. 1. Úny and its archaeological sites (after MRT 5, 347)

következő adat F. Holste 1939-ben megjelent munkájában található, eszerint egy nagy edénylelet került elő Únyban, sírok nélkül (HOLSTE 1939, 220). A leletegyüttes néhány darabját Banner J. is közölte (BANNER 1941, 32. III. t. 14, 16; 1942, 83, II. t. 26). A leleteket végül Mozsolics A. publikálta (MOZSOLICS 1942) (2–3. kép), a tárgyakról részletesebben cikke egyik lábjegyzetében írt (MOZSOLICS 1942, 35, 12. jegyzet), ám ez a leírás is mindössze egy bekezdésnyi, s a lelőköörülményeket nem tárgyalja. Mozsolics A. egy kétosztatú tálat (MOZSOLICS 1942, Abb. 2. 1), egy gömbszelet alakú nagy tálat (MOZSOLICS 1942, Abb. 2. 2), három nagy urnát (MOZSOLICS 1942. Abb. 2. 3–5), három nagy korsót/kancsót (MOZSOLICS 1942, Abb. 4. 1, 2, 6), egy korsót (MOZSOLICS 1942, Abb. 4. 4) és két nagyon hasonló alagútfüles tálat közölt (MOZSOLICS 1942, Abb. 4. 3, 5). A díszített töredékekből 23 számozott darabot publikált (MOZSOLICS 1942, Abb. 3). Mozsolics A. méreteket nem közölt, csak a tábláin jelzett 1/8, 1/5 és a töredékeknél 1/3 méretarányból következtethetünk a valós nagyságukra. Mozsolics A. ezt írja: „... Uny: eine große Opferstelle mit monumentalen Urnen, großen Schüsseln u. a., wohl der schönste Badener Fund, der bisher gemacht wurde.

2. kép. Úny — 1–5: késő rézkori leletek (MOZSOLICS 1942, Abb. 2 nyomán)
Fig. 2. Úny — 1–5: Late Copper Age finds (after MOZSOLICS 1942, Abb. 2)

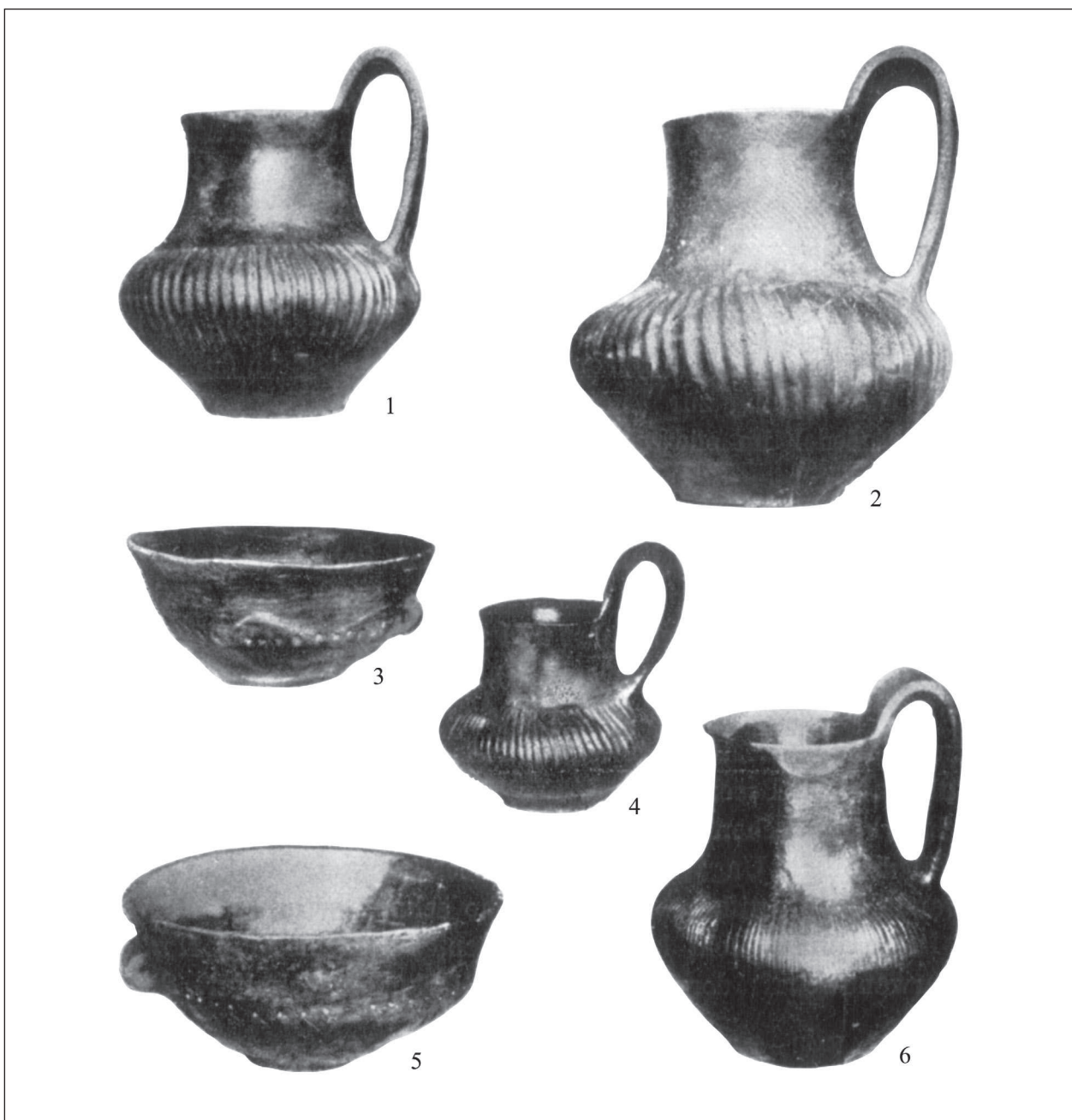
Die Gefäße lagen auf einer gestamften Erdplatte. Um diese waren in gleichen Abständen in kleineren Gruben Feuerspuren...” (MOZSOLICS 1942, 35). Balogh Albinnak mond köszönetet az információért.

Mozsolics A. Balogh A. megbízásából 1942-ben készített katalógus rendszerű nyilvántartást kartonokon az esztergomi múzeum őskori anyagáról (MRT 5, 7). Talán ekkor tudott meg újabb adatokat a leletegyüttes előkerülésének részleteiről, amelyeket azonban nem tüntetett fel a kartotékokon. Torma I. ezt az információt még azzal egészítette ki, hogy Mozsolics A. a cédulakatalógus végén lelőhely szerinti összesítőket is készített, beleértve az ismeretlen lelőhelyű tárgyakat is. A nyilvántartási számok „Ö és folyószám” formájában a tárgyakra is rákerültek.¹ A lajstrom kartonokon volt hozzáférhető a topográfiai kötet írásakor.²

¹ Az únyi edények Ö 846–850, Ö 855, Ö 881, Ö 884, Ö 886 számot kapták. Mindezt az MTA BTK Régészeti Intézetének Adattárában őrzött fényképes kartonokon találtam meg.

² 2013-ban kérdezősködtem e kartotékrendszerrel az esztergomi Balassa Múzeumban, de az ott dolgozó fiatal kollégák erről már nem tudtak, a kartonok — úgy tűnik — nincsenek már meg. Sajnálatos, hogy az egykori elsődleges források így már nem szolgálhatnak újabb adatokkal számunkra. Talán ezért sem haszontalan, ha mindezt leírom.

Banner J. Mozsolics A. után újraközölte a leleteket (BANNER 1956, Taf. XV. 1, 5–16, Taf. XVI. 1–15, Taf. XVII. 1–10, Taf. XVIII. 14, 18–21). Részletesen leírta az edényeket, méreteiket azonban ő sem közölte, csak a fotótáblák 1:4 méretarányából következtethetünk eredeti nagyságukra. Banner J. három nagy méretű urnát (BANNER 1956, Taf. XV. 15, Taf. XVI. 14, Taf. XVIII. 14), egy kétosztatú tálat (BANNER 1956, Taf. XVII. 2, 5), két alagútfüles tálat (BANNER 1956, Taf. XVII. 1, 6), egy nagyméretű behúzott peremű tálat (BANNER 1956, Taf. XVII. 8), egy kancsót (BANNER 1956, Taf. XVII. 4), három korsót (BANNER 1956, Taf. XV. 1, 5, Taf. XVII. 3), összesen 11 ép edényt ismert a leletegyüttesből, s további töredékeket közöl fotótábláin. Banner J. szerint több ép edény nem volt a lelőhelyen. Három lelőhely nélküli bögre az esztergomi múzeumból (BANNER 1956, Taf. XV. 2–4) és egy Úny lelőhelyű a Magyar Nemzeti Múzeumból (BANNER 1956, Taf. XV. 8) véleménye szerint még a leletegyütteshez tartozhatott, formájuk s díszítésük mindenképpen ehhez a csoporthoz köti a tárgyakat (BANNER 1956, 41). Mozsolics A. munkájából Banner J. azt emeli ki, hogy az únyi edények ledöngölt agyaglapra álltak, az agyaglap körül azonos távolságban kis

3. kép. Úny — 1–6: késő rézkori leletek (MOZSOLICS 1942, Abb. 4 nyomán)
 Fig. 3. Úny — 1–6: Late Copper Age finds (after MOZSOLICS 1942, Abb. 4)

gödrök voltak tüzelési nyomokkal. Mozsolics A. nem jelölte meg az információ forrását. Banner J. szerint, ha valamennyi edény összetartozik, akkor hamvasztásos sírról nem lehet szó. Véleménye szerint edényáldozat vagy edénytemetkezés is lehet a leletegyüttes, de az edények mérete és a hasonló méretű edények előkerülése telepről való származás mellett tanúskodik (BANNER 1956, 41).

A topográfia szerzői azonosították az edények előkerülésének helyét (MRT 5, 348, 23/2. lh.). A lelőhelyen

Horváth István 1965-ben, Torma I. 1970-ben a badeni kultúra cserepeit gyűjtötte össze a felszínen, amelyekből telepre következtettek. Az edényegyüttesről ezt írják: „A jelenleg rendelkezésünkre álló adatok csak annak megállapítására elegendőek, hogy az edények egy telep területén kerültek földbe, rendeltetésüket nem ismerjük.” A topográfiában 12 ép edényt említenek, a Mozsolics A. és Banner J. által közölt 11-el szemben, mert a MNM-ben őrzött bögrét is a leletegyütteshez tartozónak tekintik (MRT 5, 348).

További nyomozás

Meglepő és elgondolkodtató, hogy a fentiekben kívül egyetlen forrás sem adott hírt erről a látványos leletegyüttesről, amelynek a földből való kiszedése sem lehetett egyszerű művelet, nem történhetett titokban, hiszen az urnák nagyméretűek, a leletek jó állapotban maradtak meg, nyilván csak gondos „feltárással” őrizhették meg épségüket. Tárolásuk, elszállításuk, ideiglenes őrzésük, majd a múzeumba kerülésük is megoldandó feladat volt, amely nem titokban zajlott. A Magyar Nemzeti Múzeumba és az esztergomi Balassa Bálint Múzeumba is kerültek leletek Úny lelőhellyel, amelyekről mind Banner J., mind a topográfia szerzői említést tesznek.

Napjaink szenzációéhes, hírközpontú világában nehéz elképzelni, hogy senki nem látta, nem jegyezte fel a leletek pontos helyét, nem mesélte el másoknak, nem tudott róla az egész falu, nem értesített újságírók erről, nem került be a szakmai orgánumokba az egyedülálló együttes. Hihetetlennek tűnt, hogy nem tudjuk az előkerülés idejét és pontos körülményeit. Elkezdtem hát nyomozni, nincs-e mégis valamilyen híradás a leletekről.

Ami biztos: Patay Pál 1938-ban megjelent disszertációjában már szerepel a lelőhely, a *terminus post quem* tehát adott. Írtam dr. Patay Pálnak egy levelet, információt kérve akkor 99 éves kollégánktól arról, hogyan került be az únyi lelőhely az ő adatgyűjtésébe. Patay Pál 2013. június 8-án kelt kétoldalas válaszleveléből az alábbiak derültek ki:

Patay Pál disszertációjához 1937–1938-ban gyűjtötte az anyagot a múzeumok felkeresésével. Az anyag feldolgozásával 1938 májusára végzett. Esztergomban Balogh Albin készségesen hozzájárult, hogy a múzeumban lévő anyagot áttekintse, arról jegyzeteket készítsen, de Patay P. 75 év távlatában nem emlékszik arra, hogy a *Bibliotheca* is elkísérte volna, ahol az anyagot tárolták. Így bővebb tájékoztatást sem kaphatott a szóban forgó leletekről. Az ép edények alapján merült fel Patay Pálban az urnatemető lehetősége, amely a tudomány akkori állása szerint, a fonyódi temető ismeretében elfogadható álláspont volt. Mivel nem volt bizonyíték, Patay P. csak kérdőjelesen írta, hogy urnatemető került elő Únyban. Patay P. Mozsolics Amáliával nem beszélt Únyról. Véleménye szerint Mozsolics A. vagy Balogh Albintól vagy egy hivatalsegédétől értesülhetett a leletekről. Arról, hogy Mozsolics A. honnan, kitől értesülhetett a kis gödrökről, tüzelési nyomokról és hogy ki áshatta ki a leleteket, kinek a megfigyeléseit idézte Mozsolics A., Patay Pálnak elképzelése sincs.

Kerestem hát azokat a munkákat, amelyek ebben az időben láttak napvilágot, s említhetik a leleteket. Először az esztergomi múzeum korabeli helyzetéről tájékozódtam. Az Esztergomvidéki Régészeti és Történelmi Társulat 1904-ben alapította a múzeumot. A tíz évvel korábban, 1894-ben megalakult Társulat³ tulajdonában lévő tárgyak leltárát Némethy Gyula közölte a Társulat 3. évkönyvében (NÉMETHY 1900). A múzeum több helyszínen is működött, többször kellett költöznie. A múzeumot fenntartó Társulat működése sem volt egyenletesen aktív, voltak évek, amikor szinte nem is működött.

1934 december végén tartotta a negyvenedik esztendeji újjáalakuló közgyűlését az Esztergom-vidéki Régészeti és Történelmi Társulat. A dokumentumokból kiderült, hogy 1933-ban a múzeumnak is át kellett költöznie ideiglenes helyére a püspöki könyvtár épületének emeleti nagytermébe, s visszakért Esztergomba a múzeum korábbi igazgatója, Balogh A. is, aki újból átvette a Társulat vezetését (SINKA 1936, 72, 77). A Társulat ezen az ülésen lemondott a régészeti múzeum tulajdonjogáról, s azt a bíboros hercegprímásnak adta át. Ekkor egyesült az esztergomi Keresztény Múzeum ősrégészeti és római gyűjteménye a múzeum régi anyagával. Brenner Ferenc bányaigazgató régészeti gyűjteményének jelentékeny része vétel útján jutott a régészeti múzeum birtokába. Értékes anyag volt a bencés gimnázium letétje is (BALOGH 1941, 4).

1939 nyarán a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének támogatásával a régészeti múzeum raktárhelyiséget kapott, emiatt teljes átrendezés vált szükségessé, amelyet Balogh A. végzett el (BALOGH 1941, 4). Ekkor került a *Bibliotheca* emeleti nagytermébe az a kiállítás, amelynek vezetőjét Balogh A. írta. A vékonyka füzet már tudósít a kiállításon bemutatott únyi leletekről: „A kis esztergomgyeői község határában áldozati helyen három hatalmas urna és egy nagy tál, négy kisebb-nagyobb korsó, három egyszerűbb tál és egy pompás áldozati kétosztatú tál került elő kisebb poharakkal. Az ú.n. badeni kultúra e művészi szépségű alkotásai egyedül állanak hazánkban egyrészt méreteikkel, másrészt finom kivitelükkel.” (BALOGH 1941, 12).

A következő fontos forrás Osváth Andor folytatásos leírása volt az Esztergom határában talált leletekről, amelyben néhány környékbeli faluban előkerült anyag-ról is röviden tudósított (OSVÁTH 1936),⁴ Únyról azonban semmilyen hír nem volt.

³ Az MRT-ben a Társulat alakulási időpontja 1896 (MRT 5, 7).

⁴ Ez a forrás az MRT 5-ben nem szerepelt.

Tompa Ferenc 25 év régészeti kutatásait áttekintő összefoglaló munkájában nem említi az únyi leleteket (TOMPA 1937, 48–50).⁵ Ugyancsak nem említi az 1936-ban megjelent, Budapest őskoráról írt munkájában sem, ahol távolabbi területekről is említett leleteket (TOMPA 1936, 8–9). Kissé furcsállottam, hogy Tompa F. az őskorkutatás negyedszázadáról írott összefoglalásában nem ismerteti ezt az egyedülálló edény-leletet. A választ Patay P. leveléből tudhattam meg: Patay P. szerint Tompa F. azért nem említette a leleteket, mert nem tudott róluk. Kéziratát 1936-ban zárta, mutatóját Patay Pál és Mithay Sándor készítette legkorábban 1936 őszén.

Tompa F. csak 1942-ben megjelent munkájában foglalkozik az únyi leletekkel, s határozottan urnasírként ír az előkerült edényekről. Ezt írja a badeni kultúra temetkezéseinek új elemét, a halotthamvasztást említve: „...a Budapesthez közel fekvő esztergommegyei Unyon is találtak bádeni urnasírokat...Publikálatlanok.” (TOMPA 1942, 30). Tompa F. ebben az összefoglalásban Patay P. és Balogh A. munkáit nem is említi, valószínű tehát, hogy Patay P., Balogh A. és Tompa F. egyazon forrásból származó értesüléssel dolgoztak egymástól függetlenül. Munkájuk is közel egyidőben jelent meg.

Mindezekből behatárolható az előkerülés ideje: az únyi leletek 1934–1935 és 1938 között kerülhettek elő vagy kerülhettek be a múzeumba és az 1939-ben berendezett kiállításon már ott voltak a *Bibliotheca* nagytermében. A leletek előkerülésének időpontját sikerült leszűkíteni, de az előkerülés körülményeire a felsorolt forrásokban nem találtam első kézből származó adatot. Nyomoztam tehát tovább.

Átnéztem a korabeli esztergomi újságokat is (Esztergom, Esztergom és vidéke, Esztergom Évlapjai).⁶ Szerencsére az Arcanum Kiadó nemrégiben digitalizálta ezeket is, így különböző kereső kifejezések alkalmazásával (leletek, hamvvedrek, edények, korsó, urna, Úny, unyi, Esztergom környéki, Esztergom-vidéki, régészeti, régiség stb.) hosszas, kitartó böngészés után megtaláltam a legelső híradást a leletekről.

Egy 1936. április 5-én megjelent cikkben végre megtaláltam, amit kerestem. Egy esztergomi újságíró baráti meghívásra Únyba utazik. Szabadnapot kér,

⁵ F. Holste rövid cikkében hivatkozik Tompa F. összegző áttekintésére, és ő már tud az únyi edénydepóról, de nem jelöli meg információjának forrását (HOLSTE 1939, 220).

⁶ Az MRT 5 irodalomjegyzékében csak az Esztergom Évlapjai szerepel, így minden további helyi újság új forrást rejtett. Találtam egy jó sajtótörténeti összefoglalót (MUZSLAI ZSITVA 2011) és átnéztem a szóba jöhető orgánumokat: Esztergom 1895–1932, Esztergom és vidéke 1886–1941.

cserébe megígéri szerkesztőjének, hogy cikket ír a járás legkisebb falujának történelméről. Az újságíró vonatra száll, s Tinnyéig vonaton, majd gyalog folytatva az utat eljut Únyba. Útközben azon fanyalog, ugyan mit is írhatna erről a településről: „Ekkor azonban közbelépett a sors, és olyan ajándékkal lepett meg, ami egy riporternek ingyencsemege. A falu határában földforgatás közben cserépedényeket találtak. Szép díszítésű, masszív fekete korsókat, tálakat, hatalmas vázáknak tetsző edényeket, díszítésekkel, évszázadok nyomát magukon viselő, konzerválódott emlékeket, melyek egyikéről dr. Balogh Albin, a bencésgimnázium tudós igazgatója nagy örömmel állapította meg, hogy közel ötezer éves, a neolithikus kor végétől való leletről van szó... Úny község szombat óta 2400 éves történelemmel dicsekedhet.”⁷

Az előkerülés körülményeiről, az eredeti állapotokról sajnos, nem találtam adatokat. A község történetét feldolgozó lelkes helytörténész, dr. Wagenhoffer Vilmos (1936–2010) is a topográfiában szereplő adatokat használta fel munkáiban (WAGENHOFFER 2001, 16–17; 2009, 1).

Végezetül az esztergomi Balassa Bálint Múzeum (jelenleg MNM Balassa Bálint Múzeum) gyűjteményében lévő edények méreteinek közlésével szeretném kiegészíteni a leletegyüttesről tudható információkat a leltári számok sorrendjét követve. Mint látható, a tárgyak nem egyszerre lettek lajstromba véve. Mozsolics A. kartoték-leltára után 1955-ben, majd 1970-ben és 1971-ben leltározták be az edényeket.

Az edények méretei:

1. Füles tál (MOZSOLICS 1942, Abb. 4. 3; BANNER 1956, Taf. XVII. 1). Ma.: 11,9 cm, Pá.: 24,3 cm, Fá.: 9,5 cm (Ltsz.: EBM 55.155.1, Ö. 846). (3. kép 3)
2. Korsó (MOZSOLICS 1942, Abb. 4. 4; BANNER 1956, Taf. XVII. 3). Ma.: 15,5 cm, Pá.: 11,4 cm, Fá.: 5 cm (Ltsz.: EBM 55.155.2, Ö. 847). (3. kép 4)
3. Kancsó (MOZSOLICS 1942, Abb. 4. 6; BANNER 1956, Taf. XV. 1). Ma.: 23,2 cm, Pá.: 13,8 cm, Fá.: 10,5 cm (Ltsz.: EBM 55.155.3, Ö. 849). (3. kép 6)
4. Kétosztatú tál (MOZSOLICS 1942, Abb. 2. 1, BANNER 1956, Taf. XVII. 2, 5) Ma.: 11,5 cm, Pá.: 28,5 cm, Fá.: 10,2 cm (Ltsz.: EBM 55.155.4, Ö. 850) (2. kép 3)

⁷ Ötezer éves edényeket találtak Úny községben. A járás legkisebb községének évszázados történelme. (szerző nélkül) Esztergom és vidéke 57. évf. 28. szám (1936. április 5. vasárnap). Forrás: ARCANUM Adatbázis.

5. Behúzott peremű tál (MOZSOLICS 1942, Abb. 2. 2; BANNER 1956, Taf. XVII. 8). Ma.: 32,2 cm, Pá.: 55,5 cm, Fá.: 17,2 cm (Ltsz.: EBM 55.155.15, Ö. 881). (2. kép 2)
6. Hombár (MOZSOLICS 1942, Abb. 2. 4; BANNER 1956, Taf. XVIII. 14). Ma.: 47,4 cm, Pá.: 23,2 cm, Fá.: 14,5 cm (Ltsz.: EBM 55.155.16, Ö. 884). (2. kép 4)
7. Kancsó (MOZSOLICS 1942, Abb. 4. 2; BANNER 1956, Taf. XVII. 4). Ma.: 26,4 cm, Pá.: 15 cm, Fá.: 11,3 cm (Ltsz.: EBM 55.155.17, Ö. 855). (3. kép 2)
8. Füles tál (MOZSOLICS 1942, Abb. 4. 5; BANNER 1956, Taf. XVII. 6). Ma.: 13,3 cm, Pá.: 25,4 cm, Fá.: 9,5 cm (Ltsz.: EBM 55.155.18, Ö. 886). (3. kép 5)
9. Korsó (MOZSOLICS 1942, Abb. 4. 1; BANNER 1956, Taf. XV. 5). Ma.: 21,5 cm, Pá.: 12,5 cm, Fá.: 9 cm (Ltsz.: EBM 70.402.1, Ö. 848). (3. kép 1)
10. Hombár (MOZSOLICS 1942, Abb. 2. 3; BANNER 1956, Taf. XVI. 14). Ma.: 66 cm, Pá.: 38 cm, Fá.: 18 cm (Ltsz.: EBM 71.59.1). (2. kép 3)

11. Hombár (MOZSOLICS 1942, Abb. 2. 5; BANNER 1956, Taf. XV. 15). Ma.: 67 cm, Pá.: 29,4 cm, Fá.: 18,5 cm (Ltsz.: EBM 71.59.2). (2. kép 2) ⁸

A leletek pontosabb előkerülési körülményeit, a helyszíni megfigyelések forrását nem sikerült kiderítenem, az előkerülés pontos idejének meghatározásával (1936. április 4.) és újabb adatokkal gazdagíthattam e fontos leletekről eddigi tudásunkat.

Köszönetnyilvánítás

Ezúton is köszönöm Torma Istvánnak, hogy információival segítette munkámat. Hálásan köszönöm Patay Pál részletes levelét, amelyben nagyon fontos tudománytörténeti adatokat hozott a tudomásomra. Őszintén csodálom azért is, hogy könyvének megjelenése óta eltelt 75 év távlatából ilyen pontosan emlékszik részletekre, információkra. Köszönöm Merczi Mónika (Balassa Bálint Múzeum) segítségét az edények mérésében.

Bondár Mária

MTA BTK Régészeti Intézet
1014 Budapest, Úri utca 49.
bondar.maria@btk.mta.hu

Irodalom

- BALOGH A. 1941: *Vezető az esztergomi Régészeti Múzeumban*. Esztergom.
- BANNER J. 1941: Badeni leletek a szabolcsmegyei Vissről. *Folia Archaeologica* 3–4 (1941) 28–38.
- BANNER J. 1942: Adatok a kétosztású badeni tálak elterjedéséhez – Angaben zur Verbreitung der zweigeteilten Badener Schüsseln. *Archaeologiai Értesítő* 3 (1942) 73–87.
- BANNER, J. 1956: *Die Pécelér Kultur*. Archaeologia Hungarica 35, Budapest.
- BONDÁR M. 1987: Későrézkori kemence Esztergom-Diósvölgyben – Spätkupferzeitliche Ofen in Esztergom-Diósvölgy. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1987, 31–44.
- ECSEDY I. 1983: Ásatások Zók-Várhegyen (1977–1982) (Előzetes jelentés) – Excavations at Zók-Várhegy (1977–1982) Preliminary Report. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 27 (1982 [1983]) 59–105.
- ENDRÓDI A. 1991: Újabb adatok a bádeni kultúra megtelepedéséhez Budapest területén – Neuere Beiträge zur Niederlassung der Badener Kultur auf dem Gebiet von Budapest. *Budapest Régiségei* 28 (1991) 59–82.
- ENDRÓDI A. 1992: Késő rézkori leletek Szigetszentmiklós-Üdülősoron – Late Copper Age assemblages at Szigetszentmiklós-Üdülősor. In: Havassy P.–Selmeczi L. (szerk.): *Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán I – Archaeological Researches on the Line of Motorway M0*. BTM Műhely 5, Budapest 1992, 63–82.
- HOLSTE, F. 1939: Zu Formenschatz und Datierung der östlichen Badener Kultur. *Germania* 23 (1939) 220–224.
- HORVÁTH T. 2011: A késő rézkor időszaka más szemszögből: tipo-kronológiai megfigyelések a Balatonörsöd-Temetői dűlői késő rézkori Boleráz/Baden település leletanyagán. *Gesta* 10 (2011) 3–135.
- KOREK J. 1983: *Közép-Kelet-Európa a rézkor végén*. Akadémiai doktori értekezés, kézirat. Budapest.
- MAKKAY J. 1963: Adatok a péceli (badeni) kultúra népe vallásos elképzeléséhez – Data to the Religious Beliefs of the Pécel (Baden) Culture. *Archaeologiai Értesítő* 90 (1963) 3–16.
- MOZSOLICS, A. 1942: Zur Frage der Schnurkeramik in Ungarn. *Wiener Prähistorische Zeitschrift* 29 (1942) 30–50.

⁸ A 9. és 11. számú edényt később leltározták be, ehhez korábbi leltári szám nem is tartozik, Mozsolics A. Ö jelölésű leltári száma sincs a tárgyakon.

- MRT 5: Horváth I.–H. Kelemen M.–Torma I.: *Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás*. Magyarország Régészeti Topográfiája 5, Budapest 1979.
- MUZSLAI ZSITVA Á. 2011: *Az esztergomi sajtó története a kezdetektől napjainkig 1828–2011*. http://muzslai.5mp.eu/web.php?a=muzslai&o=0W_303kn1w (2013. június 26).
- NÉMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ, V. 1981: Náčrt periodizácie badenskej kultúry a jej chronologických vzťahov k Juhovýchodnej Európe – An outline of the periodical system of Baden culture and its chronological relations to Southeast Europe. *Slovenská Archeológia* 29 (1981) 261–296.
- NÉMETHY L. 1900: Az „Esztergom-vidéki Régészeti és Történelmi Társulat” régiséggyűjteményének leltára. *Az Esztergom-vidéki Régészeti és Történelmi Társulat harmadik Évkönyve* 1900, 95–147.
- NEUSTUPNÝ, E. 1959: Zur Entstehung der Kultur mit kannelierter Keramik. *Slovenská Archeológia* 7 (1959) 260–284.
- NEUSTUPNÝ, E. 1973: Die Badener Kultur. In: Chropovský, B. (Hrsg.): *Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur*. Bratislava 1973, 317–352.
- OSVÁTH A. 1936: Lelőhelyek Esztergom határában. *Esztergom és vidéke* 57. évf. 64. szám (1936. augusztus 9), 57. évf. 66. szám (1936. augusztus 15), 57. évf. 68. szám (1936. augusztus 23), 57. évf. 74. szám (1936. szeptember 13).
- PATAY P. 1938: *Korai bronzkori kultúrák Magyarországon – Frühbronzezeitliche Kulturen in Ungarn*. Dissertationes Pannonicae Ser. II/13, Budapest.
- SINKA F. 1936: Jubiláris újjáalakulás. *Esztergom Évlapjai* 8 (1936) 72–80.
- TOMPA F. 1936: Budapest őskora. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 4 (1936) 1–16.
- TOMPA, F. 1937: 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn. 1912–1936. *Bericht des Römisch-Germanischen Kommission* 24–25 (1934–1935 [1937]) 27–127.
- TOMPA F. 1942: Őskor. In: Szendy K. (szerk.): *Budapest története az Ókorban. Első rész*. Budapest 1942, 1–133.
- WAGENHOFFER V. 2001: *Úny története*. Úny.
- WAGENHOFFER V. 2009: Néhány feldolgozás Únyról. Fejezetek Úny község történelméből. *Únyi Újság* 13. évf. 3. szám (2009. szeptember).

The hunt for the Úny group of the Baden culture

The label “Úny group” is a concept or sub-category in the archaeological literature, which has not been properly defined: it is still undecided whether it denotes a regional or chronological group, even though most prehistorians tend to use it in the latter sense. The group’s sites have still not been adequately identified and neither have the group’s distinctive traits been defined. What we are left with is an assemblage after which the group was named, but neither its context, nor its find circumstances, nor the exact date of its discovery are known.

Although the eponymous site that yielded the assemblage giving its name to the group was located by the authors of Volume 5 of the Archaeological Topography of Hungary during their topographic surveys (MRT 5, Site 32/2), the find circumstances and the date of the discovery of the assemblage made up of over ten intact vessels and several pottery fragments were not specified in the archaeological literature.

Discussed here is the eponymous assemblage that gave its name to the Úny group, an ill-defined archaeological entity, and a description of the search for documents and reports that shed light on its find circumstances and the date of its discovery.

A Szerencs-patak völgyének bronzkori településszerkezete¹

Kulcsszavak: települések, Hatvan-kultúra, Füzesabony-kultúra, kora és középső bronzkor, Északkelet-Magyarország

Keywords: settlements, Hatvan culture, Füzesabony culture, Early and Middle Bronze Age, Northeastern-Hungary

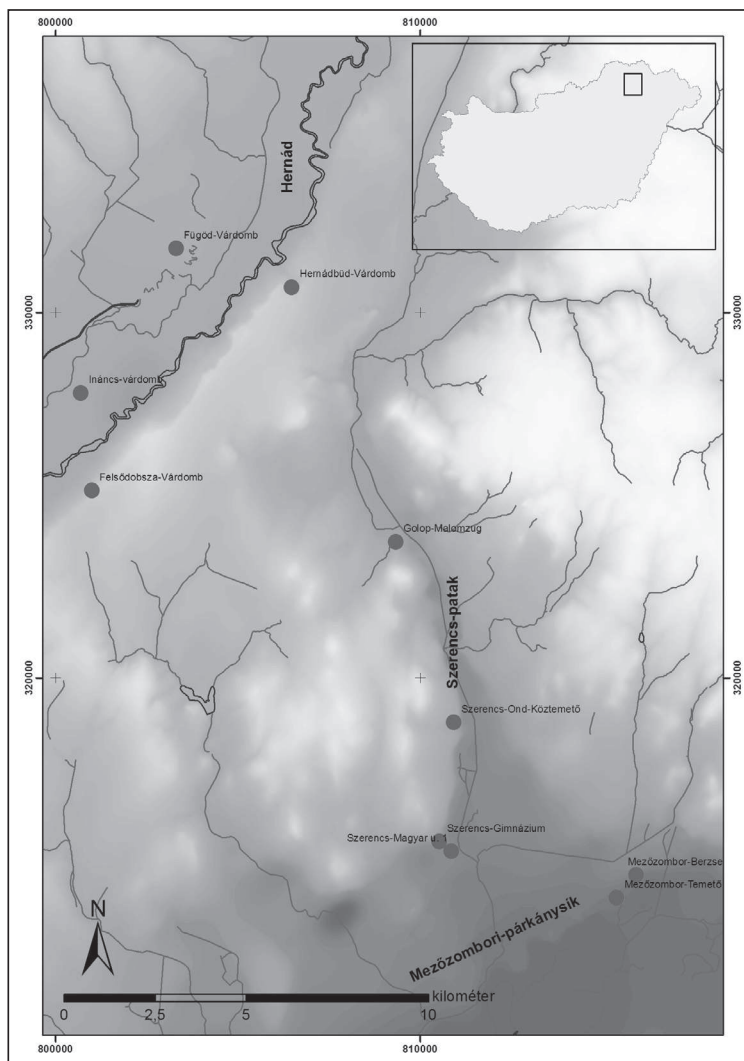
A vizsgált terület földrajzi környezete

A Szerencs-patak és völgye a Tokaji-hegység és a Szerencsi-dombság közötti választóvonalat jelenti (*1. kép*).

A Szerencsi-dombságot alkotó kőzetek fő összetevői egy vulkáni kitörés eredményeképpen kerültek a mai helyükre. Az óidei alaphegységre megközelítőleg 1500 méter vastagságban rakódtak le a fiatalabb összletek. A terület több mint 80%-án riolittufa található a felszínen és annak közelében (DÖVÉNYI 2010), mely öt vulkáni működési szakaszban képződött a szarmata korszakban (ZELENKA 1964).

A tűzhányó-tevékenység végén kovasavban gazdag melegvizes oldatok járták át és kvarcosították el különböző mértékben a riolittufa változatokat. A feltörő hévizekből helyenként tekintélyes mennyiségű forrás- és limnokvarcit vált ki (PINCZÉS–KONECSNY 2005). Ezek a hidrotermális folyamatok leginkább a hegység déli részén figyelhetők meg, így Mád és Szerencs térsége bővelkedhet leginkább ilyen a kőzetekben. A Szerencsi-dombság Ny-i részét, a vulkanizmust követően a Pannon-beltől lerakódott üledékei borították (DÖVÉNYI 2010). Ekkor alakultak ki azok a felszínek, amelyek a mai napig markánsan uralkodnak a Szerencsi-dombság területén és ekkor alakul ki a Szerencs-patak völgye is.

¹ A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 Nemzeti Kiválóság Program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

1. kép. A Hernád és a Szerencs-patak völgyének bronzkori lelőhelyei
Fig. 1. Bronze Age sites in the Hernád and Szerencs Valleys

A Szerencsi-dombság felszínalaktaniilag a Tokaj–Zempléni-hegység hegyláb felszínének tekinthető, melyet a Szerencs-patak szerkezeti vonal mentén kialakult völgye választ el a középhegységtől (DÖVÉNYI 2010). A pannon kor végén, szárazföldi környezetben, félig száraz éghajlaton végbement denudáció alakította

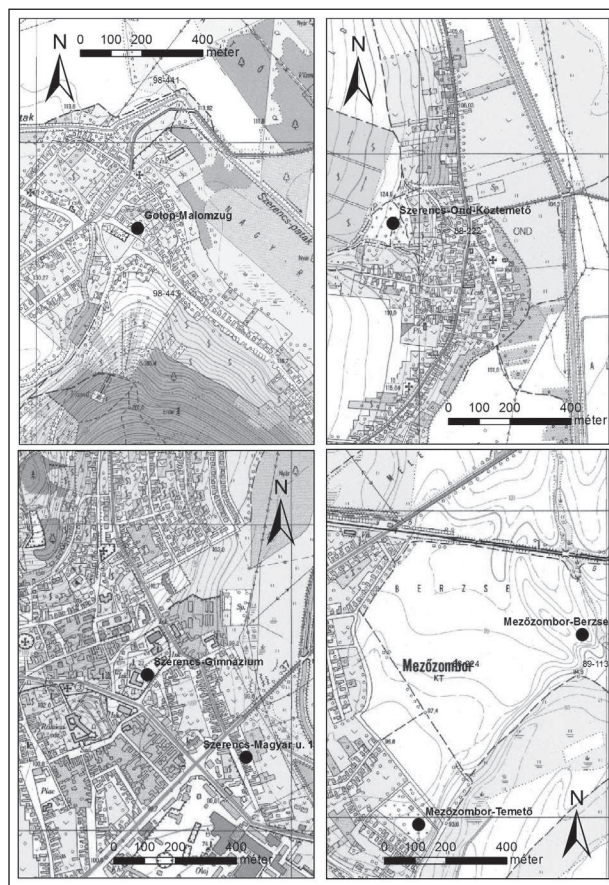

2. kép. A Szerencs-patak völgyének bronzkori lelőhelyei a II. katonai felmérés térképére vetítve
Fig. 2. Bronze Age sites in the Szerencs Valley on the map of the Second Ordnance Survey

ki a patak völgy lépcsős felszínét, melyet a szerkezeti mozgások és a pleisztocén periglaciális lejtőfolyamatai formáltak, majd a holocénben elsősorban a folyóvízi erózió alakított tovább (PINCZÉS–KONECSNY 2005).

A terület legjelentősebb vízfolyása a Szerencs-patak, mely Hejce területén ered és Szerencsnél folyik a Taktába. Völgye az abaújszántói Sátor-hegy és Kisbánya közötti szakaszon keményebb riolit habláva dombok közé vágódva meglehetősen szűk, majd a kőzet minőségének változása (puhábbá válása) következtében kitágul, kialakítva a Golopi-medencét a riolittufa felszínen. Tállya és Golop határában, a Somos-hegy és Akasztó-domb közötti szakaszon ismét összeszűkül (MARTONNÉ ERDŐS–PINCZÉS–KISS 2007). A Golop-Patócs hegy közötti szűkülettől délre fokozatosan nyílik ki a Szerencsi-öböl tektonikus völgytorkolati medencéje, melyben a patak párkánysíkokat formált ki és dél felé vastagodó hordalékkúpot épített (PINCZÉS–KONECSNY 2005).

A Szerencs-patak völgyét délről a mezőzombori párkánysík határolja, ahol a hordalékkúp eléri a legnagyobb

3. kép. A Szerencs-patak völgyének bronzkori lelőhelyei —
1: Golop-Malomzug, 2: Szerencs-Önd-Köztető,
3: Szerencs-Gimnázium és Szerencs-Magyar u. 1.,
4: Mezőzombor-Berzse és Mezőzombor-Tető
Fig. 3. Bronze Age sites in the Szerencs Valley —
1: Golop-Malomzug, 2: Szerencs-Önd-Köztető,
3: Szerencs-Gimnázium and Szerencs-Magyar u. 1.,
4: Mezőzombor-Berzse and Mezőzombor-Tető

vastagságát. Itt megváltozik a hordalék anyaga is, hiszen az addig nyirokkal borított terasz kavics, mállástermék kombinációt felváltja a nyirokkal borított periglaciális agyag (PINCZÉS–KONECSNY 2005).

A tanulmányban vizsgált kora bronzkor végi–középső bronzkori lelőhelyek természetes környezetét tehát egy vulkanikus működést követő patakmeder bevágódása során létrejött hordalékteraszok felszínéhez köthetjük.

A térség bronzkori településszerkezete

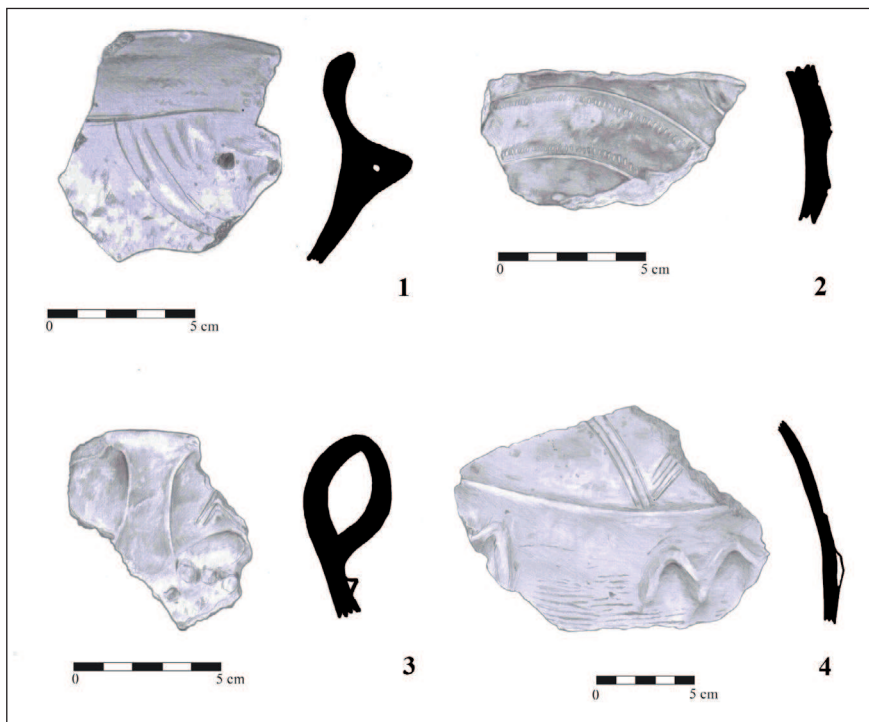
A Szerencs-patak völgye Golop térségében szélesedik ki, alakul völgytorkolati medencévé. A II. katonai felmérés térképlapjain jól látható, hogy innen kezdve a patak a völgytalp Ny-i oldalán, a Szerencsi-dombságot lezárva szélesebb vízjárta vagy időszakosan vize nyós területtel rendelkezik. A középső bronzkori

településhálózat — a Hernád keleti és nyugati teraszain található bronzkori településekhez hasonlóan — a Szerencsi-dombság keleti teraszain helyezkedik el. Ez alól kivétel Mezőzombor-Berzse, mely a mezőzombori párkánysík szélén az egykori Taktához kapcsolható vízhalózat peremén fekszik (2. kép). A terület alig kutatott, az alább bemutatott lelőhelyekről jobbra régi leírásokból, leletmentésekből vagy felszíni gyűjtésekből van tudomásunk. Ismerve a bronzkori házi kerámia általános jellegzetességeit, néha nehezen meghatározható egyes leletanyagoknak a hatvani vagy a füzesabonyi kerámiastílusokhoz való sorolása. A Hernád mente jóval kutatottabb bronzkori lelőhelyeiből kiindulva itt is feltételezhető, hogy a lelőhelyek többségében a hatvani megtelepedés után füzesabonyi lakossággal is számolhatunk (KOÓS 2002; P. FISCHL–REBENDA 2012).

Golop-Malomzug

Egy Golop közigazgatási határában lévő lelőhelyre enged következtetni az a Gallus Sándor által az 1940. évi Archeologiai Értesítőben közölt rövid ismertető, amely három bronzkori, a Füzesabony-kultúrába tartozó sír feltárásáról szól (GALLUS 1940). Gallus S. tévesen Golop-Malomzug-hegynek nevezi a területet, mely a Somos-hegy keleti oldalában fekszik. A Malomzug nevet egy a XX. század elején még ott álló és működő malom után kapta a terület, mely dűlőnév már csak az ott élő idősebb korosztály emlékezetében létezik. Térképi forrásokon nem található meg az elnevezés. Helyszíni szemlénk során a helybéli lakosok segítségével találtuk meg a szóban forgó részt, melyen ma már modern épületek állnak.

A Malomzug a Golop-árok időszakos vízfolyása és a Szerencs-patak által közrefogott terület, melynek magasabb, nem vízenyős térsíkjain valószínűsíthető a Gallus S.-féle feltárás helye (3. kép 1). Az eddigi ismereteink alapján (P. FISCHL–REBENDA 2012) a Hatvan- és a Füzesabony-kultúra települései és temetői egymáshoz viszonylag közel helyezkednek el, a távolság ritkán

4. kép. Szerencs-Ond-Köztető — 1–4: válogatott leletanyag
Fig. 4. Szerencs-Ond-Köztető — 1–4: select finds

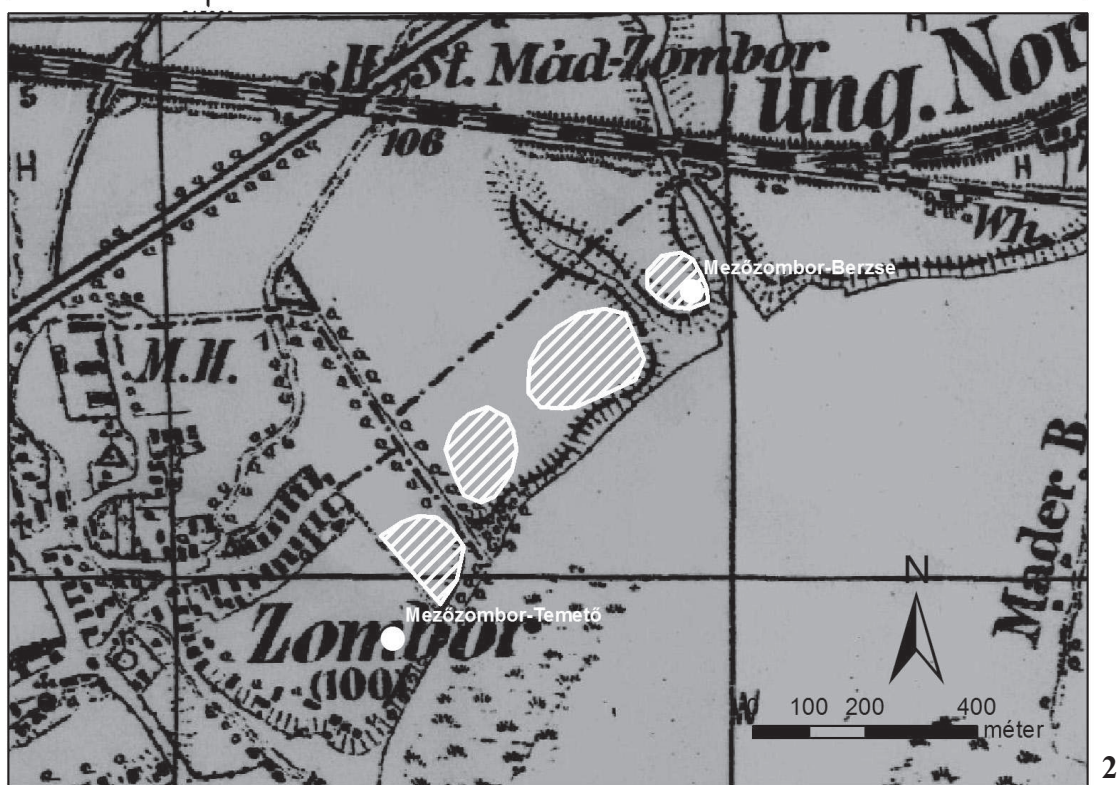
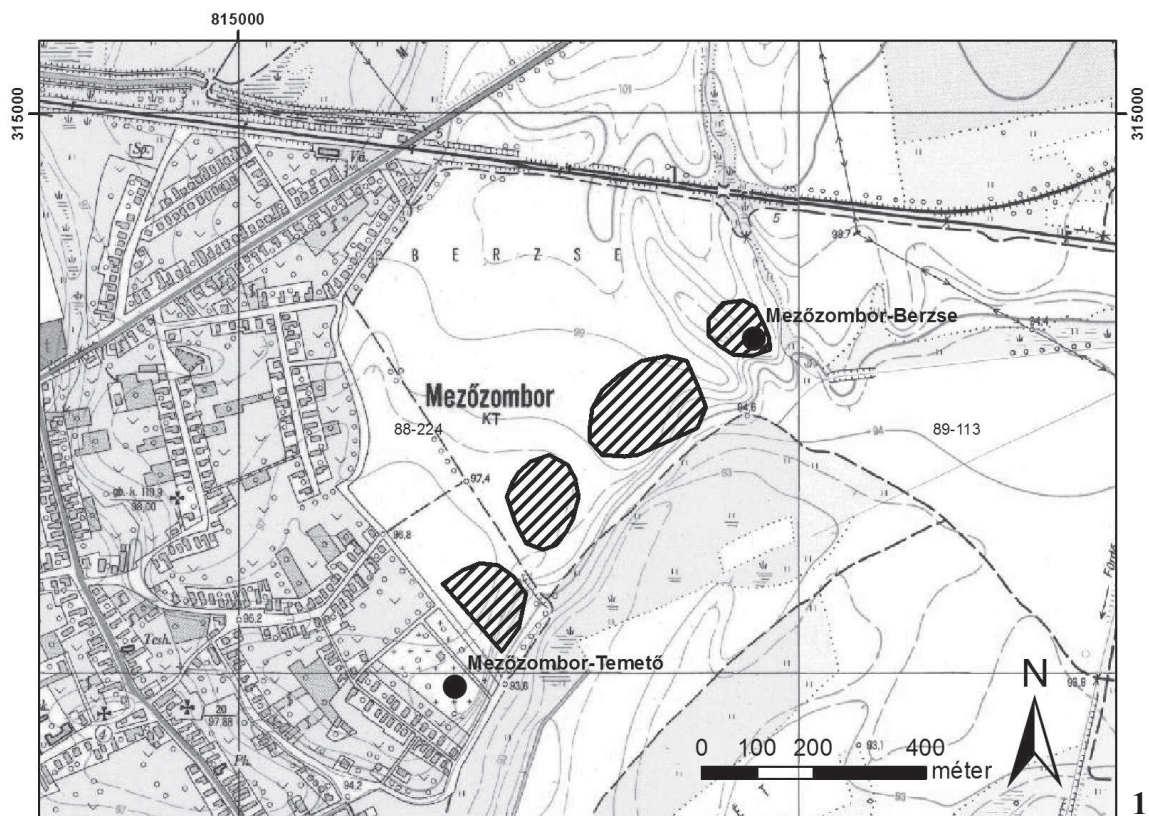
haladja meg az 1 kilométert. Vagyis, ha a Gallus-féle temetkezések helyét jól sikerült azonosítani, akkor a hozzá tartozó település sem lehet messze. A két patak által közrezárt terület földrajzi adottságaiban megfelel a Hatvan- és Füzesabony-kultúrák által preferált települési környezetnek. Mivel a terület beépített, itt terepbejárást nem tudtunk végezni, de ide valószínűsítjük a bronzkori települést.

Szerencs-Ond-Köztető

Déli irányba haladva a Szerencs-patak völgyében az ondi köztemetőben található a következő kora és középső bronzkori lelőhely (3. kép 2). A Herman Ottó Múzeum Régészeti Gyűjteményében található egy a lelőhelyről származó, ajándékként a múzeumba került állatszobrocska (B. HELLEBRANDT é.n.). A lelőhelyre Makoldi Miklós és Rebenda János Pál terepbejárásai (HOM Rég. Ltsz.: 2011.26.1–33) hívták fel a figyelmet 2011-ben, habár jelen dolgozat egyik szerzője, ondi lakosként gyerekkora óta megfigyelte a sírásások alkalmával a felszínre kerülő leleteket.

A lelőhely a Szerencs-patak völgye felett a Kassa-hegy lábánál egy markáns kiszögellésen fekszik. A begyűjtött leletanyagban főként a középső bronzkori Hatvan- (4. kép 3–4) és Füzesabony-kultúrába sorolható (4. kép 1–2) kerámiatörödékek találhatók. A település

5. kép. Mezőzombor-Berzse — bronzkori leletek sűrűsödései az EOV térképen

(1) és a III. katonai felmérés lapjain (2)

Fig. 5. Mezőzombor-Berzse — concentration of Bronze Age finds on the National Grid Reference Map (1) and the map of the Third Ordnance Survey (2)

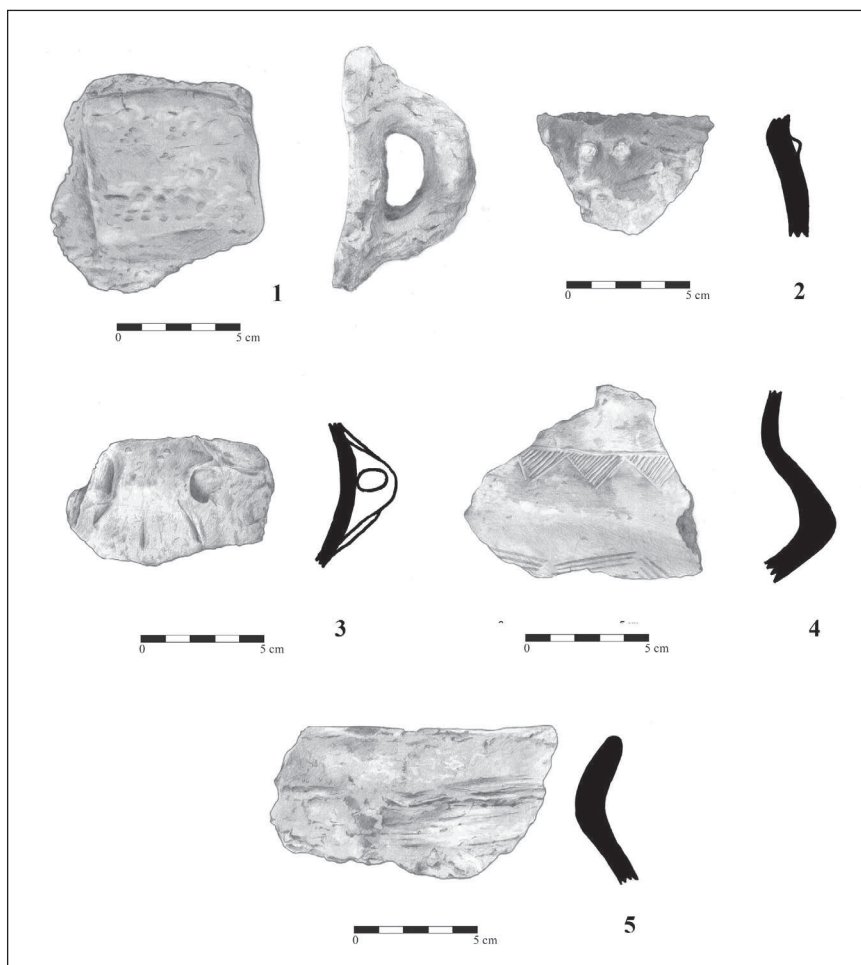
belső szerkezete és pontos határai nem állapíthatók meg a recens használat miatt.

Szerencs-Belterület

Szerencsen a Bocskai Gimnázium építésekor (3. kép 3) a középső bronzkori Füzesabony-kultúrához sorolható leletegyüttes került elő. A leletről szóló első leírás zsugorított csontvázszal együtt előkerült síregyüttesről szól (KEMENCZEI–K. VÉGH 1969, 509). A főként aranytárgyakat tartalmazó együttest Kovács Tibor közölte; ekkor az előkerülési körülményeknél már nem szerepel a síregyüttes, hanem a bizonytalanságokat emeli ki a szerző (KOVÁCS 1979). B. Hellebrandt Magdolna publikálta először a fémtárgyak kíséretében a Herman Ottó Múzeumba került kerámiatöredékeket, melyek kétséget kizáróan a Füzesabony-kultúrába sorolhatók (B. HELLEBRANDT é.n.). Ezt a datálást a csónak alakú arany hajkarikák, a szemüvegspirálok, lemezcsüngők és az átfúrt fejű öntött tű töredéke is megerősíti.

Szerencsen a Magyar utca 1. szám alól (3. kép 3) közel szintén B. Hellebrandt M. egy füzesabonyi bögrét, illetve több hasonló datálású ép bögre található a múzeumban Szerencsről, közelebbi helymegjelölés nélkül (B. HELLEBRANDT é.n., 25. kép 1). A Magyar utca a gimnázium közelében található. A szórványos adatok ellenére feltételezhetjük, hogy Szerencs belterületén a Szerencs-patak egykori partján a Füzesabony-kultúra települése, temetője vagy mindkettő rekonstruálható.

B. Hellebrandt M. említ még füzesabonyi leleteket két, főleg más korszakhoz köthető szerencsi lelőhelyről: Taktaföldváról és Hajdúrétről. Mindkét terület közvetlen a vízparton, alacsonyabb térszínen található, többszörösen ásatással kutattak. Jelentős bronzkori megtelepedésre utaló nyomokat nem ismerünk róluk a szakirodalomból (PATAY 1956; KOREK 1989). A hajdúréti bögre (B. HELLEBRANDT é.n., 26. kép) és a Szerencs belterületről bemutatott leletanyagok közül a 25. kép 4. és a 6. bögrék már a halomsíros kultúra leletanyagába sorolhatók (B. HELLEBRANDT é.n.).

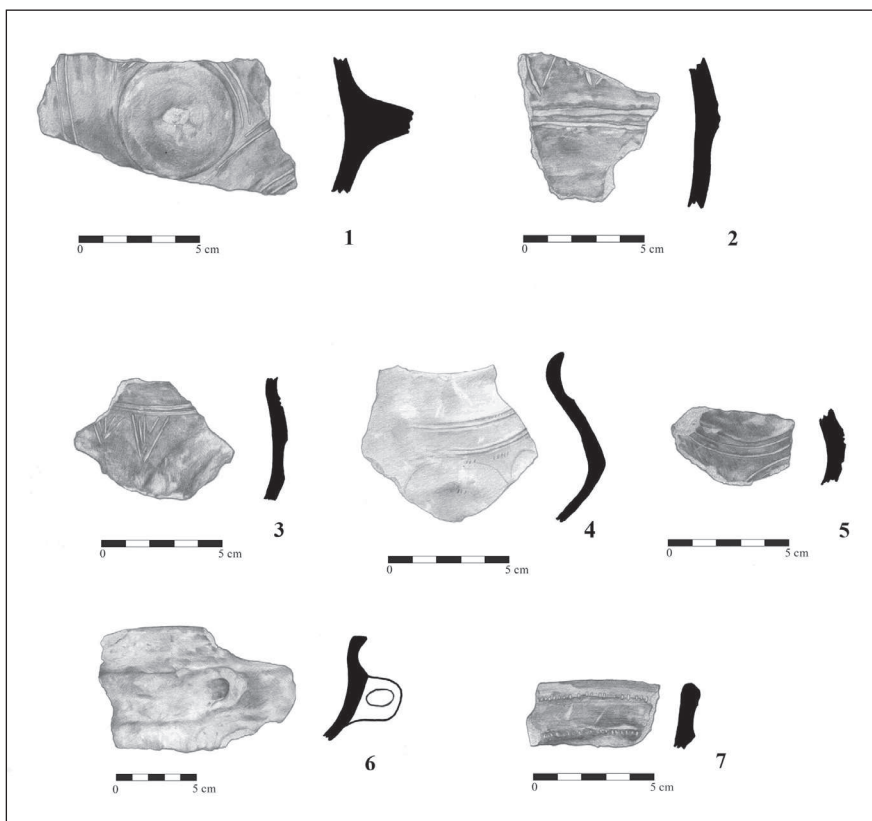

6. kép. Mezőzombor-Berzse — 1–5: válogatott kora bronzkori leletanyag
Fig. 6. Mezőzombor-Berzse — 1–5: select Early Bronze Age finds

Mezőzombor-Berzse és Mezőzombor-Temető

Mezőzombor-Berzse lelőhelye nem a Szerencs-patak partján, hanem egy egykori, a Takta vízgyűjtő területéhez tartozó patakmeder mentén a mezőzombori párkánysík adottságait kihasználva az Alföld és az Tokaji-hegység találkozásánál kelet–nyugati irányban terül el (3. kép 4). A katonai térképeken Bocs-érnek, ma Taktaföldvári-csatornának is nevezett meanderező vízfolyás határolja délről a párkánysíkot. A lelőhely K-i oldalán ebbe folyt egykor ez a kisebb vízfolyás, melynek medre az EOVS térképen is látható, ma azonban csak időszakosan van benne víz és a katonai felmérések térképlapjai is jelölik. A Google Earth korábbi felvételei alapján valószínűsíthető, hogy ez a vízjárta meder a mai vonaltól nyugatabbra létezhetett. A III. katonai felmérés térképlapján a bronzkori településgóc Ny-i oldalán is látható egy hasonló, talán időszakos vízfolyás által kialakított meder, mely ma a felszínen már nem látható jól (5. kép). Az így kialakult természetes felszín

7. kép. Mezőzombor-Berzse — 1–7: válogatott középső bronzkori leletanyag
Fig. 7. Mezőzombor-Berzse — 1–7: select Middle Bronze Age finds

az egyik legkedveltebb településmeghatározó tényező a Hatvan- és Füzesabony-kultúrák esetében.

A bronzkori település összetett szerkezetű, a Dél-Borsodi-síkságon és Hernád mentén megfigyelt településekkel azonos belső struktúrát mutat (P. FISCHL–REBENDA 2012; P. FISCHL–KIENLIN–SERES 2012; P. FISCHL–KIENLIN 2013). A központi részt a két nagyjából É–D-i vízfolyás és az egykori Bocs-ér határolja. Az eddig ismert struktúrák alapján északon a két vízfolyást feltehetően összekötötte egy mesterséges árok, melynek nyoma ma a felszínen nem látható, azt geofizikai vizsgálatok mutathatnák ki. A központi résztől elsősorban nyugatra a felszínen nagyon intenzíven gyűjthető bronzkori — hatvani és füzesabonyi — kerámia. Ez lehetett a külső lakóövezet. Tovább haladva a parton a bronzkori kerámia már nagyon vegyesen jelentkezik más korszakok leleteivel.

A régészeti lelőhelyet a bronzkori településcentrumtól a mezőzombori köztemetőig követtük. A KÖH adattárából ismert adatok szerint Csengeri Piroska a Herman Ottó Múzeum régésze a bronzkori településtől K-re is vizsgálta a területet, ott azonban csak neolitikus leletanyagot talált. A mezőzombori temető régészeti lelőhelye jól ismert a szakirodalomból (3. kép 4).

A köztemetőben lévő lelőhely létezéséről a Herman Ottó Múzeum 1999-ben szerzett tudomást Bodnár Bertalantól, aki a helyi iskola igazgatója volt. A bejelentés oka az volt, hogy a helyi köztemetőben — amely a vizsgált terület közvetlen közelében fekszik — sírásás közben régészeti leletekre bukkantak. A helyszínre érkező Lovász Emese ezeket a leleteket begyűjtötte és megállapította, hogy ezek a neolitikum idejéből származnak és jellegzetesen a Tiszadob-csoportba sorolhatóak (KALICZ–KOÓS 2000).

A 2000. évi ásatás, amelyet Koós Judit és Kalicz Nándor vezetett meglehetősen változatos, több korból származó jellegzetes leletanyagot hozott a felszínre. Előkerültek az alföldi vonaldíszes kerámia kultúrája (AVK), a Tiszadob-csoport és a Bükk-kultúra, a rézkori Bodrogkeresztúr-kultúra, a kora

bronzkori Nyírség-kultúra, a késő bronzkori Kyjatice-kultúra, valamint a császárkor, népvándorlás kor időszakához tartozó tárgyi emlékek. Feltártak továbbá tíz sírt, amelyből kettő újkőkori, nyolc pedig a középső bronzkori Füzesabony-kultúra jellegzetességeit viselte. Előkerültek még a Bodrogkeresztúr-kultúrához tartozó településrészletek, de ezek sűrűn bolygatottak voltak későbbi, császárkori szarmata beásások által (Koós 2003). A leletgyűjtés legfigyelemreméltóbb darabja a Tiszadob-csoport kettős kónikus testű, cilindrikus nyakú arcós edénye, amely aljrézén kívül helyreállítható volt (KALICZ–KOÓS 2000). A mezőzombori temető második ásatására 2001. szeptember 10. és október 1. között került sor. Az ásatást Kalicz N. és Csengeri P. vezette. Az ismételt kutatás oka a lelőhely folyamatos pusztulása, annak szüntelen bolygatása volt, mivel a temető a mai napig aktív használatban van. A temető beépítettsége miatt ez a második feltárás csak a domb egykori vízfolyás felé eső lejtőjén volt lehetséges (CSENGERI–PATAY 2003).

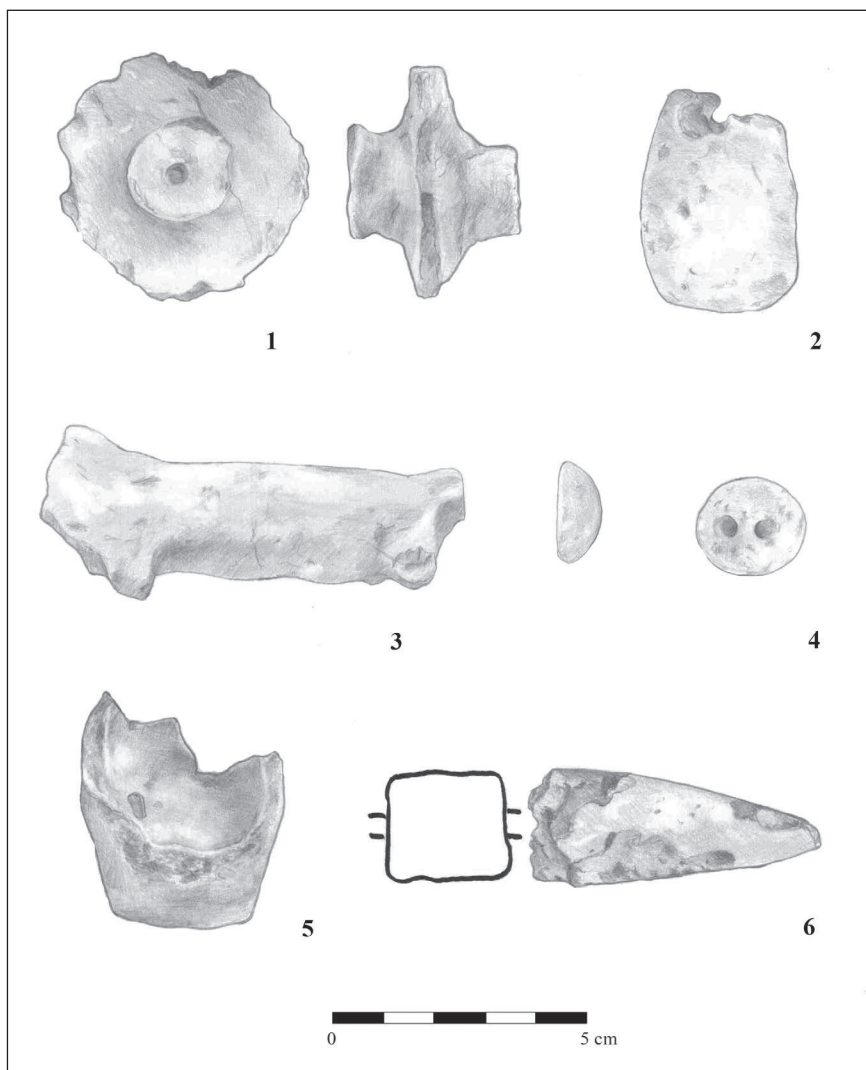
A kutatások során régészeti kultúrák színes skálája került elő ismételten a területről. A Tiszadob-csoport település- és temetőrészlete, a Bükk-kultúra temetkezése és szórvány leletei, a rézkori Tiszapolgár-kultúra településrészlete, valamint a Bodrogkeresztúr- és

Baden-kultúrák töredékeire bukkantak. A bronzkorból a kora bronzkori Nyírség-kultúra településmaradványát, illetve a Füzesabony-kultúra temetőjének részletét sikerült feltárni. A népvándorlás korából 71 kora császárkori objektum látott napvilágot. Az objektumok egymást bolygatva sűrűn helyezkedtek el az ásatási területen (CSENGERI–PATAY 2003).

A 2001-es ásatás alkalmával újabb középső bronzkori temetkezések kerültek elő, így összesen 14, a Füzesabony-kultúrába sorolható csontvázas rítusú sírt tártak fel a temetőben, melyek nagy valószínűséggel egy nagyobb őskori temető részét képezték. A sírok a kultúra C periódusába datálhatók (Koós 2006). E sírokat tarthatjuk a berzsei összetett szerkezetű bronzkori településen lakó közösségek egyik temetkezési helyének.

A temetőben előkerült leletek és a fentebb leírt bronzkori településrag között a magasparton folyamatosan találhatunk leletanyagot (HOM Ltsz.: 2012.103.1–)². A szerzők többszöri terepbejárása alapján a part területe végig régészeti lelőhely.

A keleti részen a földrajzilag és domborzatilag is jól körülhatárolható bronzkori településcentrumban és attól nyugatra főleg a kora bronzkori Hatvan- (6. kép 1–3, 5) és a középső bronzkori Füzesabony-kultúra (7. kép) leletanyaga dominál. A település korai fázisához sorolható egy ottományi import töredék (6. kép 4). Számos a kora bronzkor végére és a középső bronzkorra datálható különleges lelet is előkerült (8. kép), melyek közül itt most a harang alakú edények kultúrájában gyakori „V” furatú csontgomb egy kőből készült példányára hívjuk fel külön a figyelmet (8. kép 4). Nyugat felé haladva további leletsűrűsödéseket figyelhetünk meg, bár nyugati irányban egyre csökken a bronzkori leletanyag, helyét a rézkori és késő neolitikus, majd fokozatosan a középső neolitikus — AVK és különböző csoportjai (Tiszadob,

8. kép. Mezőzombor-Berzse — 1–6: válogatott bronzkori, különleges tárgyak
Fig. 8. Mezőzombor-Berzse — 1–6: selected Bronze Age special finds

Bükk) — leletanyag veszi át. A temető felé közeledve egy bokros sáv töri meg a magaspartot, melynek partján szintén újkőkori és kisebb mennyiségben császárkori, népvándorlás kori és Árpád-kori leletanyagot találtunk. Jellegzetes császárkori kerámia került elő a temetőt keletről övező árok falában is (5. kép).

Az előkerült szórványleletek, valamint az eddigi kutatások megannyi időszakból származó leletanyaga arra enged következtetni, hogy ez a K–Ny-i irányú dombvonulat ideális lehetőségeket biztosított az itt megtelepedő embercsoportok számára. Mindehhez hozzájárul az a tény is, hogy a bronzkori településtől alig 1 km távolságban, a temető határában meleg vizű forrás tört fel, melyet modern korunk tereprendezései tettek használhatatlanná.

² A leletanyag leltározása még folyamatban van.

Összefoglalás

A tanulmányban vizsgált terület a kora bronzkor végén a Hatvan-, majd a középső bronzkor időszakában a Füzesabony-kultúra településterületéhez tartozott. A két kultúra településláncolata és a települések belső struktúrája jól kutatott a Hernád völgy és a Borsodisíkság mikrorégiójában. A jobbára falusias települések az alföldi régiókban a vízfolyások mentén, míg a völgyekben a patakok, folyók magaspártján találhatók. A települések egymástól 5–10 kilométeres távolságban szabályos településláncolatot alkotnak. Így az egy település által felhasználható természeti erőforrások nagyjából azonos nagyságúak lehetnek. A települések belső szerkezetére az összetett struktúra a jellemző az alábbiak alapján: egy kisebb, többretegű településmag körül mély és széles árok figyelhető meg, majd ezen kívül helyezkedik el az intenzív, lakóházakkal jellemezhető külső település, melyet körbevesz egy gödrökkel jellemezhető külső gazdasági tér (P. FISCHL–REBENDA 2012; P. FISCHL–KIENLIN–SERES 2012; P. FISCHL–KIENLIN 2013).

Az említett mikrorégiók településkutatói eredményeihez hasonlóan a Szerencs-patak völgyében is sikerült kimutatni egy, egymástól átlag 5 kilométeres távolságban elhelyezkedő településhálózatot: Golop-Malomzug, Szerencs-Ond-Köztemető, Szerencs-Belterület és kissé más földrajzi adottságok között Mezőzombor-Berzse (1–2. kép). Az adatok nem teszik lehetővé a települések pontos kulturális és kronológiai besorolását. Ond-Köztemető és Mezőzombor-Berzse esetében a felszíni leletanyag alapján mindkét kultúra jelenlétét sikerült kimutatni. Golop és Szerencs belterületi lelőhelyeknél az irodalmi adatok csak a Füzesabony-kultúra jelenlétét igazolják.

A települések belső szerkezetére utaló nyomokat csak Mezőzombor-Berzse esetében sikerült megfigyelni. Itt a *Google Earth* felvétel, a katonai felmérések és saját terepi kutatásaink is alátámasztják a település fentebb leírt belső tagolását.

A jól kutatott Hernád völgyétől K-re elhelyezkedő Szerencs-patak völgyében és mezőzombori párkánysíkon is sikerült azonos településstruktúrát kimutatnunk. Ezzel jelentősen bővítettük a kora és középső bronzkori anyagi műveltségek településkutatásának adatbázisát.

Golop felett a Szerencs patak völgye összeszűkül, Abaújszántónál kb. 5 km-es távolságban megközelíti a Hernád folyását és innen nagyjából párhuzamosan fut azzal. A Hernád menti Felsődobsza-Várdomb (KALICZ 1968, 117) és Hernádbüd-Várdomb (KALICZ 1968, 117; P. FISCHL–PUSZTAI 2009) bronzkori lelőhelyek 7 illetve 8 km távolságban vannak a golopi temetkezésektől. E pontoknál tulajdonképpen összeér a két vízfolyás magaspártján található településhálózat, így az itt bemutatott lelőhelyeket integrálni lehet a már ismert lelőhelyek sorába (1. kép; P. FISCHL–REBENDA 2012, 10. kép).

Az MTA Agrártudományi Kutatóközpont Talajtani és Agrokémiai Intézete Agrotopo adatbázisának genetikai talajterképére³ vetítve a lelőhelyek Mezőzombor-Berzse kivételével mind a Ramann-féle barna erdőtalajon, míg a mezőzombori lelőhely szolonyeces réti erdőtalajon található. A lelőhelyek nem mennek le a patak völgyének réti öntéstalajaira. A talajképző alapkőzet a patak jobb parti teraszán található lelőhelyek esetében nyirok, míg Mezőzombornál löszös üledék. A patakmeder glaciális és alluviális üledékeit nem használja a korszak embere megtelepedésre.

A már jól kutatott hatvani és füzesabonyi településeken végzett kőeszköz és nyersanyag vizsgálatok (P. FISCHL–HORVÁTH 2010; P. FISCHL ET AL. 2014) a tokaji és mádi lelőhelyű mezőzombori típusú nyersanyagok általános használatát bizonyítják, melyek beszerzésében az itt bemutatott lelőhelyhálózat bizonyára aktívan részt vett, összekötve a könyersanyag-lelőhelyeket a település-szerkezeti szempontból kiemelt helyet elfoglaló Hernád-völgygel. A bemutatott lelőhelyek — azon belül is elsősorban a mezőzombori Berzse — a hegyvidék és az Alföld találkozási pontján található, így kiváló hely lehetett az ide érkező, áthaladó áruk cseréjének lebonyolításához.

P. Fischl Klára

ME BTK Történettudományi Intézet
Őstörténeti és Régészeti Tanszék
3515 Miskolc-Egyetemváros
fklari@gmail.com

Bakos Gábor

Herman Ottó Múzeum
3529 Miskolc, Görgey Artúr utca 28.
b.gabor@hotmail.com

³ <http://maps.rissac.hu/agrotopo>. A vizsgált területen Monok, Rátka és Bodrogkisfalud helyiségeknél jelez az adatbázis referencia talajhelyszíneket, ennek megfelelően a talajtípusok feltüntetése meglehetősen kis léptékű.

Irodalom

- CSENGERI P.–PATAY R. 2003: Mezőzombor, Községi temető. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2001 – Archaeological Investigations in Hungary 2001*, Budapest 2003, 191.
- DÖVÉNYI Z. (szerk.) 2010: *Magyarország kistájainak katasztere*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest.
- P. FISCHL K.–HORVÁTH T. 2010: Roncsolásmentes településszerkezeti kutatások a Dél-Borsodi síkság és a Hernád völgy területén. Esettanulmányok: Hernádbüd-Várdomb és Ároktő-Dongóhalom. *Gesta* 9 (2010) 78–97.
- P. FISCHL K.–KIENLIN, T. L. 2013: Results of a Systematic Survey Programme on the Hatvan Sites of Emőd-Nagyhalom and Tard-Tatárdomb in Northern Hungary. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 64 (2012) 5–32.
- P. FISCHL, K.–KIENLIN, T. L.–SERES, N. 2012: Bronzezeitliche (RBA1–2) Siedlungsforschungen auf der Borsoder Ebene und im Bükk-Gebirge. Überblick und neue Ergebnisse – Bronzkori (RBA1–2) településkutatók a Borsodi-síkságon és a Bükk hegységben. Áttekintés és újabb eredmények. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 51 (2012) 23–43.
- P. FISCHL K.–PUSZTAI T. 2009: Előzetes jelentés Hernádbüd-Várdomb bronzkori településének kutatásáról – Vorbericht der Erforschung der bronzezeitlichen Siedlung Hernádbüd-Várdomb. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2009, 21–33.
- P. FISCHL K.–REBENDA J. P. 2012: Újabb láncszem a Hernád mente bronzkori településszerkezetében. Onga-Heinlein-Tanya – Neues Kettenglied in der Siedlungsstruktur des Hernád Flusses. Onga-Heinlein Gehöft. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 51 (2012) 45–61.
- P. FISCHL, K.–KIENLIN, T. L.–PUSZTAI, T.–BRÜCKNER, H.–KLUMPP, S.–TUGYA, B.–LENGYEL, Gy. 2014: Tard-Tatárdomb: An Update on the Intensive Survey Work on the Multi-layer Hatvan and Füzesabony Period Settlement. In: Kienlin, T. L.–Valde-Nowak, P.–Korczyńska, M.–Cappenberg, K. (eds): *Settlement, Communication and Exchange around the Western Carpathians in European Context. International Workshop at the Institute of Archaeology, Jagiellonian University in Kraków October 27–28, 2012*. Oxford 2014, 341–379.
- GALLUS S. 1940: Egy bronzkor végi temető próbaásatása Golopon. *Archaeologiai Értesítő* III/1 (1940) 138.
- B. HELLEBRANDT M. é.n.: *Szerencs régészeti leletei*. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Szerencs/konyv/003_szerencs_regeszeti_leletei.htm
- KALICZ, N. 1968: *Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn*. *Archaeologica Hungarica* 45, Budapest.
- KALICZ N.–KOÓS J. 2000: Újkőkori arcok edények a Kárpát-medence északkeleti feléből – Neolitische Gesichtsgefäße im Nordosten des Karpatenbeckens. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 39 (2000) 15–44.
- KEMENCZEI T.–K. VÉGH K. 1969: A Herman Ottó Múzeum leletmentései és ásatásai 1967-ben. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 8 (1969) 505–514.
- KOÓS, J. 2002: Bronzezeitliche Siedlungsforschungen in Nordostungarn – Bronzkori telepkutatások Északkelet-Magyarországon. *Budapest Régiségei* 36 (2002) 221–233.
- KOÓS J. 2003: Mezőzombor, Temető. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2000 – Archaeological Investigations in Hungary 2000*, Budapest 2003, 177.
- KOÓS, J. 2006: Über neue Gräberfelder der Füzesabony-Kultur aus der mittleren Bronzezeit. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2006, 65–84.
- KOREK, J. 1989: *Die Theiss-Kultur in der mittleren und nördlichen Theissgegend*. *Inventaria Praehistorica Hungariae* 3, Budapest.
- KOVÁCS T. 1979: Középső bronzkori aranyleletek Északkelet-Magyarországról – Mittelbronzezeitlicher Goldfunde aus Nordost-Ungarn. *Folia Archaeologica* 30 (1979) 55–77.
- MARTONNÉ ERDŐS K.–PINCZÉS Z.–KISS G. 2007: Felszínfejlődés, felszínformák és felszínalaktani értékek. In: Baráz Cs.–Kiss G. (szerk.): *A Zempléni Tájvédelmi Körzet. Abaúj és Zemplén határán*. Eger 2007, 55–90.
- PATAY P. 1956: A Szerencs-hajdúréti rézkori temető. *Herman Ottó Múzeum Közleményei* 3 (1956) 4–14.
- PINCZÉS Z.–KONECSNY K. 2005: Szerencs természetföldrajza. In: Frisnyák S.–Gál A. (szerk.): *Szerencs monográfiája*. Szerencs 2005, 5–46.
- ZELENKA T. 1964: A „Szerencsi-öböl” szarmata tufaszintjei és fáciesei – Sarmatische Tuffhorizontes und Fazies der „Bucht von Szerencs” (Tokajer Gebirge). *Földtani Közöny* 94/1 (1964) 33–52.

Bronze Age settlement patterns in the valley of the Szerencs Stream

This paper examines the settlement chain of the Hatvan and Füzesabony cultures in the valley of the Szerencs Stream. The four investigated sites (Golop-Malomzug, Szerencs-Ond-Köztemető, Szerencs-Belterület, Mezőzombor-Berzse and Mezőzombor-Temető) all lie in locations with identical geographical features. In the case of Golop and Szerencs, we could conclude from indirect evidence such as the presence of graves that there was a Bronze Age settlement. At the other two sites, it was possible to collect finds during field trips that bore the typical traits of Early and Middle Bronze Age ceramics. As a result of our research, we gained an insight into a clearly defined geographical unit in which, we believe, there once existed a system of settlements spaced at regular distances. A settlement system of this type and the layout and structure of our sites (Mezőzombor-Berzse) fit into the well-known settlement system chain of the Hatvan and Füzesabony cultures.

Brotlaibidol („kenyéridol”) Ménfőcsanakról

Kulcsszavak: Brotlaibidol, kora és középső bronzkor, Nyugat-Magyarország

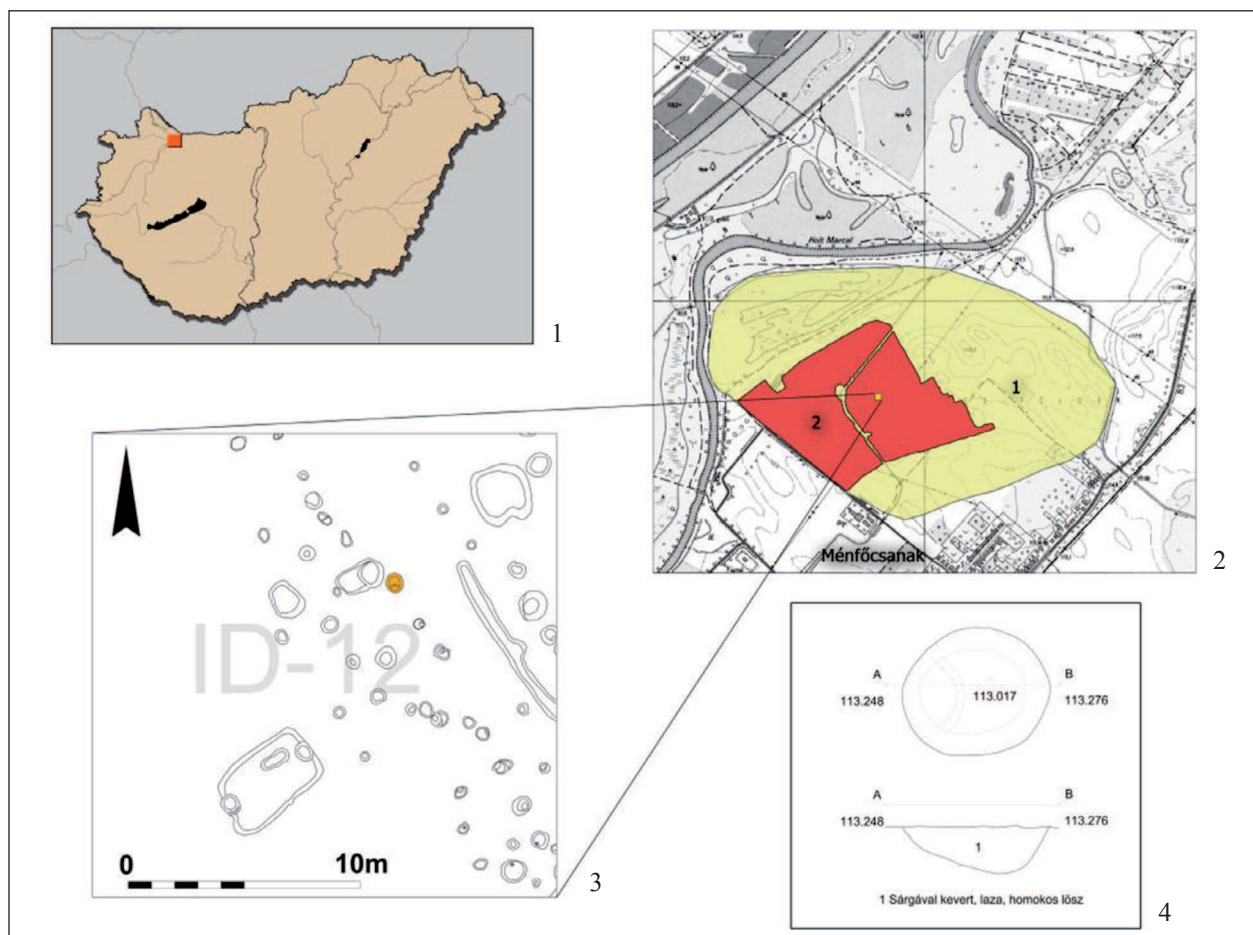
Schlüsselwörter/Stichwörter: Brotlaibidol, Frühbronzezeit, mittlere Bronzezeit, Westungarn

Bevezető

Ménfőcsanakon a Széles-földek dűlőben — Uzsoki Andrásnak a kelta korpuszban megjelent tanulmánya (Uzsoki 1987) óta a nemzetközi régészettudományban is jól ismert lelőhely közvetlen szomszédságában — a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat, illetve jogutódja a Magyar Nemzeti Múzeum Nemzeti Örökségvédelmi Központ munkatársai 2010. március 29. és november 19. között vezetéssel végezték el a régészeti megelőző feltárást. (A korábbi publikációkban

a Szeles, Széles névvariációk is megjelentek.) 2009. évi tevékenységünk csak az október 12. és november 3. közötti időszakra, összesen öt munkanapra korlátozódott. 2010-ben 164 ásatási munkanapon tevékenykedhettünk volna, de ebből 44 esőnap volt. 2011-ben 133 munkanapból 16 napon az időjárás tette lehetetlenné a feltárást.

A beruházásra kiválasztott és feltárással kutatott terület (277 165 m²) a Bakonyhoz csatlakozó Sukoróidomság és a Kisalföld találkozási zónájában, a Duna közelében, a Rába és a Marcal összefolyásától K-re, a Bécs–Budapest M1-es autópályától D-re található

1. kép. 1: Ménfőcsanak topográfiai helyzete, 2–4: Ménfőcsanak-Széles-földek-dűlő, az SNR 2619. gödör pozíciója és rajza (készítette: Eke István, Takács Tibor, Kovács Zoltán)

Abb. 1. 1: Topographische Lage von Ménfőcsanak, 2–4: Ménfőcsanak-Széles-földek-dűlő, Position und Zeichnung der Grube SNR 2619 (Zeichnung: István Eke, Tibor Takács, Zoltán Kovács)

(1. kép 1–2). Az ásatás egybefüggő területe nagyjából azonos nagyságrendű, mint a korábbi évtizedek kutatásaival érintett szomszédos földrészek (M1-es autópálya, 83. sz. főút korrekciója, bevásárlóközpontok, beépítésre szánt lakóterületek). E munkálatokról azonban máig csak néhány részpublikáció jelent meg (BARTOSIEWICZ–HERTELENDI–FIGLER 1994; M. EGRY 2001, 2004; 2007; VADAY 2003; 2006; TANKÓ 2004; 2010; TANKÓ–M. EGRY 2009; MELIS 2011). A feltárt jelenségek (11 506 objektum) és koruk változatos képet mutat: dunántúli vonaldiszes kerámia kultúrája, lengyeli kultúra, Balaton–Lásinja-kultúra, kisapostagi kultúra (MELIS 2013), tokodi csoport, mészbetétes kerámia kultúrája, halomsíros (ILON 2014) és urnamezős kultúra, Hallstatt-kultúra, szkíták, kelták, római kor, langobardok, avar-, honfoglalás- és Árpád-kor. Település- és temetőrészletek, valamint szórvány emlékek egyaránt megtalálhatók köztük. A feltárást 2011. szeptember 30-án — határidőre — fejeztük be.

2010. augusztus 5-én az SNR 2619. számú jelenségből, amely az ID-12 feltárási mezőben található a beruházás területét harántoló vízfolyás és a 120 kV-os távvezeték között, egy előzetes publikálásra érdemes tárgy bukkant napvilágra. A gépi humuszoláskor jelentkező folt a kibontást követően egy 83×72 cm átmérőjű, 28 cm mélységű, kisebb gödör lett (1. kép 2–4, 2. kép). Betöltése egységes, humusszal kevert sárga löszös. A bontás során átfúrt agyaglapként leírt tárgy valójában egy „kenyéridol” (*Brotlaibidol*) töredéke. Ez rövid közleményem témája.

A tárgy leírása

Vörösbarna színű, helyenként szürke foltos, négyszögletes átmetszetű agyaglap töredéke. Az eredeti tárgynak kb. 1/3-a. A töredék hátlapjáról egy darab korábban lepattant. Itt jól látszik, hogy a belseje sötétszürke-feketére égett. A hátoldali törésfelületen 1 db kvarcit kavics soványítás is látszik, de egyébként finom anyagú. Elölapján a két, sekélyen karcolt párhuzamost egy-egy bepecsételt dísz szakítja meg. Ez Eva Hajnalová azonosítása szerint — és a mi esetünkben is elképzelhető, hogy erről van szó — parlagi mályva (*Lavatera thuringica*) termésének lenyomata (HAJNALOVÁ 1999). A díszítés a hátlapon eredetileg sem folytatódott, azaz egyoldalas díszítésű volt. A töredék Szé.: 40 mm, H.: 50 mm. (3. kép)

A tárgy már a gödörbe hiányosan és sérülten került, de ennek okára és használatára magyarázatot a gödör kontextusa nem ad. A gödör betöltéséből még öt db jellegtelen bronzkori edény oldaltöredék származik.

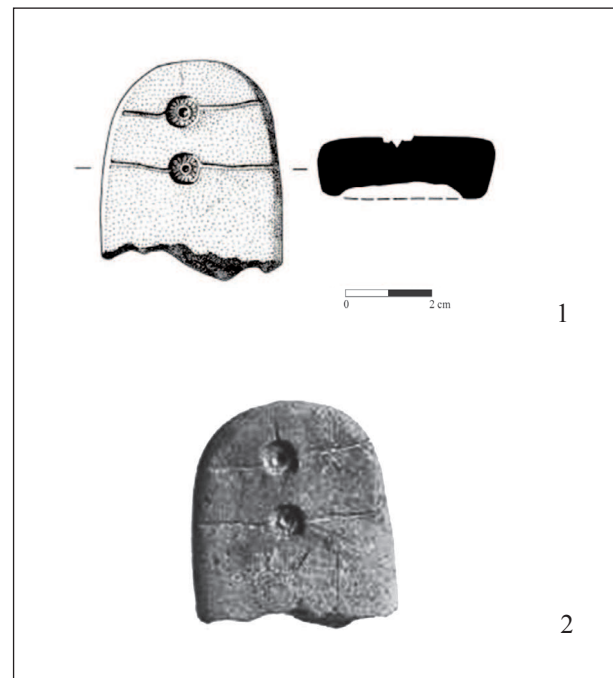

2. kép. Ménfőcsanak-Széles földek-dűlő — az SNR 2619. gödör metszete (Fotó: Halász Ferenc)

Abb. 2. Ménfőcsanak-Széles földek-dűlő — Profil der Grube SNR 2619 (Fotó: Ferenc Halász)

Funkció, keltezés és kapcsolatok

A „kenyéridolok” kisebb százaléka kőből, a többségük égetett agyagból készült. Léteznek egészen lapos, szinte négyszögletes végződésűek (ilyen a ménfőcsanaki is) és vastagabb, hegyesedő záródásúak, pl. a süttöi (KOVÁCS 1988, Abb. 3. 10) és a vépiek (ILON–NAGY 2013). Vannak egyik és mindkét oldalukon díszített darabok. A tárgy funkciója a szakirodalomban máig nem tisztázott. A profán, de a kultikus szféra emlékeként

3. kép. Ménfőcsanak-Széles földek-dűlő — 1–2: a „kenyéridol” (*Brotlaibidol*) (Rajz: Mátyus Magdolna, Fotó: Takács Tibor)

Abb. 3. Ménfőcsanak-Széles földek-dűlő — *Brotlaibidol* (Zeichnung: Magdolna Mátyus, Foto: Tibor Takács)

is értelmezik (legutóbb összefoglalóan: KOÓS 2008, 60; DAVID 2011).

A tárgytypussal és ez által az észak-itáliai Polada- és a Kárpát-medencei Maďarovce/Magyarád-kultúra kapcsolatával a hazai archaeológiában elsőként Bándi Gábor (1974) foglalkozott. Kulcsfontosságú a ménfőcsanaki példány topográfiai helyzete. Ugyanis a délnyugat-szlovákiai (BARTÍK–BAČA 1999), az alsó-ausztriai és a Komárom-Esztergom megyei süttöi (KOVÁCS 1988, Abb. 3. 10), valamint a Vas megyei Kenyeri (1 db szörvány: KÁROLYI 1998, 3. kép 1, 4. kép) és a vépi (3 db a 169. sz. gödörkomplexumból: ILON–NAGY 2013) példányok térbeli helyzetében az összekötő láncszemet jelenti. A ménfőcsanaki darabon látható bepecsételt dísz azonos például a közeli, Pozsony melletti budmericei/gidrafai/pudmeritzi (BARTÍK 2012), a süttöi, a kenyeri és a vépi példányokról ismertekkel, de megegyezik az Absdorf-i (TRNKA 1982, Abb. 10. 1), az Unterwölbling-i (TRNKA 2003, Abb. 1) és a távolabbi Cârna–Rampă-i és Plosca–Cabana de metal-i (ȘANDOR–CHICIDEANU 2003, Taf. 3. 5), valamint a Lepenski Vir-i (TRNKA 1992, Abb. 1) példányokéival. Általánosan elfogadott, hogy ez a minta (TRNKA 1992, Abb. 3. 1) meglehetősen gyakori a közép-európai és az al-Duna-vidéki „kenyéridolokon” (BÁNDI 1974; TRNKA 1982; NEUGEBAUER 1994, Abb. 63. 1, 3; ȘANDOR–CHICIDEANU 2003, Taf. 1). A tárgytypus a Keleti-Alpok előterében és a Duna-vidéken: Dél-Németország, Csehország, Lengyelország, Ausztria, Szlovákia, Magyarország, Románia, Szerbia, Bulgária és Észak-Itália területén található meg a kora és a középső bronzkor időszakában, közelebből a Reinecke Br A2–C2 periódusokban (DAVID 2011). A Cavriana-i múzeum honlapján elérhető, egy nagyobb projekt keretében összegyűjtött — jelenlegi állapotában nem egészen megbízható — katalógus (www.tavolettenigmatiche.it/indexdeu.html) több mint 300 db ilyen tárgyat tartalmaz.

A pintaderaként is értelmezhető tárgytypust Gerhard Trnka térségünkben a kora bronzkor vége–középső bronzkor kezdete (Reinecke Br A2–B1) idősakra keltette és a Věteřov–Maďarovce/Magyarád-kultúrkörhöz kötötte (TRNKA 1992, 620). Jómagam ezt a keltezést és kultúrkomplexumhoz kötést a feltárás topográfiai helyzete miatt is elfogadom, hiszen találtunk már egy ép, de

szörvány bütyöklábas bögrét/korsót, valamint a korai halomsíros kultúrához sorolható néhány más jelenséget is feltártunk. Az ideiglenes datálást az is megerősíteni látszik, hogy az egyik közvetlenül szomszédos telekről a kultúrához tartozó több temetkezést is közöltek (KOVÁCS 1997; EGRY 2004). Egy új, a keltezés szempontjából is figyelemre méltó és a ménfőcsanaki példánnyal mind kialakításában, mind díszítés-megoldásában azonos példány a budmericei (BARTÍK 2012, Obr. 1. 2), amely a Maďarovce/Magyarád-kultúra erősített településéről származik.

Az Alpokalját észak–déli irányban átszelő, a Kisalföld peremét is érintő, a kulturális és a gazdasági kapcsolatokban talán már ekkor is meghatározó szerepet játszó Borostyánkő út lelőhelyünkől távolabb, nyugatabbra található. A nyugat–keleti irányú (Bécs–Budapest–Kiev) európai főközlekedési csatorna pedig a Duna mentén, illetve az Alföld északi peremén halad. Ezen utóbbi útvonal melletti magyarországi „kenyéridol” lelőhelyek a következők: Ménfőcsanak, Süttö, Kisterenye, Füzesabony, Tiszafüred (KOVÁCS 1988) és Nagyrozvagy (KOÓS 2008). Ebbe a nyugat–keleti közlekedési folyosóba Ménfőcsanak térségében érkezik észak — Morvaország — felől egy újabb kapcsolatokra lehetőséget adó, a Morava-völgyét kísérő, majd a délnyugat-szlovákiai folyók (Nitra/Nyitra, Hron/Garam, Ipel/Ipoly) és délnyugat felől — a Rába folyót követve (Kenyéri, Vép) — egy másik lehetséges közlekedési út. Mindezek az évezredek óta létező útvonalak pedig megteremtették a kora és középső bronzkorban a szomszédos és az egymástól távoli térségekben élő, különböző kulturális egységek (pl. Aunjetitz-, mészbetétes, Maďarovce/Magyarád-, Věteřov-, halomsíros, Gîrla-Mare-) interakcióit, egyúttal magyarázatot adnak a tárgytypus népszerűségére és elterjedésére is.

Térségünkben — Nyugat-Magyarországon, amelynek szerves része a Kisalföld — a korabeli kultúrák, leletek és a lelőhelyek szétválasztása problematikus, így a most közölt tárgy tágabb összefüggésbe helyezése is az. De Zoja Benkovsky-Pivovarová, Kiss Viktória és Békei László az első ígéretes lépéseket megtették a kérdés megoldása felé (KVASSAY–KISS–BONDÁR 2004, 136–139; BÉKEI 2007; KISS 2007; BENKOVSKY–PIVOVAROVÁ 2008a; 2008b).

Ilon Gábor

9730 Kőszeg, Várkör 18.
ilon.gabor56@gmail.com

Irodalom

- BÁNDI, G. 1974: Über den Ursprung und die historischen Beziehungen der Tonstempel der bronzezeitlichen Gruppen: Maďarovce und Polada. *Preistoria Alpina* 10 (1974) 237–252.
- BARTÍK, J. 2012: Drobné nálezy z opevnenej osady maďarovskej kultúry v Budmericiach. *Zborník Slovenského Národného Múzea* 106–*Archeológia* 22 (2012) 23–30.
- BARTÍK, J.–BAČA, R. 1999: Bochníkové idoly z Veselého. Príspevok k bochníkovým idolom z uzemia Slovenska. *Zborník Slovenského Národného Múzea* 93–*Archeológia* 9 (1999) 13–25.
- BARTOSIEWICZ, L.–HERTELENDI, E.–FIGLER A. 1994: Seasonal dating of hand-collected fish remains from a prehistoric settlement in Hungary – Fish exploitation in the past. In: Van Neer, W. (ed.): *Proceedings of the 7th meeting of the ICAZ Fish Remains Working Group*. Annales du Musée Royal de l’Africa Centrale, Sciences Zoologiques no 274, Tervuren 1994, 107–114.
- BÉKEI L. 2007: Adatok a Nyugat-Dunántúl középső bronzkori történetéhez. Település Sárvár 84-es elkerülő 4. és 6/A lelőhelyén aunjettzi, Vétéřov, gáta és kelet-alpi elemekkel, valamint litzendiszes kerámiával – Angaben zur mittelbronzezeitlichen Geschichte Westtransdanubiens. Siedlung mit Aunjettz-, Vétéřov-, Gáta- und ostalpinen Elementen und Litzenkeramik auf den Fundorten 4 und 6/A am Umleitungsweg 84 bei Sárvár. *Savaria* 31 (2007) 7–140.
- BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ, Z. 2008a: Zur bronzezeitlichen Siedlung Buhuberg in Waidendorf. *Študijné zvesti Archeologického Ústavu SAV* 43 (2008) 23–41.
- BENKOVSKY-PIVOVAROVÁ, Z. 2008b: Zum Beginn der Mittleren Bronzezeit in Unterem Nitra-tal in der Slowakei. *Slovenská Archeológia* 56 (2008) 255–267.
- DAVID, W. 2011: Aenigma – Der rätselhafte Code der Bronzezeit. „Brotlaibidole“ als Medium europäischer Kommunikation vom mehr als 3500 Jahren. *Mitteilungen der Freunde der bayerischen Vor- und Frühgeschichte* 130 (2011) 2–15.
- M. EGRY I. 2001: Beszámoló a Győr-Ménfőcsanak-Bevásárlóközpont területén végzett megelőző régészeti feltárásokról – Report on the Preliminary Exploration Carried Out on the Area of Győr-Ménfőcsanak, Shopping Centre. *Arrabona* 39 (2001) 57–78.
- EGRY I. 2004: Halomsíros temető Győr-Ménfőcsanak-Bevásárlóközpont területén – Cemetery of Tumulus Culture in the territory of the Shopping-center of Győr-Ménfőcsanak. In: Ilon G. (szerk.): *ΜΩΜΟΣ III. Óskoros Kutatók III. Országos Összejövetelének konferenciakötete. Halottkultusz és temetkezés. Bozsok–Szombathely 2002. október 7–9*. Szombathely 2004, 121–137.
- M. EGRY I. 2007: Előzetes beszámoló a Győr-Ménfőcsanak, Eperföldeken végzett megelőző feltárásról (2005–2006) – Preliminary report on the investment-led excavation at Győr-Ménfőcsanak, Eperföldek (2005–2006). *Régészeti Kutatások Magyarországon 2006 – Archaeological Investigations in Hungary 2006*, Budapest 2007, 27–52.
- HAJNALOVÁ, E. 1999: Bochníkové idoly s odtlačkami rastlín. *Zborník Slovenského Národného Múzea* 93–*Archeológia* 9 (1999) 27–28.
- ILON, G. 2014: Opfergrube der Hügelgräberkultur in der Gemarkung von Ménfőcsanak. Spiralwirbelornament auf einem Lehmflies eines Gebäudes. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 65 (2014) 5–42.
- ILON, G.–NAGY, M. 2013: Brotlaibidole aus Vép (Komitat Vas, Westtransdanubien, Ungarn) – „Kenyéridolok” Vépről (Vas megye). *Archaeologiai Értesítő* 138 (2013) 293–303.
- KÁROLYI M. 1998: Bronzkori kenyéridol Kenyeri községből – Ein bronzezeitliches Brotlaibidol aus der Gemeinde Kenyeri. *Savaria Pars Archaeologica* 23/3 (1998) 11–18.
- KISS, V. 2007: The Middle Bronze Age in the western part of Hungary (An overview). In: Tiefengraber, G. (Hrsg.): *Studien zur Mittel- und Spätbronzezeit am Rande der Südostalpen*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 148, Bonn 2007, 15–35.
- KOÓS J. 2008: Bronzkori „kenyéridolok” a nagyrozvágyi telepről – Bronzezeitliche „Brotlaibidole” aus der Siedlung von Nagyrozvágy. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2008, 55–63.
- KOVÁCS, T. 1988: Die bronzezeitliche Siedlung von Süttő – Eine Kurze Übersicht. *Slovenská Archeológia* 36 (1988) 119–132.
- KOVÁCS T. 1997: Das Grab von Ménfőcsanak. Ein Beitrag zu transdanubischen Denkmälern der Vorhügelgräberzeit. In: Becker, C.–Dunkelmann, M.–L.–Metzner-Nebelsick, C.–Peter-Röcher, H.–Roeder, M.–Feržan, B. (Hrsg.): *Χρόνος. Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. Festschrift für Bernhard Hänsel*. Espelkamp 1997, 297–301.

- KVASSAY J.–KISS V.–BONDÁR M. 2004: Őskori és középkori település emlékei Zalaegerszeg-Ságod–Bekeháza lelőhelyen – Prähistorische und mittelalterliche Siedlungsreste von Zalaegerszeg-Ságod–Bekeháza. *Zalai Múzeum* 13 (2004) 119–175.
- MELIS E. 2011: Adatok a Tokod-csoport nyugati elterjedéséhez – Some comments on the western diffusion of the Tokod Group. *Arrabona* 49 (2011) 179–200.
- MELIS E. 2013: Adalékok a kora bronzkori viselethez egy Ménfőcsanak-Széles-földeken feltárt hamvasztásos sír alapján – Data on Early Bronze Age Apparel the basis of a cremation grave at Ménfőcsanak-Széles-földek. *Magyar Régészet Online Magazin* 2013 ősz – *Hungarian Archaeology E-Journal* 2013 autumn. http://www.magyarregeszet.hu/wp-content/uploads/2013/10/Melis_130.pdf
- NEUGEBAUER, J-W. 1994: *Bronzezeit in Ostösterreich*. St. Pölten.
- ȘANDOR-CHICIDEANU, M. 2003: Neue „Brotlaibidole“ aus Ton aus dem Becken der Unteren Donau. In: Kacsó, C. (Hrsg.): *Bronzezeitliche Kulturerscheinungen im Karpatischen Raum. Die Beziehungen zu den Benachbarten Gebieten. Ehrensymposium für Alexandru Vulpe zum 70. Geburtstag. Baia Mare 10.-13. Oktober 2001*. Bibliotheca Marmatia 2, Baia Mare 2003, 413–428.
- TANKÓ, K. 2004: Rekonstruktion eines latènezeitlichen Grubenhauses aus Ménfőcsanak-Szeles (B 83). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2004, 105–112.
- TANKÓ, K. 2010: Late Iron Age settlement in the vicinity of Ménfőcsanak (Road no. 83. and Bevásárlóközpont). In: Borhy, L. (ed.): *Studia celtica classica et romana Nicolae Szabó septuagesimo dedicata*. Budapest 2010, 249–260.
- TANKÓ K.–M. EGRY I. 2009: Kelta település Győr-Ménfőcsanak-Bevásárlóközpont területén. Az 1995. és 2006. évi ásatás – Celtic settlement excavations at Győr-Ménfőcsanak-Bevásárlóközpont (hypermarket) between 1995 and 2006. In: Ilon G. (szerk.): *ΜΩΜΟΣ VI. Őskoros kutatók VI. összefövetelének konferenciakötete. Nyersanyagok és kereskedelem. Kőszeg, 2009. március 19–21. – Proceedings of the 6th meeting for the researchers of prehistory. Raw materials and trade. Kőszeg, 19–21 March, 2009*. Szombathely 2009, 401–416.
- TRNKA, G. 1982: „Brotlaibidole“ in Österreich. *Archaeologia Austriaca* 66 (1982) 61–80.
- TRNKA, G. 1992: Neues zu den „Brotlaibidolen“. In: Lippert, A.–Spindler K. (Hrsg.): *Festschrift zum 50jährigen Bestehen des Institutes für Ur- und Frühgeschichte der Leopold-Franzens-Universität Innsbruck*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 8, Bonn 1992, 615–622.
- TRNKA, G. 2003: Neue frühbronzezeitliche Brotlaibidolfunde in Ostösterreich. In: Kacsó, C. (Hrsg.): *Bronzezeitliche Kulturerscheinungen im Karpatischen Raum. Die Beziehungen zu den Benachbarten Gebieten. Ehrensymposium für Alexandru Vulpe zum 70. Geburtstag. Baia Mare 10.-13. Oktober 2001*. Bibliotheca Marmatia 2, Baia Mare 2003, 483–486.
- UZSOKI, A. 1987: Ménfőcsanak. In: Kovács, T.–Szabó, M.–Petres, É. (eds): *Corpus of Celtic finds in Hungary. 1. Transdanubia I*. Budapest 1987, 13–61.
- VADAY, A. 2003: Wells excavated in the Carpathian basin during a decade. *Antaeus* 26 (2003) 25–68.
- VADAY, A. 2006: A ménfőcsanaki kelta temető kronológiai modellje – The chronological model of the Celtic cemetery of Ménfőcsanak. *Arrabona* 44 (2006) 597–610.

Ein Brotlaibidol aus Ménfőcsanak

In der Flur von Széles-dűlő wurde in den Jahren 2009–2011 innerhalb von 302 Arbeitstagen eine Fläche von 277 165 m² archäologisch erfasst. Die freigelegten 11 506 Siedlungsfunde und Bestattungen bzw. Streufunde können von der Transdanubischen Linienbandkeramik bis zur Árpádenzeit datiert werden.

Am 5. August 2010 wurde der Befund Nr. 2619, eine seichte Grube im Quadranten ID–12 (*Abb. 1–2*) freigelegt. In der Grube fand sich neben atypischen Scherben das Fragment eines Brotlaibidols (*Abb. 3*). Die insgesamt nur 50 mm lange Tonplatte wurde nur an einer Seite dekoriert. Der Abdruck — die Bestimmung von Eva Hajnalová akzeptierend — stammt meiner Meinung nach von der Frucht der Thüringer Stauchpappel (*Lavatera thuringica*). Ein neues, mit dem Fund aus Ménfőcsanak sowohl in der Ausführung als auch in der Dekoration identisches Exemplar, das auch hinsichtlich der Datierung bemerkenswert ist, kam neulich aus der befestigten Siedlung der Mad'arovce-Kultur in Budmerice zum Vorschein.

Die Pintadere unserer Region wurden von Gerhard Trnka (1992, 620) auf das Ende der Frühbronzezeit und auf den Anfang der mittleren Bronzezeit (Bz A2–B1) datiert und an den Věteřov–Magyarád/Mad'arovce

Kulturkreis angeknüpft. Aufgrund der topographischen Lage des Fundplatzes schließe ich mich ebenfalls an diese Datierung und an die Verbindung zu den Kulturkomplexen an, jedoch ist es zu bemerken, dass an demselben Fundplatz ca. 50 Befunde der Hügelgräberkultur freigelegt wurden. Die Tatsache, dass aus dem benachbarten Grundstück mehrere Bestattungen der Kultur bereits veröffentlicht wurden (KOVÁCS 1997; EGRY 2004), scheint die provisorische Datierung zu bestätigen.

Der Fundplatz von Ménfőcsanak befindet sich im Mittelpunkt von drei, auch durch Brotlaibidole erfassbaren Kontaktzonen: 1. West–Ost (Donau-Tal und der Nordrand der Großen Ungarischen Tiefebene), 2. Norden (March-Tal), 3. SW (Raab-Tal und weiter). All diese seit Jahrtausenden existierenden Verkehrsstraßen und ihre weiteren Netzwerke (Nitra, Gran, Ipel') schufen die Möglichkeit zur Herausbildung eines Kontaktsystems entfernter Gemeinschaften (z.B. Aunjetitz-, Transdanubische Inkrustierte Keramik, Mad'arovce-, Věteřov-, Hügelgräber-, Gîrla-Mare- und Polada-Kulturen) der frühen und mittleren Bronzezeit und gleichzeitig erklären die Beliebtheit und Verbreitung dieses Fundtyps.

A halomsíros kultúra gazdag temetkezése Ásotthalom határából

Kulcsszavak: bronzkor, halomsíros kultúra, Alföld, temetkezés, fémvizsgálat

Keywords: Bronze Age, Tumulus Grave culture, Great Hungarian Plain, burial, metal analysis

Bevezetés

A halomsíros kultúra dél-alföldi leleteinek vizsgálata fontos helyet tölt be a Kárpát-medence, sőt a Közép-Duna-vidék bronzkorának kutatásában. Bár a legfontosabb leletegyütteseket, amelyek a középső és késő bronzkor határán lezajlott történeti folyamatok felismerésében döntő szerepet játszottak, már a XX. század közepén és második felében publikálták (FOLTINY 1957; TROGMAYER 1975), a Móra Ferenc Múzeum (MFM) raktárában további régi közöletlen leletek találhatók. Ezek egyike a Szegeden, az Alsótanyához tartozó határrészben 110 éve előkerült sír (1. kép). A Régiségtári Napló szerint Alsótanya-Királyhalmon, Volford József földjén láttak napvilágot azok a tárgyak, melyeket 1905. március 14-én hozott a szegedi múzeumba Tandari János napszámos. A II. és III. katonai felmérés szelvényein Volford József földje is fel van tüntetve, így a lelőhely azonosítása lehetséges volt. Két, ÉNy–DK-i irányú mélyedés (semlyék) között húzódó homokháton található, melyet a XIX. század első feléig Rósa (Rózsa) domb néven ismertek. A helyet ma erdő borítja (2. kép). A Királyhalom kifejezés az Alsótanya nevű, Szegedhez tartozó határrészben

1. kép. A lelőhely elhelyezkedése a Dél-Alföldön
Fig. 1. Location of the site in the southern Great Plain

található terület régi megnevezése.¹ A lelőhely a mai Ásotthalom községtől Ny-ra található, ezért a továbbiakban az Ásotthalom-Királyhalom megnevezést fogjuk alkalmazni.

A korabeli leírás betűhű idézete: „Urnatemetkezés mellől való leletek az alsótanyáról. Volford József tanya-földjéről. Tandari János munkásember ott közmunkát végzett, amely alkalommal 50 centiméter mélységben fedővel leborított edényt talált, a fedőt az ásó darabokra törte. Az edényt kivette, de ez csak egy nagyobb urnának a nyakrésze. Mellette kis agyagbögre s néhány bronztárgy volt. Ez utóbbiakat aranynak kinézve eladás végett a városba hozta, azután meg hozzánk ajándékba adta, de vasuti költségének megtérítését kérte, ami meg is történt (60 fill.)”.²

1906. január 1-én Tandari két karperecet vitt be a múzeumba, melyek elmondása szerint a korábbi leletegyüttes részét képezik.³ A leíró utólag a napló 224. oldalának az aljára biggyesztette, hogy „Lásd még 1/1906 sz. alatt”. Ez csakis januárban történhetett, majd a 290. oldalon leírta az újonnan bekerült leleteket, ahol újabb megjegyzést tett: „Kiegészítő része a 8/1905. szám alatt leírt leletnek”.⁴ Ezért a közel egy év különbséggel múzeumba került tárgyak összetartozásához nem fér kétség.

2009-ben a II. és III. katonai felmérés térképeinek segítségével sikerült azonosítani a lelőhelyet. A III. katonai felmérés bizonyult a leghasznosabbnak: a megtalálás előtt néhány évtizeddel készült térkép Volford József tanyáját egyértelműen jelöli. Mellette a „Rósa domb” felirat is látható, amely a II. katonai felmérésen is megtalálható. Ezek alapján a lelőhely egy dombon vagy annak közelében, vízjárta mélyedések közötti felszigetszerű kiemelkedésen lehetett (2. kép).

¹ A Királyhalom kifejezés I. Ferenc József 1883. október 16-i látogatására vezethető vissza, amikor a király meglátogatta a mai település elődjének népiskoláját és erdőőri szakiskoláját (http://www.asotthalom.hu/pages/varos_al.aspx?id=1526727, 2009. november 26. 10:16).

² Móra Ferenc Múzeum, Régiségtári Napló, 1903–1906-os kötet 224. oldal.

³ A találó a leletekért 1 korona jutalomban részesült.

⁴ MFM Régiségtári Napló 1903–1906, 290. oldal.

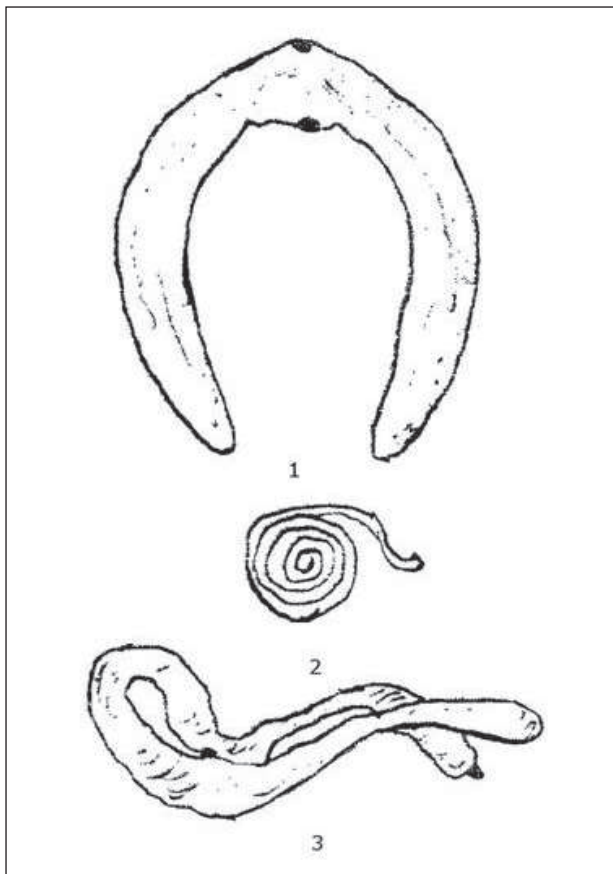
2. kép. Ásotthalom-Királyhalom — 1: műholdas felvétel a területről (forrás: Google Föld), 2: a lelőhely a II. katonai felmérésen,
3: a III. katonai felmérés szelvénye a kérdéses területről

Fig. 2. Ásotthalom-Királyhalom — 1: satellite photo of the area (source: Google Earth), 2: the site on the map of the Second Ordnance Survey,
3: the area on the map of the Third Ordnance Survey

A leletek leírása

Az 1905-ben bekerült tárgyak

Az 1905-ben bekerült anyag legtöbb bronz tárgya elveszett, csupán a két edény és a spirálisban végződő drótékszer-töredék maradt meg. Ránk maradt viszont a leletek egykori leírása és egy részük vázlatrajza; ennek segítségével rekonstruálhatjuk, mi is volt egykor a sírban:

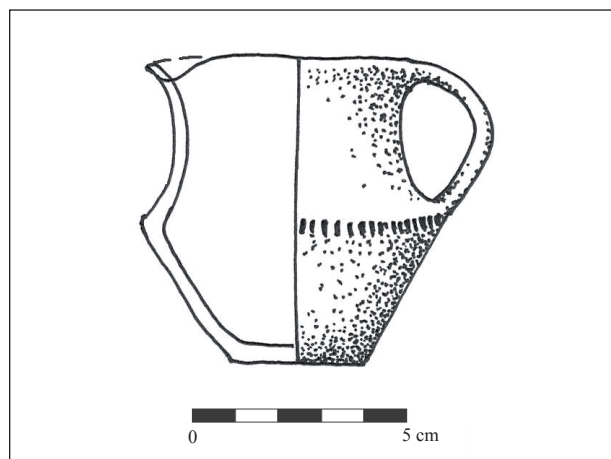
3. kép. Ásotthalom-Királyhalom, a fémtárgyak eredeti rajzai az MFM Régiségtári Naplójából — 1: patkó alakú csüngő 2: spirálisban végződő ékszer vagy tű töredéke, 3: összeégett ékszer töredéke (A leltározó eredeti rajzai. Ismeretlen méretarány)

Fig. 3. Ásotthalom-Királyhalom, original drawings of the artefacts in the inventory book of the Móra Ferenc Museum — 1: horseshoe-shaped pendant, 2: fragment of a spiral-terminalled jewellery or pin, 3: fragment of a burnt jewellery (drawings by the unknown museum cataloguer, unknown scale)

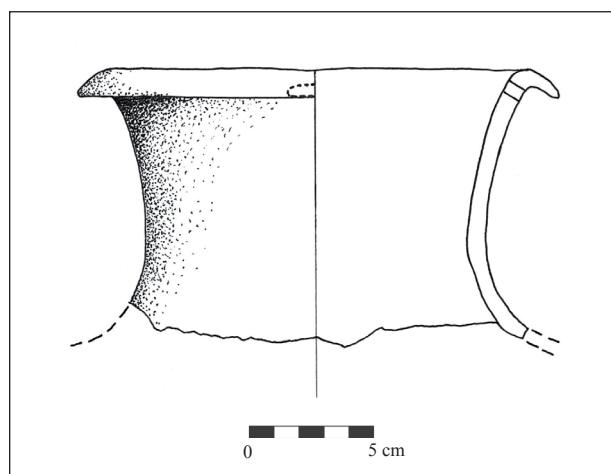
Az elveszett tárgyak⁵

1. „8/1905/a., görbe bronztű, felül hajlított lapos véggel, ismert typus, hossza 12 cmtr.”
2. „8/1905/b., félhold alakú bronz nyakdísz, illetve mell-dísz, hossza 5, szélessége 4 cmtr.” (3. kép 1).
3. „8/1905/d., bronz pitykedarabok.”

⁵ MFM Régiségtári Napló 1903–1906, 224. oldal.

4. kép. Ásotthalom-Királyhalom — bögre (a szerző rajza)
Fig. 4. Ásotthalom-Királyhalom — mug (author's drawing)

5. kép. Ásotthalom-Királyhalom — a sírban talált urna perem- és nyakrésze (a szerző rajza)
Fig. 5. Ásotthalom-Királyhalom — rim and neck fragment of the urn from the grave (author's drawing)

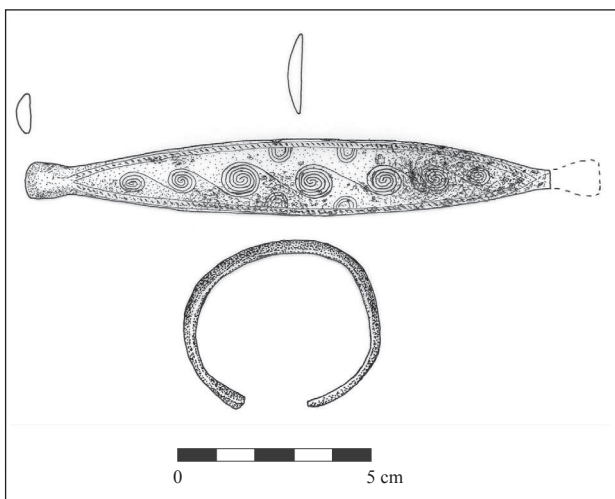
4. „8/1905/e., különös alakú, ruhaösszefogásra használatott bronz tárgy” (3. kép 3).
5. „8/1905/f., 4 kisebb bronzdarab, tűk töredékei.”

A meglévő tárgyak

1. „8/1905/c., kisebb, tekercsben végződő bronzdísznek a töredéke” (3. kép 2). 1953-ban újra leltározva. Ltsz.: MFM Ő 53.137.1. Kerek átmetszetű drótból hajlított ötmenetes bronzspirál, a vége törött, itt átmetszete téglalap alakúvá válik. Mérete: 2,2×2 cm. A tárgy az eredeti rajzon tökéletesen ábrázolva van, a modern rajz új információt nem tesz hozzá.
2. „8/1905/g., kis füles, oldalán bevágásokkal díszített agyagedény. Nagysága és szája bősége 7–7 cmtr.” (4. kép).⁶

⁶ MFM Régiségtári Napló 1903–1906, 224. oldal.

6. kép. Ásotthalom-Királyhalom — spirálmotívumokkal díszített bronz karperec (Gucsi László rajza)
Fig. 6. Ásotthalom-Királyhalom — bronze bracelet decorated with spiral motifs (László Gucci's drawing)

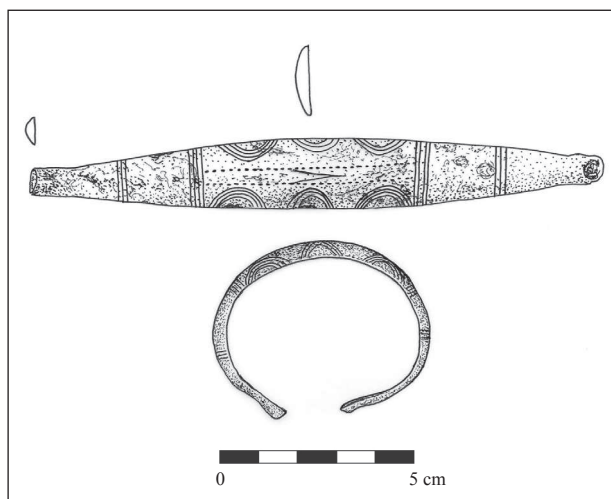
A tárgy mostani leírása: világos vörösesbarna, szürke foltos, közepes kidolgozása, jól égetett, kerámiaüzalékkal soványított bögre. Kissé kihajló peremű, kettős kúpos testű, éles hasvonalán rovátkolás látható. Nem fényezett, matt felületű. Teljesen ép, de pereme itt-ott lepattant. Ma.: 7 cm; Pá.: 6,8 cm; 5 cm; Fá.: 2,8 cm, Has Á.: 6,5 cm, Falv.: 2–3 mm.

3. „8/1905/h., az urna nyakrésze, csonka, szájbősége 20 cmtr.” (5. kép).⁷ A tárgy modern leírása: Sötétszürke színű, barna foltos, közepesen kidolgozott, jól égetett, örölt kerámiával és homokkal soványított agyagból formált edény töredéke. Pereme erősen kihajló, nyaka cilindrikus. A perem alatt szimmetrikusan 4 db 1,5–1,8 cm hosszú, vízszintes átvágás (réselés) látható. Felületén fényezés nyomai mutatkoznak. A darab kissé kiegészített. A találó sajnos nem hozta be az összeomlott és nyakrészénél eltört urna alsó felét. Pá.: 20 cm; Falv.: 5 mm (5. kép).

Az 1906-ban bekerült tárgyak

1. „1/1906. Karperecz, bronzból, vert spirális diszítésekkel.” A tárgy mostani leírása: Körszelet keresztmetszetű bronzszalagból készült, nyitott, öntött, közepén kiszélesedő, pecsétlős végű pántkarperec (6. kép). Az egyik végződést eltávolították, a karperec ezen csonka szarát kissé visszakalapálták, kisebb átmérőjű ékszert gyártottak belőle (8. kép 1). Állapota jónak mondható, de a visszakalapált (sérült) felületen erőteljesebb korróziót szenvedett. A felületén 7 db egymásba fonódó spirálmotívum látható, a középső két oldalán szimmetrikusan, a tárgy pereménél 2–2, hármassal bevésített vonalkötegből

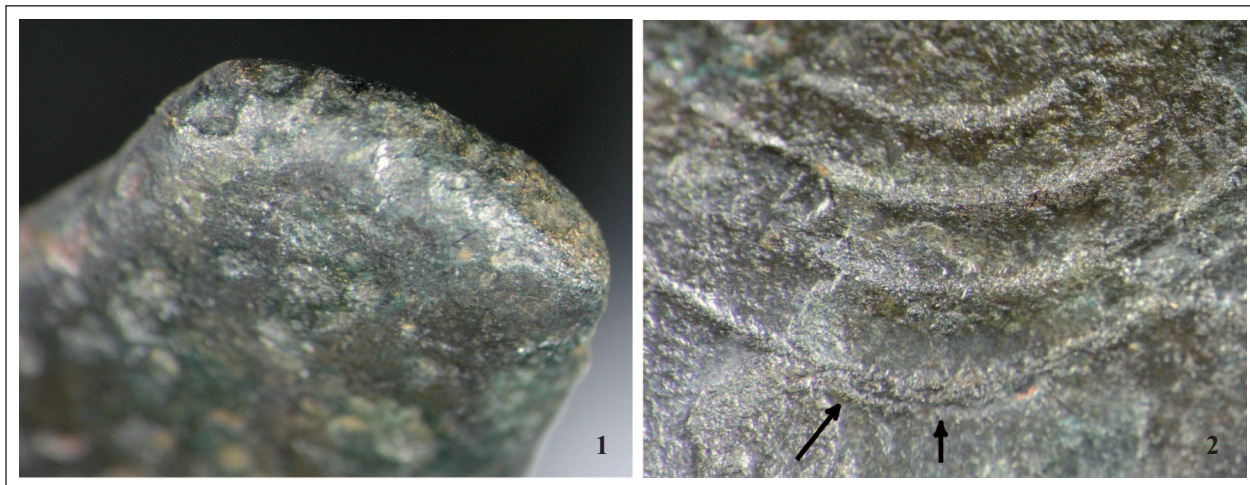
⁷ MFM Régiségtári Napló 1903–1906, 224. oldal.

7. kép. Ásotthalom-Királyhalom — girlandmotívumokkal díszített bronz karperec (Gucsi László rajza)
Fig. 7. Ásotthalom-Királyhalom — bronze bracelet decorated with garland motifs (László Gucci's drawing)

kialakított félkör található. A lemez szélén kettős vonalköteg között lapos végű ponttűvel (vésővel) beütötgetett irdalás fut. Méretei: 51×43 mm, kiterített H.: 13,8 cm, eredeti ép állapotában kb. 15 cm lehetett, a lemez legszélesebb része 20 mm, legkeskenyebb része 6,5 mm, a pecsétlős végződés Szé.: 9 mm; H.: 13 mm. A lemez V.: 2 mm; a pecsétlős végződés V.: 3,5 mm.

2. „2/1906. Karperecz, bronzból, vert diszítésekkel.” A tárgy mostani leírása: Körszelet átmetszetű bronzszalagból készült, nyitott, pecsétlős végű, öntött pántkarperec (7. kép). A bronzszalag középső része párhuzamos szélű, a díszített mezőt lezáró vonalköteg után egyenletesen keskenyedik a pecsétlős végek felé. Állapota jónak mondható, kissé korrodált, a szélén nem recens és recens sérülések nyomai is láthatók. Alakja ovális, az egyik végét utólag visszakalapálták, ami során a pecsétlős végződés ellaposodott, a karperec belső átmérője csökkent. Az átalakítás nem olyan nagymértékű, mint az 1/1906. számú lelet esetében, de nyomai makroszkóposan is jól megfigyelhetők. Az ékszer felületét 4 db négyes vonalköteg osztja 5 mezőre, melyeket igen hegyes vagy éles eszközzel karcoltak a fémfelületbe. A középső, párhuzamos szélű rész a legnagyobb, a két vonalköteg között, a lemez hossz tengelyében kettős, pontolt pontsor fut végig, melynek két oldalán 3–3 db, négyes és hármassal bevésített vonalkötegből kialakított félkör motívum, girland található. Ezeket a félköröket véséssel és részleges utánponcolással alakították ki, amelyre a pontsort létrehozó eszközzel azonos átmérő, illetve a vonalak belső egyenletlenségei utalnak (8. kép 2). A kettős pontsor között, a tárgy hossz tengelyének felezőpontjában egy, a csúcsával egy irányba mutató karcolt ék alak látható, mely megtöri a tárgy szigorú szimmetriáját,

8. kép. Ásotthalom-Királyhalom — 1: az 1/1906. számú lelet levágott és sorjázott, kopott végződése. Sztereomikroszkópos felvétel, 20×-os nagyítás (a szerző felvétele), 2: a 2/1906. karperec vésett girlandmotívuma a véső szerszám megugrásának nyomával. Sztereomikroszkópos felvétel, 20×-os nagyítás (a szerző felvétele)

Fig. 8. Ásotthalom-Királyhalom — 1: the cut, trimmed and worn terminal of bracelet 1 (1/1906). Stereomicroscope image, 20x magnification (author's photo), engraved garland motif of bracelet 2 (2/1906), with traces of the slip of the chisel. Stereomicroscope image, 20x magnification (author's photo)

ez modern sérülés, a találó okozhatta. Mérete: 57×46 mm, a szalag kiterített H.: 15 cm, legnagyobb Á.: 18 mm, legkisebb Á.: 7 mm (a legvégén), a szalag legnagyobb V.: 3,5 mm, legkisebb V.: 1,8 mm.

A bemutatott fém- és kerámialeletek tipológiai vizsgálata

Az ásotthalom-királyhalmi lelet a halomsíros kultúra gazdag hamvasztásos női temetkezése. Hamvasztásos sírból viszonylag ritkán kerül elő ilyen sok fémmelléklet, de a csontvázas sírok között is figyelmet érdemel (KOVÁCS 1966, 190–191). A halottat felékszerezve helyezték a máglyára, azután hamvait egy ma már pontosan nem rekonstruálható alakú, pereme alatt átvágásokkal ellátott, kihajló peremű urnába tették, majd a (megtaláláskor megsemmisült) fedőtállal letakarták.⁸ Fémmellékletekben bővelkedett, melyek a tűzben eltérő módon sérültek meg és maradtak fenn.

A nyak környékének ékszerei erősen töredékesek voltak, kivéve a visszapödrött végű tűt (*Rollennadel*) (8/1905/a.). Ilyen tűket hosszú időszakon keresztül használtak, emiatt pontosabb keltezésre nem alkalmasak (KEMENCZEI 1968, 182; CSÁNYI 1980, 163).

A „tekercsben” (azaz spirálisban [3. kép 2]) végződő tárgy töredéke (8/1905/c.) egy spirális végű karperec, gyűrű, tű vagy fejdísz töredéke lehetett, mindegyikre vannak analógiák (karperec, gyűrű: Tiszafüred-Majoroshalom, 160. sír: KOVÁCS 1975, 22, Fig. 12/b;

⁸ Természetesen a korabeli szöveg „fedő” kifejezése ebben az esetben az urna leborítására használt tálat jelöli.

Tápé-Széntégláégető: TROGMAYER 1975, Taf. 2. 7/3, 19/4, Taf. 7. 73/2, 6, stb.; hajtű/fejdísz: Tiszafüred-Majoroshalom, 102. sír: KOVÁCS 1975, 18, Fig. 9/b). Tiszafüreden a 102. sírban fekvő, rendkívül gazdagon felékszerezett nő (két tű, spirálsövekből és kagyló-, paszta-, valamint állatfog-gyöngyökből álló nyaklánc, 8 spirálgyűrű, 2–2 karperec, 3 edény került elő a sírban) koponyáján került elő a spirálisban végződő bronz drótékszer, amely tartozhatott szerves anyagból készült fejpanthoz is (KOVÁCS 1975, 18, Fig. 9/b). Az a lehetőség is felmerül, hogy hajtűről van szó, mivel Szalkán (Salka, Szlovákia) több ilyen tű került elő, és egy érdekes változatát (a spiráltekercs alatt nyolcas hurokkal ellátott, s így későinek tartható példányt) a Bécsben őrzött morvaországi leletek között is megtalálták (TOČÍK 1964, Abb. 6. 3–5; MICHÁLEK 1979, Taf. 46. 6–7: Kaliště/Rudice Hügel 27, 5. sír). A tű a késő halomsíros kultúrába sorolható, pásztorbot fejű tűkkel is rokonítható, melyek a Kőszegi-féle I. fázis anyagában jelennek meg; a nyolcas hurkos kiképzés a II. fázis fibuláin lesz általános (KŐSZEGI 1988, 26, 35).

Az, hogy egynél több (véltetően két vagy három) tűje volt a halottnak, arra a további négy — tűhöz tartozó — bronzdarab utal. Trogmayer Ottó igazolta, hogy a tápé-széntégláégetői temetőbe eltemetettek közül az antropológusok által nőként meghatározott vázoknak mindig két tűje volt, míg a férfiaknak csak egy. Ez a viseleti szokások nemi alapú különbözőségére utalhat (TROGMAYER 1965, 55–56).

A félhold alakú bronztárgy (8/1905/b) a hevenyészett rajz alapján egy patkó alakú csüngő lehetett (3. kép 1).

Ilyen csüngők általánosan előfordulnak a korabeli gazdag női temetkezésekben (CSÁNYI 1980, 5. kép, 7. kép 1–15, stb.; KOVÁCS 1975, 22, Fig. 12/b, Pl. 15. 175/20–25; TROGMAYER 1975, Taf. 17. 189/5, Taf. 25. 280/6, Taf. 29. 326/6). Csányi Marietta szerint készítésük széles körben elterjedt, és néha nagy mennyiségben kerültek a sírokba. A Jánoshida-Bereken és Tiszafüred-Majoroshalmon tett megfigyelések alapján a kutató a korai halomsíros idősokra tette nagy divatjukat (CSÁNYI 1980, 162). Bár nem lehetünk biztosak abban, hogy a most vizsgált sír összes leletét ismerjük, talán mégsem véletlen, hogy csak egy ilyen csüngő került elő belőle. A fentiek tükrében inkább a korai halomsíros időszakot követően került sor a temetésre.

A „különös alakú, ruhaösszefogásra használható bronz tárgy” (8/1905/e.) a korabeli rajz alapján (3. kép 3) nem rekonstruálható, talán egy összeégett patkó alakú csüngő, tű vagy karperec lehetett.

Gömbsüveg alakú, két szélén átfúrt bronzpitykéket a halomsíros kultúra népe előszeretettel varrt a ruháira, öveire, itt is erről lehet szó (8/1905/d.). Bronzveretekkel díszített bőr- vagy textilövként lehet rekonstruálni a tápé-széntégláégetői 376., illetve az emőd-istvánmajori 120. sír leleteit; igaz más lehetőség is felvetődik viselkedésükkel kapcsolatban (TROGMAYER 1965, 54, 10. ábra, 10/a. ábra; B. HELLEBRANDT 2004, 197, 5. ábra). Az egyik tiszafüred-majoroshalmi sírban tett ásatási megfigyelések valószínűsítik, hogy a vereteket hajfonathoz kapcsolódó szalagon helyezhették el. A derékig érő díszítmény aljáról 5 db patkó alakú csüngő függött egy csomóban (KOVÁCS 1975, 24, Fig. 15, 175. sír). A díszes öv a kultúra rangos nőtagjainak státuszjelzője, ahogy azt a teljesen bronzból készült, ritka lemezövek is igazolják (TROGMAYER 1959, 53–59; 1965, 53–54).

A karokon legalább két karperec volt, s ezek a síregyüttes legérdekesebb darabjai. Ha rákerültek a máglyára (ami nem biztos), akkor sem érthette őket túl nagy hőhatás, mivel felületükön olvadásnak, deformálódásnak nyoma sincs. Az 1/1906. számú darab egyedi, futóspirál díszítése sem ismeretlen, csupán eddig nem fordult elő karperecen. A díszítés, a halomsíros kultúra emlékanyagából előkerült, térben és időben legközelebbi analógiája Szeged-Nagyszéksósról (ma: Mórahalom-Nagyszéksós) származik. A dudorokkal, girlandokkal és három sorban egymásba fonódó sokmenetes spirálokkal díszített lemezövet a földrajzi közelség miatt akár ugyanaz a közösség is birtokolhatta, mint a karperecet (TROGMAYER 1959, 56–57. oldal képei). Az övek e típusát Kurt Willvonseder „magyarországi típusúnak” nevezi és a Reinecke Br B2 fázisra datálja (WILLVONSEDER 1937, 137–138). A keltezéssel kapcsolatban Trogmayer O.

megjegyezte, hogy a történeti folyamatok, vándorlások miatt e tárgyak kissé későbbiek az ausztriai daraboknál, s a RB B2 szakasz végére helyezi a szeged-nagyszéksósi övet (TROGMAYER 1959, 55). Egy másik, igen közeli párhuzam Tápé-Széntégláégetőről származik: a 132. sír lemezövének kis felületét díszítik egymásba fonódó spirálmotívumok, de feltételezhető, hogy nagyobb felület lehetett díszítve, hiszen az öv erősen oxidálódott (TROGMAYER 1975, 24–25: *Bronzegürtel aus Grab 132*). A csabrendeki diadém és a chotíni/hetényi öv ugyancsak „uniformizált”: futóspirálokkal, dudorokkal és girlandokkal díszített (MOZSOLICS 1973, Taf. 1–2). Hasonló díszítést láthatunk a Boiu–Keszthely típusú kardok némelyikén (HAMPEL 1886, XX. t. 4; SZATHMÁRI 2005, 3. kép 1–2).

A spirálmotívum rendkívül gyakori a középső bronzkori Füzesabony- és Gyulavarsánd- (vagy máskepp Otomani II–III) és a Wietenberg/Tei/Monteoru-kultúra lakosságához köthető Hajdúsámson–Apa fémművesség (középső bronzkor 2) csákányain, kardjain és díszkorongjain (BÓNA 1975, Taf. 151. 1, Taf. 153; ŠALKOVSKÝ 1980, Obr. 8–9, Obr. 12–15, Obr. 16. 1). A Füzesabony-kultúra díszes táljain, illetve a Vattina-kultúra *kantharos*zain (BÓNA 1975, Taf. 160. 6, Taf. 169. 1, 15, Taf. 172. 4, Taf. 201; BADER 1979, Taf. 1. 1–2, 6–7, Taf. 4. 3, 13, 30, Taf. 5. 17, Taf. 7. 8), kocsimodell kerekén a díszítés tökéletes párhuzama látható (NÉMETI–MOLNÁR 2002, 42. t. 4, 45. t. 4, 6–7, 53. t. 6, 57. t. 2–4). Az említett népesség és az őket követő Felsőszőcs/Suciu de Sus-kultúra edénművességében is meghatározó motívum (vö. ŠALKOVSKÝ 1980). Ily módon ez a karperec azon kevés emlék közé sorolható, mely kapcsolatot teremt a középső és késő bronzkor első pillantásra oly eltérő anyagi kultúrája között. A spirálmotívum a középső bronzkori motívumkincs egy részének továbbélését bizonyítja a halomsíros kultúra időszakában. A lemezövek, a Boiu–Keszthely típusú kardok és a csabrendeki diadém spirális díszítése a halomsíros kultúra ékszereinek többi típusán nem található meg, kivéve a most tárgyalt karperecet. Véleményem szerint az ezeken a rang- és méltóságjelző tárgyakon feltűnő egyedi motívum maga is sajátosan kötődött a tárgyakat birtokló elithez. Ezt támasztja alá egyes kardokon a spirálornamentikával együtt található madárszimbólum is, melynek szintén komoly kora és középső bronzkori előzményei vannak (KOVÁCS 1972). A halomsíros kultúra tehát nem *tabula rasa*, hanem inkább kapocs a két periódus között (Legújabbán: ILON 2009, 1–2. t.).

Formailag hasonló, pajzs átmetszetű a 2/1906. számú karperec, mely lényegesen kevésbé szélesedik ki középen, mint az 1/1906. számú. Alakja megegyezik

a Tiszafüred-Majoroshalmon, Tápé-Széntégláégetőn, Ürömön, Jánoshalma-Kutyahegyen, Csólyospálos-Felsőpáloson és máshol előkerült háromszög vagy ívelt pajzs átmetszetű darabokéval (MOZSOLICS 1973, Taf. 3–4; KOVÁCS 1975; TROGMAYER 1975; V. HOLPORT 1980, 5. kép 3; CSEKŐ–CSÉKY 2004, 2. kép; KUSTÁR–WICKER 2004, V. t. 6–7, VI. t. 13, 17). Míg az Észak-Alföldön elég gyakori, addig a Tisza–Maros szög környékén nem számít jellegzetes sírmellékletnek (vö. KOVÁCS 1975; TROGMAYER 1975 tábláit). A 2/1906. számú példány vésett, osztott mezős és girlandmotívumokkal díszített — hasonlít tehát a tápéi 73., valamint 132. sírok lemezöveinek motívumaira. Igen közeli párhuzama a tápéi 326. sírban került elő, ami azért is érdekes, mert három karperece és egy tűje van, emellett felvarrható bronzpitykék töredékeit, spirálgyűrűt és lunula csüngőket is tartalmazott, tehát a leletegyüttes összetétele hasonló a vizsgáltéhoz (érdekes módon a sírban lévő két lemezkarperecnek hiányzik az egyik végződése, TROGMAYER 1975, Taf. 29. 326). Tiszafüreden már sokkal kedveltebb típus, az 59., a 175. és a 342. sír ékszere gyakorlatilag tárgyunk tökéletes párhuzama (KOVÁCS 1975, Pl. 6. 59/4a–b, Pl. 17. 175/18a–b, 19a–b, az utóbbi hiányzó végződéssel, Pl. 31. 342/13). Az utóbbit koszideri jellegű fémekkel együtt találták, és Kovács Tibor a legkorábbi sírok közé sorolta. A 20. sír korongos fejű csákányának pengéjén is megjelenik ez a díszítés (KOVÁCS 1975, 43, Fig. 4). Azt, hogy a motívumok kerámia- és bronz- (de feltehetőleg fa-, valamint textil-) tárgyakon egyaránt előfordulhattak, a tápéi 228. sír girlanddíszes urnája bizonyítja (TROGMAYER 1975, Taf. 20. 228). Hasonló motívumok találhatók bogárgói és kunfehértói edényeken is (FOLTINY 1957, I. t. 3–4; CSEKŐ–CSÉKY–SÁNTA 2004, 2. kép 4). Jánoshalma-Kutyahegyen igen gazdagon díszített karperec került elő, szintén egykori női temetkezésből (CSEKŐ–CSÉKY 2004, 2. kép). A futóspirálokhoz hasonlóan a girlandmotívum is jellemző a Füzesabony-, Gyulavarsánd-, Hajdúbagos-, Rákóczi-falva- és a késő Vátya-kultúra edény- és fémművességére (KOVÁCS 1970, 1. ábra 9, 18–20, 22, 2. ábra 1, 16, 3. ábra 11, 4. ábra 3, 6, 9, 11; 1981, Abb. 1. 1–2, Abb. 2. 4, 6, 13, 19; BÓNA–NOVÁKI 1982, X. t. 9, XIX. t. 2; KOVÁCS 1984, Taf. LXV. 1–2, 4, Taf. LXVI. 14; SZ. MÁTHÉ 1988, Pl. 1. 13, Pl. 3. 19, Pl. 4. 7, Pl. 13. 7, Pl. 22. 3, Pl. 25. 1 stb.; NÉMETI–MOLNÁR 2002, 61. t. 4, 7; P. FISCHL 2006, 37. o. 71., 74. tárgy, 61. o. 180. tárgy, 73. o. 246. tárgy, 87. o. 310. tárgy, stb.).

Az eddigieket összefoglalva: sok kapcsolódási pont található a karperecek és a középső bronzkor díszítőmotívumai között, ám ez nem bizonyítja, hogy a tárgyak a halomsíros időszak korai periódusában készültek volna. Az 1/1906. számú példány kopásnyomai miatt feltehető,

hogy korábbi a 2/1906. számúnál, de a párhuzamok azt sugallják, hogy ez is már a klasszikus halomsíros időszakban készült.

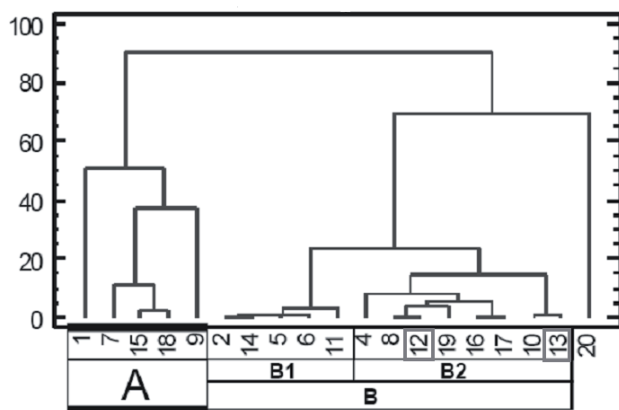
A sír kerámialeletei részben alátámasztják ezt a feltevést. A bögre (4. kép) párhuzamai a tápéi temetőből jól ismertek (TROGMAYER 1975, Taf. 5. 48/1, 51/1, Taf. 7. 73/9, Taf. 19. 215/1, 216/1 stb.). A zákányszéki telep elemzésekor úgy találtam, hogy ez az edényforma már a korai halomsíros periódusban ismert volt, de gyakorivá csak a tápéi temető használata idején vált. A réselt peremű urna (5. kép) inkább a korai periódusra jellemző, ám a tápéi leletek között is találunk egyet (TROGMAYER 1975, Taf. 58. 229; SÁNTA 2004, 62). Megfontolandó, hogy a temető rítusa zömmel csontvázas, így a hamvvederként használt urna alakú edények, melyeken átvágás lehetne, kis számban fordulnak elő.

A fenti érvek alapján ezt a sírt a Reinecke Br B2–C periódusba tudjuk keltezni, pontosabb datálás nem lehetséges. A halott eltemetésére minden bizonnyal a tápéi temető használata idején került sor.⁹

A karperecek archeometallurgiai elemzése

A Szegedi Tudományegyetem Ásványtani, Geokémiai és Közettani Tanszékén Bozsó Gáborral közösen röntgenfluoreszcens (XRF) vizsgálatnak vetettünk alá 20 db bronztárgyat a halomsíros kultúra időszakából, köztük a fenti két karperecet is. Mechanikai úton (csiszolással) néhány mm² felületen eltávolítottuk a tárgyakról a patinát, és a keletkezett apró, friss fémfelületen végeztük a mérést, hogy az oxidáció során megváltozott elemösszetétel ne befolyásolja az eredményeket. Ezt a technikát korábban már sikerrel alkalmaztuk (SÁNTA ET AL. 2007, 24). A kapott adatokat klaszteranalízissel (két független módszerrel) csoportokra bontottuk, az elemzést Geiger János végezte el. A klaszteranalízis lényege, hogy a kiindulási halmazból (ebben az esetben a tárgyak mérési adatai) csoportokat hoz létre, az egymástól való eltérés mértéke alapján. Az összehasonlítást öt elem alapján végeztük (Fe, Ni, Cu, Sn, As), melyek minden mintában megtalálhatóak voltak. Az eltéréseket dendrogramon (9. kép) ábrázolva három csoport létét állapítottuk meg. Az A-val jelölt csoport nagyon heterogén, míg a B-vel jelölt csoport bronzai elég hasonlóak egymáshoz, de mégis két alcsoportra oszthatóak. A B1-es gyakorlatilag azonos nyersanyagot jelöl, de a B2-n belül sincs 15%-nál nagyobb eltérés. Érdekes módon olyan tárgyak is biztosan egy csoportba kerültek, melyek eltérő lelőhelyekről

⁹ A kultúra belső kronológiájáról részletesebben, további irodalommal: SÁNTA 2011a.

9. kép. A halomsíros kultúra bronztárgyainak összetétele alapján készített dendrogram (klaszteranalízis, Ward metódus).

A bekeretezett számok a cikkben bemutatott karpereceket jelzik. 12. minta: 1/1906, 13. minta: 2/1906.

Fig. 9. Dendrogram based on the composition of the bronze artefacts of the Tumulus culture (cluster analysis, Ward method).

The framed numbers mark the bracelets. Sample 12: 1/1906, Sample 13: 2/1906.

származnak, a jelenség értelmezése azonban túlmutat e cikk keretein. Két karperecünk a B2-es csoportba tartozik.

A két karperecet, több más bronztárggyal együtt, korábban a debreceni ATOMKI-ban elemeztük, szinten XRF módszerrel (SÁNTA ET AL. 2007). A két független módszerrel kapott mérési eredmények a hibahatárokon belül egyeznek egymással, tehát a tárgyak elemösszetételéről valós képet adnak. Mindkét eljárás igazolta, hogy a két tárgy anyagi összetétele messzemenően hasonló, jelentősebb eltérés csak a vastartalomnál mutatható ki (10–11. kép). Mivel a bronzkori fémművesség nem volt képes nagy pontossággal állandó összetételű, homogén tárgyak előállítására, ezért korántsem lehetetlen, hogy két karperecünket akár egyazon anyagból, ugyanakkor készítették el. A fentiek ellen szól a két karperec eltérő kopottsága és a gyökeresen eltérő alak és motívumkincs. A kopottság a használattól függ, és nem biztos, hogy a két tárgyat egyforma gyakorisággal hordták volna. Az 1/1906. számú ékszer egyedi darab, s bár a klasszikus háromszög átmetszetű, pecsétlős végű karperecek mindegyike kissé eltérő (főleg a díszítésük), az 1/1906. számú tárgy ritkasága, párhuzam nélkülsége egyedülálló.

A bronz nyersanyag származási helyének nyom-elemek alapján történő vizsgálata feltételezi, hogy a korszakban nem volt jelentős a bronzok újrafelhasználása (*recycling*). Elméletileg egy olyan fémműves tradíció, mely napi gyakorlatként alkalmazza a régi tárgyak rézzel való összeolvasztását, hosszabb idő után viszonylag homogén összetételű, közel állandó

Tárgy	Fe	Ni	Cu	As	Sn	Sb	Pb
1/1906.	0,0626	0,399	89,269	0,239	8,621	0,487	0,923
2/1906.	0,567	0,382	88,740	0,404	8,784	0,228	0,897

10. kép. A vizsgált karperecek mérési adatai tömeg %-ban feltüntetve (2008-as mérések)

Fig. 10. Metal composition of the bracelets in % (2008 analysis)

Tárgy	Fe	Ni	Cu	As	Sn	Sb	Pb
1/1906.	0,05	0,445	88,2	0,554	9,8	0,51	0,3
2/1906.	0,61	0,444	89,0	0,527	8,6	0,32	0,28

11. kép. A vizsgált karperecek mérési adatai tömeg %-ban feltüntetve. A táblázat csak azon elemek arányát mutatja, amelyekről 2008-ban is készült mérés (2010-es mérési eredmények)

Fig. 11. Ásotthalom-Királyhalom — Metal composition of the bracelets in %. Only the proportion of the elements identified in 2008 are shown (2010 analysis)

(alacsony) öntartalmú bronzokat fog gyártani. Ahol azonban nem alkalmazzák ezt a módszert, a különböző tárgytípusok összetétele eltérhet: az ékszerek öntartalma alacsonyabb, mint az eszközöké vagy a fegyvereké (LIVERSAGE 1994, 75–84, Fig. 4, Table xviii; KISS 2009, 198). Az általunk vizsgált tárgyak nem mutatnak homogenitást (az öntartalom 3–4 és 15% között változik). A temetések során földbe kerülő nagyszámú bronztárgy pótlására is gondolnunk kell, hiszen a potenciálisan újrafelhasználható „nyersanyagot” a sírba helyezéssel mintegy „kivonták a forgalomból”. Épp ezért a halomsíros kultúra fémművességében nem tartjuk valószínűnek a régebbi fémtárgyak rendszeres újraolvasztását, legalábbis az ékszerek esetében semmiképpen sem.¹⁰ Így a nyomelemek kétségkívül hasznunkra lehetnek a származási hely azonosításában. 2007-es munkánkban az érc forrásterületeként — feltételeesen — az Erdélyi-középhegységet jelöltük meg (SÁNTA ET AL. 2007, 26).

A 2010–2011 során Ljubjanában és az ATOMKI-ban elvégzett ismételt vizsgálatok alátámasztották a korábbi mérési eredményeket (10–11. kép). Értékelésük során alaposabban megvizsgáltam a korabeli fémfeldolgozás kérdését, és sikerült a tárgyakat a David Liversage által 1994-ben felvázolt fémtípusok közé besorolni. A két karperec egyértelműen az ASN fémtípusba sorolható, amelyet a magasabb antimon tartalom különít el az AsNi fémtípustól. Előbbi D. Liversage a középső bronzkor végére, utóbbit inkább a késő bronzkor elejére keltezte, különbözőségük mögött eltérő forrásterületet

¹⁰ Ezt az állítást kiterjeszthetjük a — más okból — szintén földbe elásott koszideri depókra is.

látott. Ez a régió valószínűleg a máramarosi érces területéről, a Gutin-hegységből eredeztethető, talán nem véletlen a hegyvidék lábánál épp a késő bronzkor elején megjelenő gazdag Lăpuș/Oláhlápos-csoport (LIVERSAGE 1994; SÁNTA 2011b, 311, 314; 2012, 82).

A tárgyak „élete”

Vizsgált karpereceink egyazon sírból kerültek elő, mégis: a tárgyakat nem ugyanúgy és nem ugyanolyan gondossággal munkálták meg; alakjuk, a pecsétlős végződés kialakítása eltérő. Egészen bizonyos, hogy nem egy öntőmintából kerültek ki. „Életük” során olyan átalakítások történtek, amik rávilágíthatnak e tárgyak használati idejére, illetve a kor társadalmában betöltött szerepekre.

A tárgyak „élete” kifejezés a készítéstől a földbe kerülésig tartó időt öleli fel, amely nagyon különböző lehet, a félkész terméktől a teljesen kopott, több generáción keresztül használt termékekig (GOSDEN–MARSHALL 1999). A használat hosszára szinte kizárólag a kopásnyomok utalnak, de kivételes esetekben az átalakítások nyomai is árulkodhatnak.¹¹ Ilyen kopás- és átalakításnyomok vannak a sírból előkerült két karperecen is.¹² A tárgyak készítése, „élete” a következő módon rekonstruálható:

1. A nyersanyag bányászata, meddőtől való megtisztítás.

2. A nyersanyag előkészítése: az érc őrlése, mosása.

3. Az érc kohósítása: pörkölés, redukálás, olvasztás, ötvöztetés.

4. Formába öntés. Egyoldalal (egyik oldalán vésett, másik oldalán lapos) öntőformával, kiterített helyzetben öntötték a tárgyakat. Ilyen öntőformát Soltvadkerten tárt fel Gazdapusztai Gyula, s bár a karperec ott ötbordás változatú, a bordáktól eltekintve alakja egyezik a most bemutatott ékszerekével (GAZDAPUSZTAI 1958, Taf. VI. 7).

5. A forma kialakítása. Az elkészült szalagokat lesorjázták, a kívánt formájúra kalapálták, mely során az anyagban feszültségek, gyűrődések keletkeztek a belső oldalon, melyek nyomai a kész tárgyakon ma

¹¹ Ilyen nyomok vannak a tápéi lemezöveken: az igen értékes, bronzból készült rangjelző ékszereket többször is összedrótolták.

¹² A nyomok nem származhatnak későbbi, pl. eke általi bolygatástól, még kevésbé a megtaláló ásójától. A feljegyzés szerint a fedőtálat „az ásó darabokra törte”, azaz a temetkezés egésze, a fedőtállal együtt, épségben volt a megtaláláskor. A tárgyakon lévő nemes vagy barna patina ép felületű, nem látható rajta újkori beavatkozás, leszámítva egy V alakú karcolásnyomot a 2/1906. számú lelet felületén; arról a mikroszkópos megfigyelés bebizonyította, hogy recens (talán a találó győződött meg így a fém minőségéről).

is láthatóak. Azt, hogy ez hidegen vagy felmelegített állapotban történt, nem tudjuk, de feltehető, hogy a könnyebb alakíthatóság érdekében a fémzalagokat melegítve munkálták meg.

6. A kívánt alakúra kalapált ékszer belső oldalán létrejött nem csekély méretű gyűrődési hullámokat a művelet végén reszeléssel (fenőkövel?) tüntették el, az alakítás nyomai a 2. karperecen, mint a szalagra merőleges vagy közel merőleges marási nyomok, ma is jól láthatóak.

7. Feltehetően csak ezt követte a díszítés kialakítása, egy korábban halványan bekarcolt séma alapján. A vastag lemez meghajlítása nagy energia-befektetést igénylő művelet, mely során a lemez mindkét oldalát komoly erőhatások és ütések érik, így nem célszerű a sérülékeny mintát a meghajlítás előtt elkészíteni. A motívumokat véséssel alakították ki.¹³ A 2. karperecnél a díszítés nagyon összetett. A felületet felosztó négyzetes vonalkötegeket egy igen hegyes vagy éles eszközzel vették bele a felületbe, a középen futó kettős pontsört pedig egy vastagabb végű ponttűvel ütögették be. Az eszköz vége enyhén ovális, átmérője 0,8 mm volt.

8. Az elkészült ékszerek átadása tulajdonosaiknak.

9. A karpereceket ismeretlen idő elteltével (hózzávetőlegesen egyszerre) átalakították. Ennek során az 1. karperecet új tulajdonosa csuklójának méretéhez igazították, a következő módon. Levágták az egyik pecsétlős végződést, lesorjázták a törési/vágási felületet és ezt a szárat kalapálással a kívánt átmérőjűre alakították. A művelet során a belső felületen újra erőteljes hullámok keletkeztek, akárcsak a kialakításkor. Az átalakítók ezeket is megkísérelték eltüntetni a felszín reszelésével, de nagyon felületes munkát végeztek, tevékenységük nyoma ma éppúgy látható a belső felületen, mint a redők. A 2. karperecnél nem volt szükség a végződés levágására, aminek nem tudjuk az okát. Ebben az esetben csupán a pecsétlős végződést kalapálták vissza mintegy 6–7 mm-rel, a bronzlemez hajlása 2 cm-re a végétől következett be, ezt a szakaszt érintette tehát az átalakítás. A pecsétlős rész teljesen kilapult és elvesztette egykori alakját a kalapálás következtében.

10. A spirálmotívumos karperecet az átalakítás után hosszabb ideig használhatták, mivel az eltávolított pecsétlős végződés felszíne simára kopott (7. kép).

11. A karperecek az egyén halálakor vele együtt

¹³ A vizsgálat során végig kérdés volt, hogy véséssel vagy poncolással hozták-e létre a díszítést. A pont- és vonalsorokat, irdalásokat lehet, hogy beütögették, de a spirálokat és girlandokat, szinte biztosan előre rajzolt vagy finoman beütögetett minta nyomán vették ki. Némelyik girlandmotívumnál látható, hogy a véső hegye megugrott (7. kép, 8. kép 2).

— viseleti helyzetben — a máglyára, majd a temetési rítus során az urnával együtt a sírba kerültek. Az urnát tállal leborították, majd az urnafészket betemették.

12. 1905 kora tavaszán — több mint 3300 év után — Tandari János ásója kifordította a földből a tárgyakat.

Az itt tárgyalt temetkezés karperecei egy másik fontos aspektusra is felhívják a figyelmet, ami a tipológián túlmutatva, a korabeli társadalom szerkezetéről szolgál adattal.

A tárgyak készítése során eltérő öntőformát és díszítéseket alkalmazott az ötvös. Az 1. számú darabon látható erős kopás annak hosszan tartó használatát bizonyítja, a másikon ilyen nyom nincs. Ez az eltérő készítési időpont, vagy a használat eltérő gyakorisága, intenzitása mellett szól. Ám a fémek összetétele nem mutat lényeges különbséget. Mégis egy személy birtokában voltak, illetve a halálakor vele együtt a sírba kerültek.

Ékszereink átalakítása lényeges méretcsökkenést eredményezett, mely egy személy életében nem valószínű. Szándékosan csökkentett átmérőjű karperecek más lelőhelyeken is kerültek elő (Točík 1964, Abb. 5–7, a rovátkolt huzalkarperecek szárait összenyomták, így a száruk záródnak). A tiszafüred-majoroshalmi 175. sír háromszög keresztmetszetű, girland- és halhólyagmotívumos karperecei csontvázas temetkezésben, a karokon voltak, s az egyiknek a szarát megrövidítették. Szurdokpüspöki hármastemetkezésében az egyik gyermek-karperecet felnőtt karperecből hajtogatták össze (Kovács 1975, 24, Fig. 15, Pl. 17, 18a–b, 19a–b; GUBA–BÁCSMEGI 2009, 127, Taf. 2. 9). Ezekben az esetekben felvetődhet, hogy a tárgyakat rituálisan csonkították meg (ami ezen a világon törött, a túlvilágon ép lesz, bronzkori kontextusban kiemeli: Brück 2011), de a visszakalapálás ebben az esetben szükségtelen lenne.

Valószínűbb azonban az a magyarázat, hogy a tárgyakat az eredeti tulajdonos (vagy tulajdonosok) egy fiatalabb személynek, családtagnak adta (adták) tovább, azaz a tárgyak egy leszármazási vonalon (ágazaton) belül öröklődtek. Új tulajdonosuk egy gyermek vagy hajadon lehetett (a karperec méretéből, az átalakítás tényéből kiindulva), az adományozásra pedig a gyermek életében bekövetkezett igen jelentős esemény alkalmával kerülhetett sor. Ilyen lehetett a leány nővé érése, az első menstruáció, az eladósorba kerülés, férjhez menetel vagy egyéb más, fontos esemény. Az örökhagyás mögött nem kell feltétlenül állandósult szokást látnunk, elsősorban spontán és *ad hoc* jelleggel történhetett, hiszen a halomsíros kultúra temetőiben talált karperecek állapota, száma, sírbeli helyzete nem

sugall általános törvényszerűséget. Gyakori viszont két hasonló vagy két eltérő karperec együttes sírba helyezése, ami az adott közösség divatjával, az őket viselő hölgyek szépérzékével állhat összefüggésben. Nem véletlen, hogy ahány temetőt megvizsgálunk, annyiféle kombinációra bukkanhatunk (A teljesség igénye nélkül: ČUJANOVÁ-JÍLKOVÁ 1970, Bild 32. A/1–4; Kovács 1975, Pl. 5. 56/2a–b, 3a–b, Pl. 7. 82/5–7, 363/1/H–I, Pl. 24. 256/2a–b, 3–4, Pl. 31. 342/13–14; TROGMAYER 1975, Taf. 7. 73/6, Taf. 29. 326/1, 4; MICHÁLEK 1979, Taf. 44. 10–11 – Kaliště (Rudice), Hügel 12. 3. sír). Természetesen az eltérő díszítésű karperecek azt is kifejezhetik, hogy kitől kapta azt a tulajdonos.

A társadalmi státusz, a rang és a méltóság öröklődése az őskori társadalmakkal foglalkozó régészet visszatérő kérdése. Nincs módunk e helyütt a témát alaposan körüljárni, hiszen erre a bemutatott leletanyag nem is ad lehetőséget, csupán a gazdag szakirodalomból szeretnénk kiemelni néhány érdekes tény. A társadalom tagjainak szerepét nemük és koruk alapján elemző, társadalom-régészeti irányzat — a hazai bronzkori régészet szempontjából — első lényeges alkotása John O'Shea munkája a Maros-kultúra temetőiről (O'SHEA 1996). A könyvben a szerző statisztikai módszerekkel elemzi a temetőkből előkerült leleteket (Mokrin, Szőreg, Deszk A, Deszk F, Ószentiván, Pitvaros, Óbéba). Számunkra az értékelésből a legfontosabb a karperec mellékletek kor és nem szerinti eloszlása, valamint ezeknek az értékeknek a változása a temetők használata során. A szerző megállapítja, hogy a karpereceket Mokrinban elsősorban mindkét nembeli fiatalok, és felnőtt nők viselték. Szőreg, Deszk F, Pitvaros és Óbéba esetében mindkét nem felnőttjeinél előfordul a karperecviselet, de gyermekek és fiatalok sírjaiban nem. A sírokból legtöbbször egy karperec fordul elő, ritkábban kettő vagy négy. Mokrinban az is megfigyelhető, hogy a gyermekek és fiatalok sírjaiban elsősorban egyszerű huzalkarperecek vannak, míg a felnőtteknél gyakoribb a többmenetes karperec. O'Shea szerint a karékszerek elsősorban státuszjelzők, pusztán jelenlétük és számuk is fontos (O'SHEA 1996, 198–201). A könyv további részében a rangok és a státuszok öröklésének kérdését vizsgálva arra a megállapításra jut, hogy a nők esetében a csonttűk és összetett nyakékek szimbolikus jelentéssel rendelkezettek, viselőik társadalomban betöltött alapvető szerepét, és a női termékenységüket jeleníthették meg a társadalom számára. Ezek a szimbolikus jelentéssel bíró tárgyak, a szerző gondolatmenete szerint, nőágon öröklődtek. A fejékszerek inkább az egyéni gazdagságot mutatták, vagy még inkább egy prominens anyagi helyzetben lévő férfival való kapcsolatot fejeztek ki.

A fejékszerrel eltemetett nők tehetős férfiak nővérei és feleségei lehettek, és ékszereik nem öröklődtek (O'SHEA 1996, 284–287.).

Az Alsó-Ausztriában, a Traisen folyó völgyében fekvő Franzhausen I. és Gemeinlebarn F bronzkori temető-kön az elmúlt években két kutató is végzett egy hasonló, társadalom-régészeti elemzést (SØRENSEN 2004; APPLEBY 2011). Ezek a kora bronzkori temetők időben jóval megelőzik az ásoththalmi sír korát, bár a Gemeinlebarn F jelű temetőt a mi középső bronzkorunkkal nagyjából egy időben használták (Kr. e. 1900–1600; NEUGEBAUER 1991). Marie Louise Stig Sørensen érdekes megállapítást tesz, miszerint a nőknél a kar- és lábperecek viselése Gemeinlebarn F esetében a gyermek- és serdülőkorhoz köthető, és használatuk a felnőttkorban megszűnik (SØRENSEN 2004, 331–332, Fig. 1). Joanna Appleby az öregkorral és annak régészeti megjelenésével foglalkozott a fenti temetőkben. Eredményei alátámasztják M. L. S. Sørensen megállapításait: Franzhausen I-ben a bronzcsüngők és a drótékszerek, Gemeinlebarn F-ben a kar- és lábperecek csak gyermekek, serdülők és fiatal felnőttek esetében fordultak elő. A felnőtt- és öregkorral kapcsolatosan megállapítja, hogy míg a korábbi franzhauseni temetőben (Kr. e. 2200–1800; NEUGEBAUER–NEUGEBAUER 1997) az idősebb nők szegényesebb mellékletekkel vannak eltemetve, a későbbi Gemeinlebarn esetében ezzel nem találkozunk, az idősebb nők mellékletei nem szegényebbek a fiatalabbakénál (APPLEBY 2011, 244, Table 2–3).

A tápé-széntéglágetői temető anyagát hasonló részletességgel Jobst Blischke vizsgálta. A karperecek jóval gyakrabban fordulnak elő csecsemők, gyermekek és fiatalok sírjaiban, mint a felnőttekben, és igen ritkán jelennek meg idősek esetében (BLISCHKE 2002, 96–99, Abb. 32).

A bemutatott, kiragadott példák alapján a Kárpát-medence korai és középső bronzkorában, valamint a halomsíros kultúra tápéi temetőjében mindenütt vannak példák a karperecek státuszjelző szerepére, mely ráadásul öröklődik. Mivel a Maros-kultúra Maros-szögben lévő temetőinél (Szöreg, Deszk F) hiányzik a gyermekek és fiatalok sírjaiból a karperec, ugyanakkor a tápéi temetőben ez a mellékletadás gyakori, arra lehet óvatosságot követeltetni, hogy a középső és késő bronzkor ezen közösségei eltérő módon gondolkodtak a rangok örökléséről. Ám ez a különbség nem mérvadó, hiszen láttuk, hogy egy kultúra eltérő vagy azonos korú temetői között is nagy eltérések tapasztalhatóak (O'SHEA 1996, 198–201).

A halomsíros kultúra közösségeinek vezetőit karddal, törrel vagy baltával (KOVÁCS 1996, 115–117, Fig.

1–2; 2000, Abb. 1, Abb. 2. 1–2, Abb. 3. 1–2), vezetőik női családtagjait díszes lemezösvvel (BÓNA 1959, 56; TROGMAYER 1959; 1965), tutulusokkal, hajfonatdíszekkel látták el; de mi a szerepe a karpereceknek? Kovács Tibor legutóbbi, a halomsíros kultúra társadalmával foglalkozó cikkében a vizsgálatba bevont temetkezések közül négy esetben volt karperec a sírban. Letkésen szőrcsipesszel, hullámos szárú tűvel, négy-nitszeges karddal és tüskés-korongos fejű csákánnyal eltemetett harcos sírjából került elő két karperec. Nem viseleti helyzetben, hanem a halott válla mellé téve bukkantak rájuk, és ez felveti, hogy talán jelképes feleségáldozatról van szó, bár ennek bizonyítása nagyon nehéz lenne (KOVÁCS 1996, 115, Fig. 1; 2000, Abb. 1).

Összefoglalás

A következőképp összegezhetjük az ásoththalmi királyhalmi sírról és a karperecekről kiderített információkat:

1. A lelet a halomsíros kultúra rangos női temetkezése.
2. Hiányosan került be a leletegyüttes, amelynek jelentős része azóta eltűnt.
3. A leletek alapján a sírt a Reinecke Br B2–C periódusba helyezhetjük. Pontosabb datálás nem lehetséges, a temetésre a tápéi temető használata idején került sor.
4. A karperecek anyagi összetétele közel azonos, de kopottságuk eltérő, ami eltérő intenzitású használatot feltételez. A két tárgyat átalakították (leánygyermek csuklóméretének megfelelően?).
5. Mindkét esetben kapcsolat mutatható ki a középső bronzkori kelet-Kárpát-medencei fém- és kerámiatárgyak motívumkincsével, a spirálmintás karperec esetében a késő bronzkori tömör markolatú kardokkal is.
6. A tárgyak a társadalomban pusztán díszítő funkció túl, méltóság- vagy státuszjelző szerepet tölthettek be, és egyik generációról a másikra öröklődhettek.

Láthattuk, hogy két egyedi tárgy esetében is mennyi apró, készítőtechnikai megfigyelés tehető, és ezek jól értelmezhetőek. Sokkal ingoványosabb terepre tévedünk a jelenségek hátterét, magyarázatát illetően. Ebben a tanulmányban felvillantottunk néhány elképzelhető, és a dolgozat keretein messze túlmutató magyarázatot, melyek a halomsíros kultúra Ásoththalmi-Királyhalmon temetkező közösségének mindennapi társas életébe engedhetnek bepillantást. Természetesen ezeket hipotézisként, gondolatébresztő ötletként kell kezelni. A legfontosabb tanulság, hogy a már előkerült és a

jövőben felbukkanó karpereceket és egyéb tárgyakat érdemes a készítés technikája szemszögéből alaposabban megvizsgálni. Nem minden sérülést lehet az eke, a tűz és a korrózió számlájára írni. Fontos a fémek analitikai vizsgálata, kopásnyomok tanulmányozása, hogy megpróbálhassuk rekonstruálni a tárgyak életét, a közösségen belüli útjukat.

Köszönetnyilvánítás

A karperecek archaeometallurgiai elemzésben Geiger János és Bozsó Gábor (Szegedi Tudományegyetem Ásványtani, Geokémiai és Kőzettani Tanszék) volt segítségemre. A cikk lektorálásáért Csányi Mariettának (Damjanich János Múzeum) tartozom köszönettel. A 6. és 7. képen látható rajzokat Gucci László készítette.

Sánta Gábor

1032 Budapest, Solymár utca 10.
saga21enator@gmail.com

Irodalom

- APPLEBY, J. E. P. 2011: Bodies, burials and ageing: accessing the temporality of old age in prehistoric societies. *Oxford Journal of Archaeology* 30 (2011) 231–246.
- BADER, T. 1979: Die Suci de Sus-Kultur in Nordwestrumänien. *Praehistorische Zeitschrift* 54 (1979) 3–31.
- BÁNDI, G. 1982: Das Golddiadem von Velem. *Savaria* 16 (1982) 81–93.
- BLISCHKE, J. 2002: *Gräberfelder als Spiegel der historischen Entwicklung während der mittleren Bronzezeit im mittleren Donauegebiet*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 80, Bonn.
- BÓNA I. 1959: Bronzkori övkapcsok és diadémák. Adatok a középduna-medencei bronzkori viselethez – Bronze Age girdle-clasps and diadems. Data to the costumes of the Bronze Age in the Middle Danube Basin. *Archaeologiai Értesítő* 86 (1959) 49–59.
- BÓNA, I. 1975: *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen*. Archaeologica Hungarica 49, Budapest.
- BÓNA I.–NOVÁKI GY. 1982: Alpár bronzkori és Árpád-kori vára – Alpár, eine bronzzeitliche und mittelalterliche Burg. *Cumania* 7 (1982) 17–164.
- BRÜCK, J. 2011: Death, exchange and reproduction in the British Bronze Age. *European Journal of Archaeology* 9 (2011) 73–101.
- CSÁNYI M. 1980: Árokka körülvett sírok a halomsíros kultúra jánoshidai temetőjében – Graves surrounded by ditches in the Jánoshida cemetery of the tumulus grave culture. *Archaeologiai Értesítő* 107 (1980) 153–165.
- CSEKŐ A.–CSÉKY A. 2004: Késő bronzkori sír Jánoshalma-Kutyahegyri. In: Szakál A. (szerk.): *Emlékkönyv a Thorma János Múzeum 130. évfordulójára*. Halasi Múzeum 2, Kiskunhalas 2004, 59–62.
- CSEKŐ A.–CSÉKY A.–SÁNTA G. 2004: A halomsíros kultúra leletei Kunfehértón. In: Szakál A. (szerk.): *Emlékkönyv a Thorma János Múzeum 130. évfordulójára*. Halasi Múzeum 2, Kiskunhalas 2004, 41–58.
- ČUJANOVÁ-JÍLKOVÁ, E. 1970: *Mittelbronzezeitliche Hügelgräberfelder in Westböhmen*. Archeologické studijní materiály 8, Praha.
- FOLTINY I. 1957: *A halomsíros és lausitzi kultúrák nyomai Szeged környékén – Spuren der Hügelgräber und der Lausitzer Kultur in der Umgebung von Szeged*. Régészeti Füzetek 4, Budapest.
- HAMPEL J. 1886: *A bronzkor emlékei Magyarhonban I*. Budapest.
- B. HELLEBRANDT M. 2004: Halomsíros temető csontvázas sírjai Emőd-Istvánmajorból – Körpergräber aus dem Hügelgräber-Friedhof von Emőd-Istvánmajor. In: Ilon G. (szerk.): *ΜΩΜΟΣ III. Őskoros Kutatók III. Összejövetelének konferenciakötete. Halottkultusz és temetkezés. Szombathely–Bozsok, 2002. október 7–9. Szombathely 2004*, 185–205.
- GAZDAPUSZTAI, GY. 1958: Der Gussformfund von Soltvadkert. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 9 (1958) 265–288.
- GOSDEN, C.–MARSHALL, Y. 1999: The Cultural Biography of Objects. *World Archaeology* 31 (1999) 169–178.
- GUBA, SZ.–BÁCSMEGI, G. 2009: Eine dreifache Bestattung der Hügelgräberkultur aus der Gemarkung von Szurdokpuszpöki (NO-Ungarn). *Analele Banatului, Sn., Arheologie – Istorie* XVII (2009) 127–137.
- V. HOLPORT Á. 1980: A halomsíros kultúra leletei Ürömnön – Die Funde der Hügelgräberkultur von Üröm. *Studia Comitatus* 9 (1980) 57–78.

- ILON G. 2009: A kerék, a nap, a vízimadár és a napbárka késő bronzkori kardjainkon. ...A kereskedelem avagy más kapcsolatok lehetséges lenyomatai? – The wheel, Sun, Water Bird and Sun Bark on Late Bronze Age Swords. ...Impressions of Trade or Other Connections? In: Ilon G. (szerk.): *ΜΩΜΟΣ VI. Őskoros Kutatók VI. Összejövetelének konferenciakötete. Nyersanyagok és kereskedelem. Kőszeg, 2009. március 19–21. – Proceedings of the 6th meeting for the researchers of prehistory. Raw materials and trade. Kőszeg, 19–21 March, 2009.* Szombathely 2009, 151–188.
- KEMENCZEI T. 1968: Adatok a halomsíros kultúra vándorlásának kérdéséhez – Beiträge zur Wanderung der Hügelgräberkultur im Karpatenbecken. *Archaeologiai Értesítő* 95 (1968) 159–186.
- KISS V. 2009: A fém nyersanyag-felhasználás kérdései a Dunántúl kora és középső bronzkorában – Questions of the Use of Metal as Raw Material in the Early and Middle Bronze Age of Transdanubia. In: Ilon G. (szerk.): *ΜΩΜΟΣ VI. Őskoros Kutatók VI. Összejövetelének konferenciakötete. Nyersanyagok és kereskedelem. Kőszeg, 2009. március 19–21. – Proceedings of the 6th meeting for the researchers of prehistory. Raw materials and trade. Kőszeg, 19–21 March, 2009.* Szombathely 2009, 197–212.
- KOVÁCS T. 1966: A halomsíros kultúra leletei az Észak-Alföldön – Die Funde der Hügelgräberkultur. *Archaeologiai Értesítő* 93 (1966) 159–202
- KOVÁCS T. 1970: A hajdúbagosi bronzkori temető – Bronze age cemetery at Hajdúbagosa. *Folia Archaeologica* 21 (1970) 27–47.
- KOVÁCS, T. 1972: Askoi, Bird-Shaped Vessels, Bird-Shaped Rattles in Bronze Age Hungary. *Folia Archaeologica* 23 (1972) 7–28.
- KOVÁCS, T. 1975: *Tumulus Culture cemeteries of Tiszafüred*. Régészeti Füzetek Ser. II. No. 17, Budapest.
- KOVÁCS, T. 1981: Zur Problematik der Entstehung der Hügelgräber in Ungarn. *Slovenská Archeológia* 29/1 (1981) 87–96.
- KOVÁCS, T. 1984: Die Füzesabony-Kultur. In: Tasić, N. (Hrsg.): *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*. Beograd 1984, 235–256.
- KOVÁCS, T. 1996: The Tumulus Culture in the Middle Danube Region and the Carpathian Basin: Burials of the Warrior Élite. In: Bellardelli, S.–Peroni, R. (eds): *The Bronze Age in Europe and in the Mediterranean. The colloquia of the international congress of prehistoric and protohistoric sciences*. Forlí 1996, 113–126.
- KOVÁCS, T. 2000: Neue Angaben und Beobachtungen zur Untersuchung der Gesellschaftsstruktur der Hügelgräberkultur im Karpatenbecken. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 51 (1999–2000 [2000]) 97–109.
- KŐSZEGI F. 1988: *A Dunántúl története a későbronzkorban – The history of Transdanubia during the Late Bronze Age*. BTM Műhely I, Budapest.
- KUSTÁR R.–WICKER E. 2004: Bronzkori halomsíros temető Csólyospálos-Felsőpáloson. In: Szakál A. (szerk.): *Emlékkönyv a Thorma János Múzeum 130. évfordulójára*. Halasi Múzeum 2, Kiskunhalas 2004, 63–86.
- LIVERSAGE, D. 1994: Interpreting composition patterns in ancient bronze: the Carpathian Basin. *Acta Archaeologica (Kobenhavn)* 65 (1994) 57–134.
- SZ. MÁTHÉ, M. 1988: Bronze Age Tells in the Berettyó valley. In: Kovács, T.–Stanczik, I. (eds): *Bronze Age Tell Settlements of the Great Hungarian Plain I*. Inventaria Prehistorica Hungariae 1, Budapest 1988, 27–122.
- MICHÁLEK, J. 1979: *West- und südböhmische Funde in Wien. Tafelband*. Praha.
- MOZSOLICS, A. 1973: *Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Forró und Ópályi*. Budapest.
- NÉMETHI J.–MOLNÁR Zs. 2002: *A tell-telepek elterjedése a Nagykárolyi-síkságon és az Ér völgyében*. Sapientia Könyvek 14, Kolozsvár.
- NEUGEBAUER, J.–W. 1991: *Die Nekropole F von Gemeinlebarn, Niederösterreich. Untersuchungen zu den Bestattungssitten und zum Grabraub in der ausgehenden Frühbronzezeit in Niederösterreich südlich der Donau zwischen Enns und Wienerwald*. Zürich.
- NEUGEBAUER, C.–NEUGEBAUER, J.–W. 1997: *Franzhausen: Das Frühbronzezeitliche Gräberfeld I*. Horn.
- O'SHEA, J. M. 1996: *Villagers of the Maros*. New York.
- P. FISCHL K. 2006: *Ároktő-Dongóhalom. Bronzkori tell telep – Bronzezeitliche Tell-Siedlung in Ároktő-Dongóhalom*. Borsod-Abaúj-Zemplén Megye Régészeti Emlékei 4, Miskolc.
- REMÉNYI L. 2003: Megjegyzések a Kárpát-medence középső bronzkori „virágkorának” kérdéséhez – Remarks on the Middle Bronze Age “prosperity” in the Carpathian Basin. *Ősrégészeti Levelek/Prehistoric Newsletters* 5 (2003) 51–64.
- SÁNTA G. 2004: A halomsíros kultúra leletei Zákányszék határában – Die Funde der Hügelgräberkultur in der Gemarkung von Zákányszék. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve–Studia Archaeologica* 10 (2004) 53–80.
- SÁNTA G. 2011a: *Domaszék–Börcsök tanya (halomsíros település) komplex, régészeti, környezetregészeti és archaeometria elemzése*. PhD értekezés, Szegedi Tudományegyetem, Szeged. Kézirat.

- SÁNTA G. 2011b: Koszideri és Halomsíros bronztárgyak komplex vizsgálata – összetétel, fázisok és korróziós felületek – Complex study of bronze objects from Koszider and Tumulus period – composition, phases and corrosion. *Archeometriai Műhely* 8 (2011) 305–320.
- SÁNTA, G. 2012: Metal Analysis of Koszider and Tumulus Culture Bronzes: Contents, Similarities, and the Question of Source Area. In: Rezi, B.–Németh, R. E.–Bereczki, S. (eds): *Bronze Age Crafts and Craftsmen in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş 5-7 October 2012*. Târgu Mureş 2013, 77–90.
- SÁNTA G.–UZONYI I.–CSERHÁTI CS.–DARÓCZI L. 2007: A halomsíros kultúra néhány dél-alföldi bronztárgyának analitikai vizsgálata. *Archeometriai Műhely* 4 (2007) 19–31.
- ŠALKOVSKÝ, P. 1980: Špirálová ornamentika staršej doby bronzovej v Karpatskej kotline a na dolnom Dunaji – Die Spiralornamentik der älteren Bronzezeit im Karpatenbecken und im unteren Donaugebiet. *Slovenská Archeológia* 28/2 (1980) 288–312.
- SØRENSEN, M. L. S. 2004: The interconnection of age and gender: a Bronze Age perspective. *Etnographisch Archäologische Zeitschrift* 45 (2004) 327–38.
- SZATHMÁRI I. 2005: Folyókból előkerült kardleletek a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében – Bronzezeitliche Schwertfunde aus Flüssen in der Sammlung des Ungarischen Nationalmuseums. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2005, 143–166.
- TOČÍK, A. 1964: *Die Gräberfelder der karpatenländischen Hügelgräberkultur*. Fontes Archaeologici Pragenses 7, Prague.
- TROGMAYER O. 1959: A Szeged-nagyszéksíri bronzöv – Der Bronzegürtel von Szeged-Nagyszéksós. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1958–59 (1959) 53–58.
- TROGMAYER O. 1965: A férfi és női viselet nyomai a tápéi bronzkori temetőben – Reste der Männer- und Frauentracht in dem bronzezeitliche Gräberfeld von Tápé. *Folia Archaeologica* 17 (1965) 51–63.
- TROGMAYER, O. 1975: *Das bronzezeitliche Gräberfeld bei Tápé*. Fontes Archaeologici Hungariae, Budapest.
- WILLVONSEDER, K. 1937: *Die mittlere bronzezeit in Österreich*. Bücher zur Ur- und Frühgeschichte 3, Wien.

A rich cremation burial of the Tumulus culture from Ásotthalom

A rich cremation burial of the Tumulus culture was found in 1905, in the vicinity of Alsótanya-Királyhalom (today called Ásotthalom-Királyhalom), in József Volford's farm. The urn burial was covered by a bowl; inside the urn there was a mug, two richly ornamented bracelets with flaring terminals, a roll-headed pin (*Rollenkopfnadel*), fragments of other pins, a horseshoe-shaped pendant, a fragment of a spiral-terminalled wire jewellery, and an unidentifiable, burnt bronze object. Good parallels can be found among the finds of the larger cemeteries of the Carpathian Basin dating from the Reinecke Br B2–C period (Egyek, Jánoshida, Salka, Tápé-Széntégláégető, Tiszafüred-Majoroshalom, etc.), although one bracelet (No. 1/1906) lacks a good analogy. It is ornamented with a design made up of multiple interlocking spirals. This motif is extremely rare among the finds of the Tumulus culture, being much more characteristic of the weapons, golden discs and ornamented pottery of the Füzesabony, Gyulavarsánd, Otomani II–III, Monteoru and Suciu de Sus cultures of the classical and late phase of the Middle Bronze Age in Hungary (Reinecke Br A3 and B1, Hajdúsámson and Koszider horizons). Designs composed of similar motifs can be found on several sword grips of the Ha A–B period, often together with bird symbols, the embodiment of the symbolism of the Late Bronze Age warrior elite. We tried to discover as much as possible about this unusual bracelet and its companion (2/1906), which is also richly ornamented with garland motifs characteristic of the culture. Traces of alterations and wear were found on both bracelets after examining them with a stereo binocular microscope. One of the flaring terminals of the bracelet with spiral motifs was cut off, the ends were hammered to make them fit tighter, and a smaller bracelet was made. The smooth, worn surface of the cut terminal suggests a long use afterwards. The terminal of the other bracelet was not cut, only hammered to make it fit tighter. According to the description of the finder, the burial was undisturbed (even the covering bowl was in its place), and thus the damage must have been caused un prehistory or by the pyre. However, there are no traces whatsoever of burning or melting on the objects. It seems certain that both bracelets were reworked to make them smaller. In addition, the surface of the bracelet decorated with spiral motifs seems to be considerably more worn than that of the other, which may indicate a different date of manufacture. We examined their metal composition with X-ray fluorescence (XRF) and found that the two samples had a more or less similar composi-

tion. However, due to the slight differences in the raw material, it is impossible to definitely determine whether or not they had been made at the same time. The ceramic finds from the grave are of little help in precise dating because the urn, of which only fragments survived, and the mug were both widespread and common types used over a long period, and the bowl is no longer available. The burial can be dated to the Reinecke Br B2–C period, to the time of the Tápé-Széntégláégető cemetery's use-life, but a more precise dating is not possible.

We tried to interpret the features of the artefacts beyond the typological analysis. Three basic explanations can be offered: a ritual, a profane, and a social. The ritual mutilation or damaging of objects is a practice encountered in other periods, too, but in these cases, the mutilation was very special, and in both cases, the purpose of the modification was to obtain a smaller diameter. For example, several wire bracelets from the cemetery of Salka were bent in order to obtain a smaller diameter. The profane reasons may be trade or booty. Both are realistic, even though the Tumulus period can be interpreted as being more peaceful than previously assumed, as indicated by the existence of large, continuously used cemeteries. The social reason we suggest is inheritance along line of descent. In this case, the deceased's maternal predecessor gave one or both bracelets as presents on an important occasion (*rites de passage*, e.g. upon reaching adulthood, marriage, etc.), and they may have undergone one or more changes in ownership. We examined the custom of wearing bracelets in several cemeteries of the Tumulus culture on the Great Plain, and we found that the deposition of different bracelet types, sometimes as many as four bracelets, in one grave was a common practice. Moreover, bracelets can be found in lavish male burials as well (e.g. Letkés), although they were not deposited in a manner conforming to how they worn. The rich female burials reflected the social status of the deceased, and this implies a stratified society.

A Late Bronze Age hoard and sickle-shaped pins from Fővenyes (Hungary, Veszprém County)

Keywords: Late Bronze Age, Central Europe, bronze hoard, sickle-shaped pins, private collection, typo-chronological analysis, macroscopic examination

Kulcsszavak: késő bronzkor, Közép-Európa, bronzkincs, sarló alakú tűk, magángyűjtemény, tipo-kronológiai elemzés, makroszkópikus vizsgálat

Introduction¹

The assemblage of 65 artefacts discussed here is part of the private collection of Zoltán Repkényi, who purchased these objects from an unknown local seller at the flea market in Balatonfüred. According to Z. Repkényi, the objects came to light several decades before, in an area called Fővenyes along the shore of Lake Balaton (earlier known as Kiliántelep, Veszprém County, municipality of Balatonudvari) (Figs 1–2). In 2012, the owner contacted Gábor V. Szabó and showed him and his colleagues 62 bronze artefacts. Later, as Z. Repkényi had generously permitted the publication of these finds, they were temporarily taken to the Institute of Archaeological Sciences of the Eötvös Loránd University for restoration, documentation and photographing. Two years later, Z. Repkényi presented eight new artefacts (five additional fragments of the diadem, a ring with tapering terminals and two sickle-shaped pins), claiming that they came from the same site and seller (Fig. 21. 63–65). Most of these artefacts are currently in the possession of their owner in Budapest.

Evaluation

In the present study, 63 artefacts will be described (Appendix 2) and as discussed as part of an uncertain “hoard”, while the two sickle-shaped pins will be treated briefly in the Appendix 1 owing to their different date (Fig. 21. 64–65). It should be emphasized that the circumstances of the hoard’s discovery are unknown. Thus, the exact composition of the hoard too remains unknown, and it is unlikely that all the objects had originally been part of the same hoard. Moreover, it is possible that the artefacts in question had belonged to

Fig. 1. Location of Fővenyes on the shoreline of Lake Balaton (Hungary, County Veszprém) — The assumed site is located on the north-western shore of the Lake Balaton, in the municipality of Balatonudvari. A comparison of the map of the Second Ordnance Survey of Austria–Hungary and a present-day Google Earth satellite image reveals radical changes in the 20th century landscape.

The Fővenyes shore section is currently a built-up bathing area. 1. kép. Fővenyes partszakasz — A feltételezhető lelőhely a Balaton tó északnyugati partján található, Balatonudvari községben. Összehasonlítva a II. katonai felmérés térképét és a közelmúltban készült Google Earth műhold felvételeket világosan látszik, hogy a táj jelentősen megváltozott. A fővenyesi partszakasz jelenleg egy beépített strand.

other hoards, or that most of them were formerly stray finds (e.g., the sickle-shaped pins). The above severely limit the effectiveness of the typo-chronological analysis and macroscopic examination. For this reason, I shall only provide an accurate description and a basic assessment of the artefacts. Regarding the typo-chronological analysis, I have determined the closest stylistic and morphological parallels: however, I also took into account the wider group of the analysed artefacts as well as their spatial distribution and chronological aspects. For the technological observations, I used high-resolution images² and images made by a camera microscope.³

¹ The first evaluation of the artefacts was part of my MA thesis, completed in 2013 (TARBAY 2013, 264–282, 291–293, Catalogue C, Pls 1–15). Shortly afterwards, the results of this work were briefly described by Gábor V. Szabó in his recent study (V. SZABÓ 2013, 809–811, Fig. 15. 1).

² I am grateful to Károly Kozma, photo artist (Damjanich János Museum, Szolnok), who photographed the artefacts.

³ The macroscopic observations were made with a Conrad Electronic’s Digital microscope camera (type: USB 9.0MP 200X).

Fig. 2. The Late Bronze Age hoard from Fövényes
2. kép. A fövényesi késő bronzkori depó

Repoussé-decorated band: diadem or belt?

The most spectacular artefact is the bronze sheet band with geometric *repoussé* decoration made up of oblique, diagonal and horizontal lines, and horizontal drop motifs combined with irregular circles (Fig. 3. 1a–e, Fig. 4. 1g–f, Fig. 21. 1m–p). Based on the find from Mačkovac, I was able to reconstruct the original decorative design (KARAVANIĆ 2007, Sl. 1) (Fig. 5).⁴ The two ends of the sheet metal band had a pair of longish perforations on each side, most likely for fastening the ends with a smaller band. It is important to note that the geometric pattern is rather irregular and that smaller mistakes made while punching the pattern from the reverse can be observed in some spots. The form and decorative motif of the diadem are not unusual in the Carpathian Basin: comparable finds are known among the sheet belts and diadems from this region.

The first overview of Bronze Age diadems and belts was written by József Hampel, who divided them

⁴ The surviving fragments were insufficient for determining the diadem's original size.

into four types. The Fövényes band can be associated with his types A and B (HAMPEL 1896, 139–141). In the mid-20th century, István Foltiny dated them to the Middle and Late Bronze Age (Ha A) according to the Central European chronological scheme (FOLTINY 1955, 36–37). However, scholarship essentially focused on the evaluation of the Middle Bronze Age and early Late Bronze Age (Br D) belts and diadems. Less attention was devoted to the finds of the Ha A period, and only their chronological and stylistic features were discussed (WILLVONSEDER 1935, 223; 1937, 136; RUSU 1963, 187; VON BRUNN 1968, 40–41; HÄNSEL 1968, 109–112, 218, Liste 155; MOZSOLICS 1973, 48–49; 1985, 58–60; SCHUMACHER-MATTHÄUS 1985, 110–114; DAVID 2002, 83). The most prominent among these works is Imma Kilian-Dirlmeier's PBF monograph, in which she proposed a chronological and typological scheme for the Central European Bronze Age belts (KILIAN-DIRLMEIER 1975). This work became a standard reference and later studies have only updated its results (HANSEN 1994, 236–252; KARAVANIĆ 2007, 59–67; 2009, 123–130).

Fig. 3. Fövényes — 1a–e: The fragments of the “diadem”
 3. kép. Fövényes — 1a–e: a „diadém” töredékei

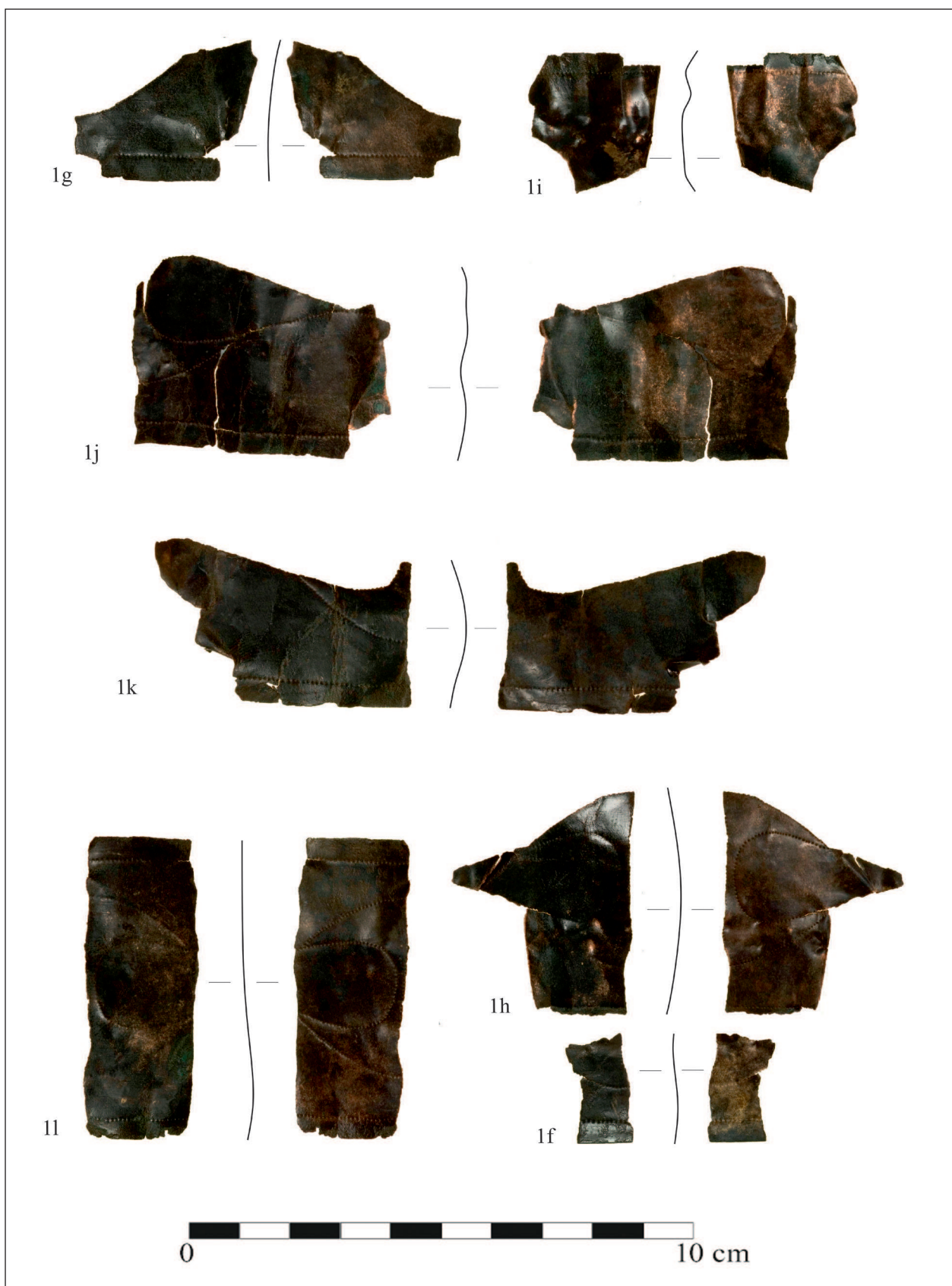

Fig. 4. Fövenyes — 1g-l: The fragments of the “diadem”
 4. kép. Fövenyes — 1g-l: a „diadém” töredékei

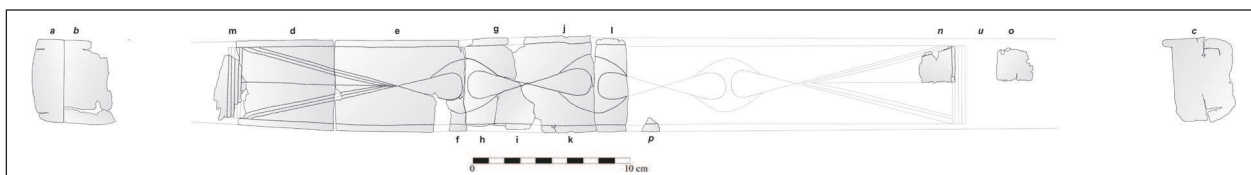

Fig. 5. Fövenyes — The reconstruction of the “diadem”
5.kép. Fövenyes — a „diadém” lemezzsalag rekonstrukciója

The Fövenyes find can be assigned to the category of *repoussé* and engraved bronze sheet artefacts (belts and diadems), of which there are roughly 110 objects from the entire territory of the Carpathian Basin and the present-day Czech Republic (TARBAY 2014, List 10.1–10.4). The exact way in which these bronze sheet bands were worn or used is uncertain owing to the Late Bronze Age cremation rite (KILIAN-DIRLMEIER 1975, 113; KARAVANIĆ 2009, 126). In general, the primary function of these artefacts can be reconstructed from their dimensions. Additionally, the inhumation burials of the Middle Bronze Age and Early Iron Age provide more reliable information as to how they were probably worn. However, opinions are divided regarding their exact function. Agreeing with Amália Mozsolics, Gábor Ilon defined the metal sheet band from Szombathely

as a part of a diadem (MOZSOLICS 1985, 59; ILON 2002, 161). In contrast, I. Kilian-Dirlmeier and, later, Snježana Karavanić classified these artefacts among metal sheet belts (KILIAN-DIRLMEIER 1975, 112–115; KARAVANIĆ 2007, 59–67; 2009, 123–130). In my view, this question can hardly be resolved if the exact dimensions of the objects (e.g., length, thickness, width, etc.) remain unknown and in the lack of known burial contexts, which would provide indications of how they were worn.

Only the ends of the object, which were permanently fastened with a thin metal band, could provide some clues about its possible use (Fig. 3. 1a–c, Fig. 5. a–c). This type of fastening is unusual in the case of the well-known belts, which have hooks and a row of holes for fastening (e.g., Pecica) (KEMENCZEI 1991, Abb 2.1, Abb. 3.1). Moreover, this fastening type does not allow

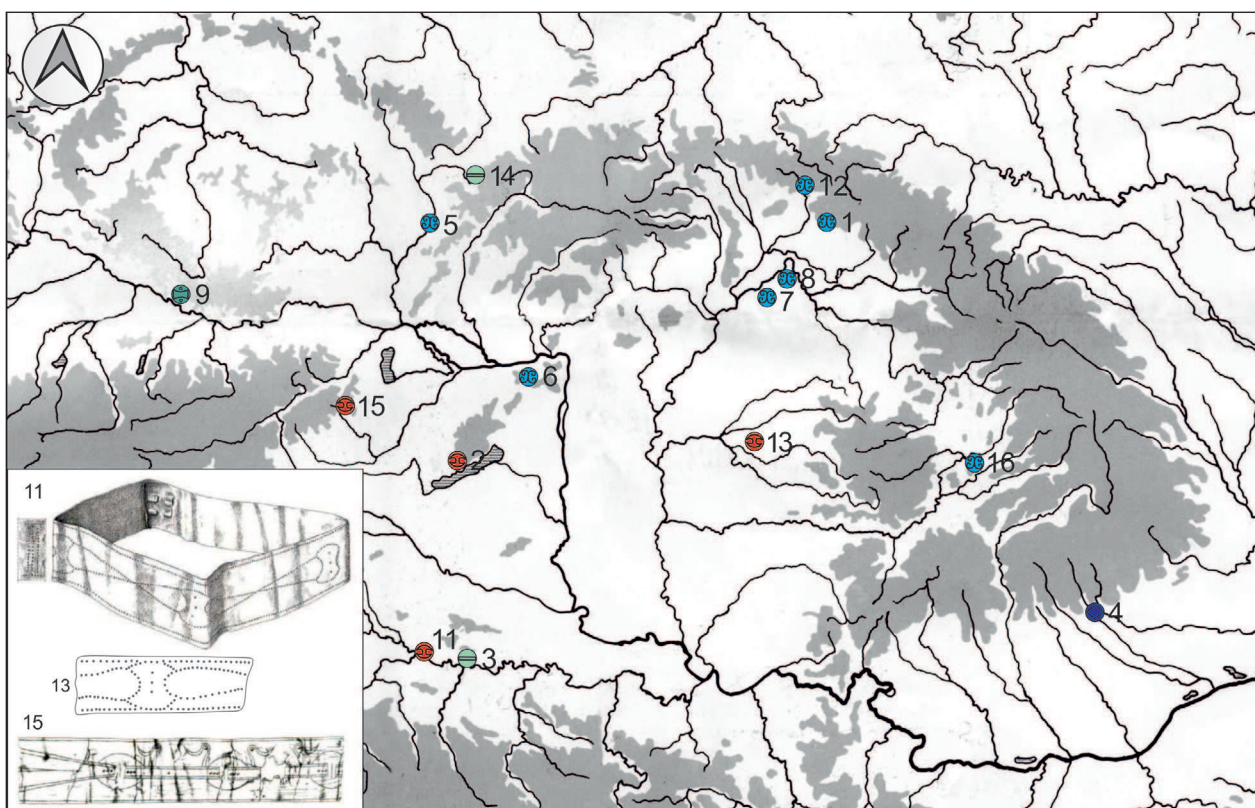

Fig. 6. The distribution of bronze sheet “diadems” with *repoussé* decoration
(after HOLSTE 1951, Taf. 48.41; ILON 2002, Abb. 3; KARAVANIĆ 2007, Sl. 1) (cp. List I)
6. kép. Pontolt díszű lemezzsalag „diadémok” elterjedése a Kárpát-medencében
(HOLSTE 1951, Taf. 48.41; ILON 2002, Abb. 3; KARAVANIĆ 2007, Sl. 1. nyomán) (vö. I. lista)

Fig. 7. 1: Diadem from “Central Europe” (Hermann Historica; cp. List. I. 10), 2: diadem from Linz (KILIAN-DIRLMEIER 1975, Taf. 47. 461), 3: unprovenanced sheet metal belt (Gorny&Mosch, GORNY&MOSCH 2009, 302), 4: unprovenanced diadem offered on eBay (cp. List I. 17)

7. kép. 1: Diadém „Közép-Európából” (Hermann Historica; vö. I. lista 10), 2: a linzi diadém (KILIAN-DIRLMEIER 1975, Taf. 47. 461), 3: ismeretlen lelőhelyű lemezöv (Gorny&Mosch, GORNY&MOSCH 2009, 302), 4: ismeretlen lelőhelyű diadém az eBay-ről (vö. I. lista 17)

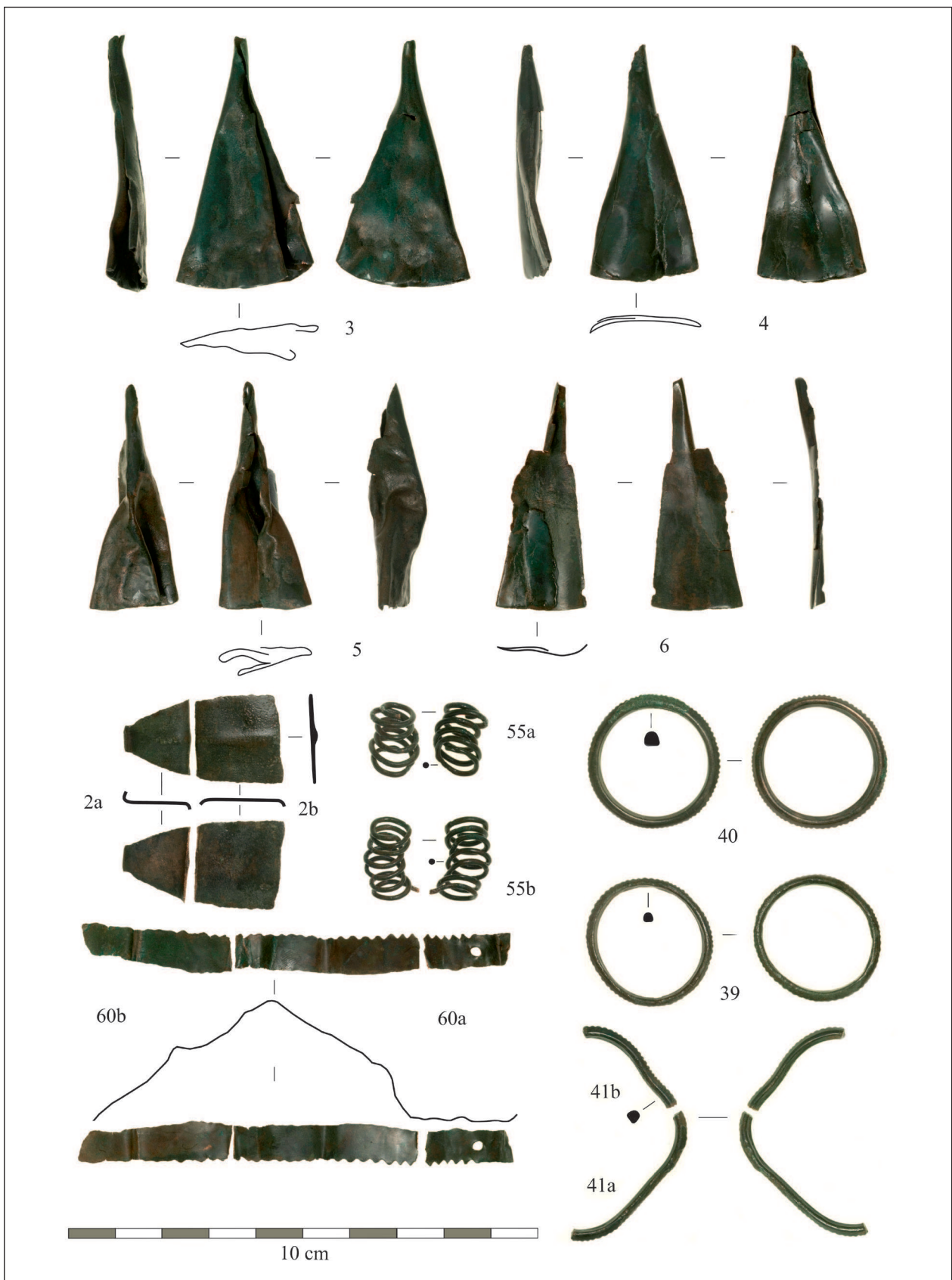

Fig. 8. Fövényes — 2a–b: Bracelet, 3–6: funnel-shaped pendants, 39–41: rings, 55a–b: coil-spring, 60a–b: serrated metal sheet
 8. kép. Fövényes — 2a–b: karperec, 3–6: tölcsér alakú csüngők, 39–41: karikák, 55a–b: rugó, 60a–b: cakkozott fémlemez

comfortable belt buckling. Thus, for these reasons, the metal sheet band from Fövényes may have been used as a diadem.

Diadems with *repoussé* decoration have a distinct spatial distribution. It is common for entirely similar objects to be distributed across a wide geographical area. Prominent examples are the pieces decorated with X-shaped motifs in the Upper Tisza region and the diadems from Štramberk 4 (Czech Republic) and Dolina na Savi (Croatia). Mention must be made of the diadem fragments from Linz, similar to the Fövényes diadem in terms of size and ornamentation, which was sold at the auction of Hermann Historica and eBay (Figs 6–7, List I). Stylistically and from a formal point of view, three specimens can be cited as the closest parallels to the Fövényes diadem: Mačkovac-Crišnjevi, Sarkad and Szombathely (List I, 11, 13, 15).

The fastening and the decorative patterns of the diadems from Mačkovac and Sarkad strongly resemble that of the piece from Fövényes. Only the composition of the ornamental design differs slightly (KARAVANIĆ 2007, Sl. 1). Unfortunately, the ends of the fragment from Szombathely did not survive. The pattern on the Szombathely fragment is more elaborate, with bird heads on the design of drop motifs combined with circles (ILON 2002, Abb. 3).

Different opinions have been put forward regarding the symbolic meaning of the diadem's patterns. G. Ilon interpreted the bird representations on the Szombathely diadem as a solar barge. He emphasized its religious significance and assembled a catalogue of the emblematic relics of the Sun cult from the Late Copper Age to the Late Bronze Age in the Carpathian Basin (ILON 2002, 161–166). According to Carol Kacsó, the patterns on the Sarkad fragment represent the so-called hourglass motif, which can probably be derived from the Aegean, and later became a common decorative element on pendants, belts and other metal objects from the Carpathian Basin during the Br D–Ha B period (KACSÓ 1995, 99; 1998, 38). Although the decoration of the Fövényes diadem can be associated with certain motifs,⁵ this similarity is too schematic for an exact identification.

The macroscopic observations provide intriguing insights into the possible ways of how the objects were destroyed or damaged before deposition (NEBELSICK

⁵ Based on their formal features, these patterns are similar to the double axe motif (*Doppelaxt Motive*) and butterfly-shaped discs (*Schmetterlingsförmige Zierscheiben*) (MOZSOLICS 1985, 72). The former is particularly interesting because it appears together with bird depictions, similarly as in the case of the Szombathely diadem (MACGILLIVARY 2012, 118–125, Fig. 2, Fig. 4, Fig. 7).

1997; 2000; CHAPMAN 2000, 105–131; REZI 2011, 303–307). Before the restoration, we noted that many fragments bore the same diagonal impressions (Fig. 3. 1a–b, d–e, Fig. 4. 1l), suggesting that the diadem had been folded. Naturally, the exact identification of this type of prehistoric manipulation is impossible without a knowledge of the find context and find circumstances. Similar impressions were visible on the published drawings of the Szombathely and Mačkovac diadems (ILON 2002, Abb. 3; KARAVANIĆ 2007, Sl. 1). Moreover, this treatment is also characteristic of the metal sheet belts (e.g., Vajdácska) (KEMENCZEI 1981, Taf. 5–6). It must here be noted that one emblematic example has been recently sold at the Gorny&Mosch Giessener Münzhandlung (Munich) (Fig. 7. 3). It seems to me that the Fövényes diadem might have been buried after a similar prehistoric manipulation.⁶ This is especially important because it represents a different rite in the context of the transition from Middle to the Late Bronze Age. In later periods, these objects were no longer placed in graves as part of the grave inventory, where they had been deposited in an intact condition earlier, but were subjected to various forms of deliberate prehistoric manipulations and were only afterwards buried as a part of hoard.

The diadem from Fövényes can be dated to the Ha A1 period. Although it is difficult to date the Mačkovac find, it was found together with a Žatec-type bucket, a characteristic object of this period (CLAUSING 1996, 426; KARAVANIĆ 2007, Sl. 2.). According to G. Ilon, the diadem from Szombathely can be linked to the hoard's older (Ha A) objects (ILON 2002, 161). The piece from Sarkad clearly dates from the Ha A1 period (KACSÓ 1998, 38; MOZSOLICS 1985, 184–185). In addition, the major technical and typological groups of the diadems and sheet belts have similar dating (MOZSOLICS 1985, 58–59).

Bracelet

Judging from their form and recent fracture surfaces, the bracelet fragments came from the same bent object (Fig. 8. 2a–b).

Bracelets with rolled ends are scarce finds (MOZSOLICS 1985, 65). This jewellery group can be found in Transdanubia and eastern Hungary. Similar bracelets appeared in the southern Carpathian Basin and Transylvania as well (Fig. 9, List II).

Some pieces are undecorated, but in some cases they are decorated with geometric patterns or other engraved

⁶ Its present, broken form can be interpreted as a result of recent damage.

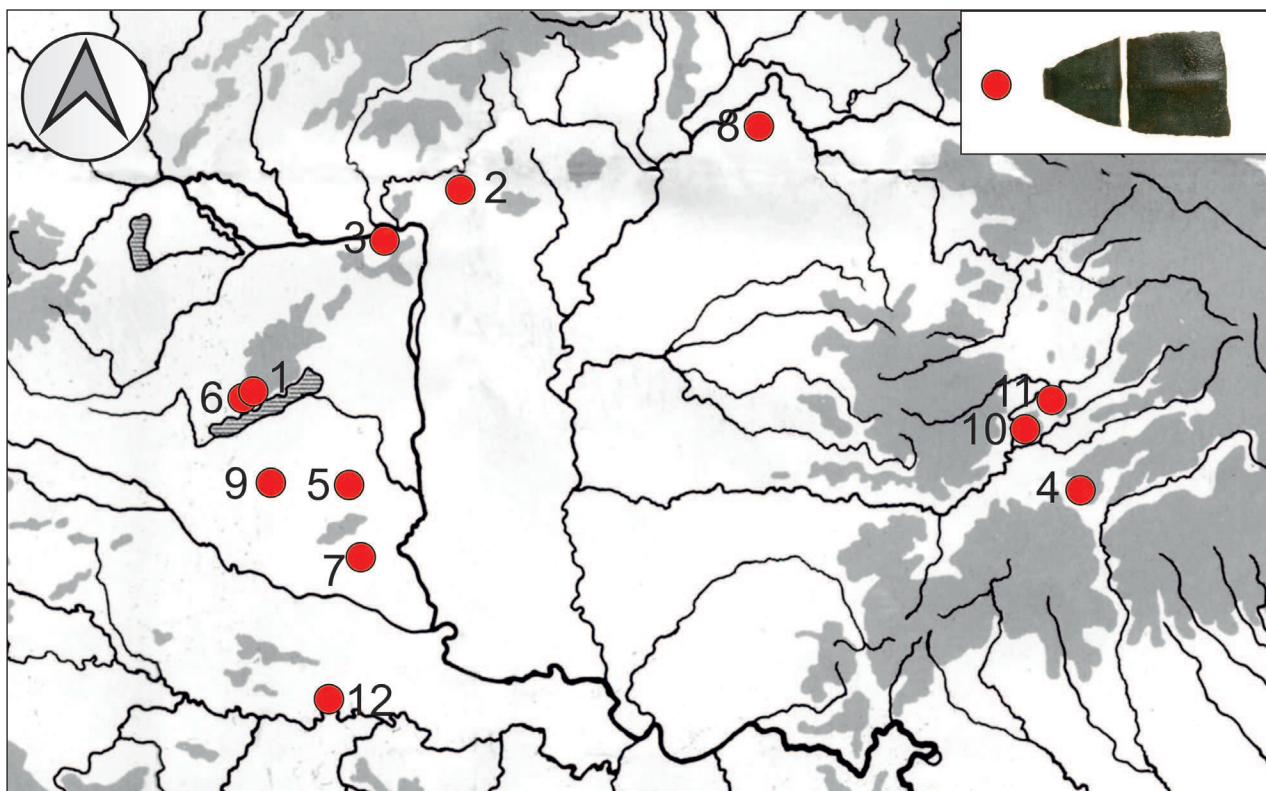

Fig. 9. The closest parallels of the bracelet (cp. List II)
9. kép. A karperec legközelebbi párhuzamai (vö. II. lista)

designs on their exterior. Surprisingly enough, the closest parallels of the bracelet from Fövenyes are known from Transylvanian hoards such as Gușterica and Spălnaca 2 (HAMPEL 1892, Pl. CXLIX. 19; PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1978, Taf. 116.296). Its chronological position, based on the analogous finds, can be assigned to the Ha A1 period (*List II*).

Funnel-shaped pendants

The four funnel-shaped pendants are currently crumpled as a result of prehistoric manipulation or recent damage (*Fig. 8. 3–6*).

J. Hampel was the first to classify them as jewellery items; he assumed that they had perhaps been sewn to some sort of organic material and had tinkled when the wearer of the costume moved (HAMPEL 1896, 148–149; MÜLLER 1972, 67–68; MOZSOLICS 1985, 74). Regarding their shape and size, funnel-shaped pendants differ considerably. Most bear a similar engraved decoration as the sheet metal belts and diadems. It is possible that these funnel-shaped pendants were originally parts of belts or diadems, and that they gained their final form through secondary modification (e.g., Esztergom) (MOZSOLICS 1985, 59, Taf. 137. 22).

The main distribution area of this jewellery type

is Transdanubia and eastern Hungary. However, similar objects have come to light in the Czech Republic, the eastern Alps, the southern Carpathian Basin and Romania (*Fig. 10*). The first funnel-shaped pendants appeared in the Br D, but they were mostly deposited in the Ha A1 period. They are also known from Ha A2–Ha B1 hoards (*List III*).

Buttons

The 30 buttons constitute the dominant part of the hoard (*Fig. 11. 7–43, Fig. 13. 35–38*). From a technological point of view, the pieces described under Cat. nos 7–8 are the most noteworthy. High-resolution images revealed light, concentric circles on the outer surface (*Fig. 20. 2–3*), which, as Hermann Born's study suggested, can be regarded as impressions of the model or the negative form during the lost-wax casting process (BORN 2003, 182–183, Abb. 6).⁷

In some cases, the loops of the buttons were hammered together from two parts (e.g., Cat. nos 8 and 21). According to their dimensions, the pieces listed under

⁷ However, the mould from Aszód (Hungary, Pest) and the untreated, raw cast buttons from Brădicești (Romania, Iași) indicate a different casting technique (HAMPEL 1886a, Pl. V; ICONOMU 1995, Abb. 2. 2, 14).

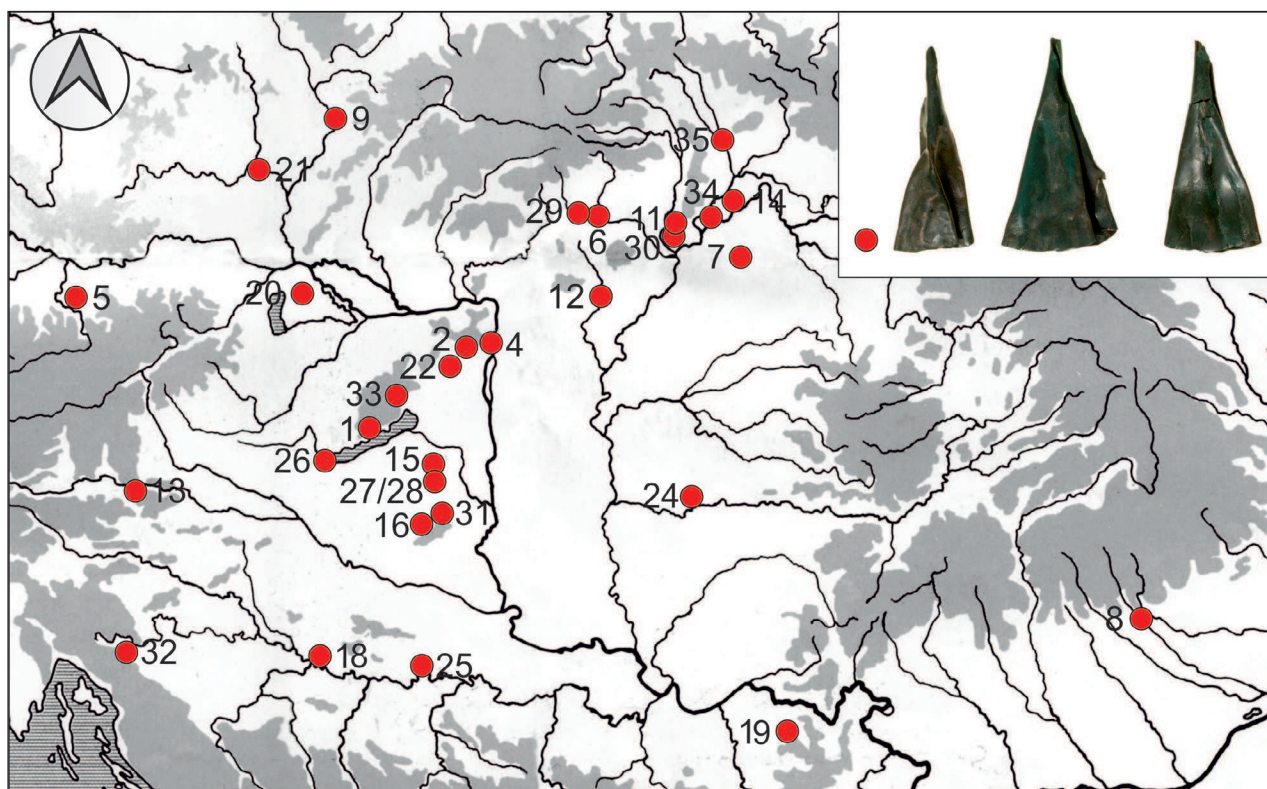

Fig. 10. The distribution of funnel-shaped pendants (cp. List III)
10. kép. A tölcséses csüngők elterjedése (vö. III. lista)

Cat. nos 7–8 are close to the typological group of “phaleras”. It should be noted that their external surfaces are larger and flatter than of the smaller ones. Traces of hammering could be identified on the inner surface of one piece (Cat. no. 38; Fig. 20. 1).

Similar buttons were widespread across the entire Carpathian Basin and in the westerly regions of Central Europe. The phalera-like ones have a similar distribution and they are sometimes found together with the smaller pieces (Fig. 12, Lists IV–V), suggesting that the two button types had been part of the same set of accessories.

Nevertheless, it is hard to determine the exact function of these artefacts owing to the lack of burial contexts and of well-preserved textile and costume finds from burial contexts in the Carpathian Basin. Therefore, it is not surprising that different proposals have been made regarding the function of these buttons and phaleras. Some scholars interpreted them as the accessories of different costumes, horse gear or even shields (PAULÍK 1965, Obr. 2; SCHAUER 1982, 335–343; MOZSOLICS 1985, 55, 71–74). A. Mozsolics hypothesized that the smaller pieces could be parts of belts, headwear or footwear (MOZSOLICS 1985, 71). In my view, these artefacts can be described as

multi-functional objects which were principally used as costume adornments.⁸

From a chronological point of view, both button types made their appearance at the beginning of the Br D period, although they were most widely used during the Ha A1 period. Although their number decreased later (Ha B1), similar pieces are known from the Ha B3 (e.g., Lžobice 7) and even from the Early Iron Age (KYTLICOVÁ 2007, 282–283, Taf. 196.58; Lists IV–V).

Rings

Three different ring types could be distinguished in the hoard. The small, annular rings with rhomboidal cross-section and engraved decoration are not characteristic in the Carpathian Basin (Fig. 8. 39–41).⁹ Comparable rings are known from Western Europe, from the hoards and burials of the Br D–Ha A1 period (GRIMMER-DEHN 1991, Taf. 91.C3, Taf. 109.2.4; KYTLICOVÁ 2007, 275–276,

⁸ Later analogies are known from the graves of Donja Dolina and Šokića (7th–6th century BC), where buttons with an identical form were part of a composite belt (GAVRANOVIĆ 2011, 223–225, Abb. 225).

⁹ It should be emphasized that these rings belong to the group of single rings (*Einzelringe*), which were distributed across the entire territory of the Urnfield cultural complex (KIMMING 1940, 113–114).

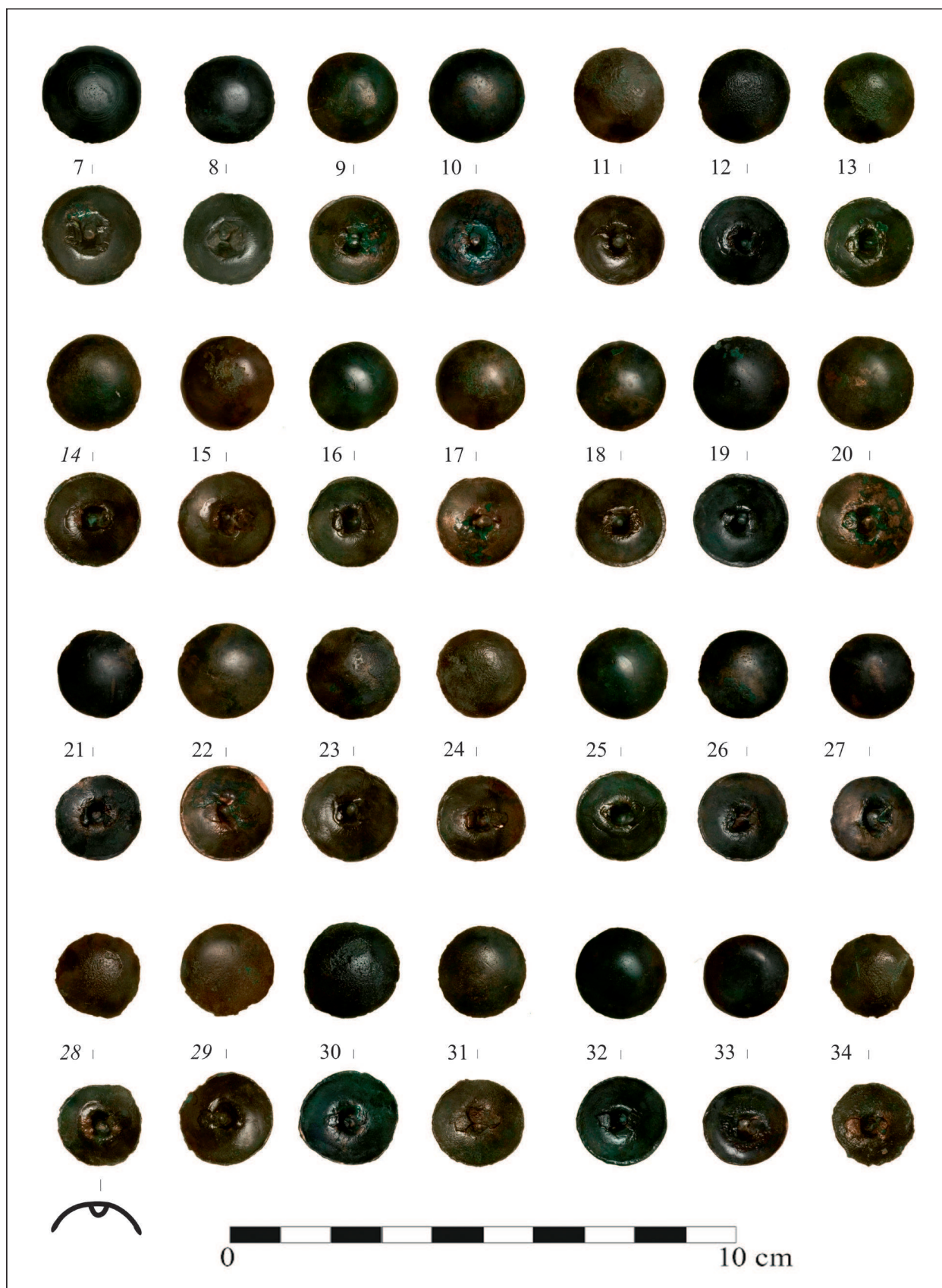

Fig. 11. Fövényes — 7–34: Buttons
 11. kép. Fövényes — 7–34: Pitykék

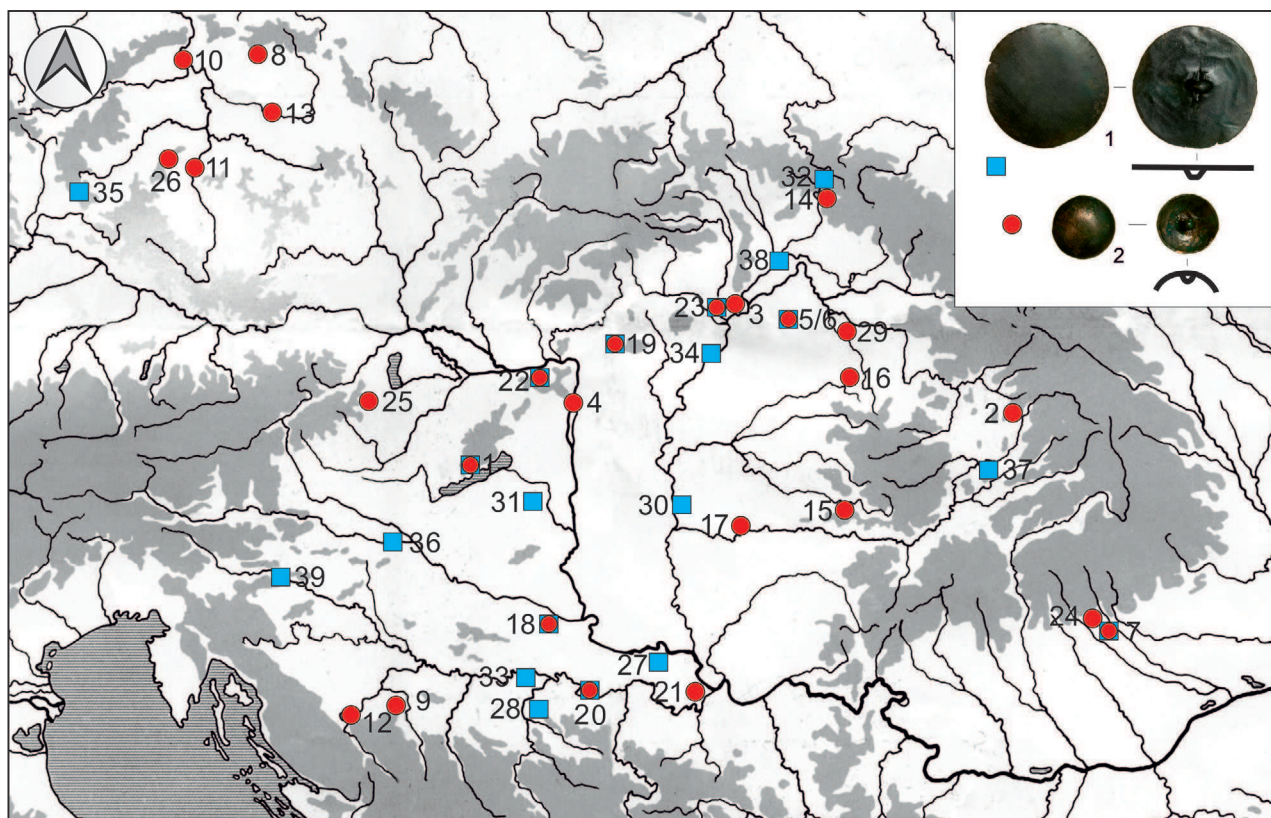

Fig. 12. The distribution of the two button types (cp. Lists IV–V)
12. kép. A két pityke típus elterjedése (vö. IV–V. lista)

Taf. 77B. 4–5; KNÖPKE 2009, 141, Taf. 31. 2) (Fig. 14). It is important to note that similar types of rings may have appeared earlier, during the Middle Bronze Age, one prominent example being the jewellery hoard from Kronburg in Zams (APPLER 2003, 20, Abb. 13. 5–48).

The amorphous, broken fragments (Cat. nos 42–51) and one other fragment (Cat. no. 63) can be assigned to the group of rings with tapering terminals (Fig. 13. 42–51, Fig. 21. 63). These were mainly deposited in the Ha A1, “Ha A2” and Ha B1 periods, in groups of 10, 20 or even 40 pieces (MOZSOLICS 1985, 63–66; KEMENCZEI 1996, 75–76). Their distribution shows a concentration in Transdanubia and north-eastern Hungary. Pieces dating from the Ha B1 are known from Bosnia and Herzegovina, and Romania (TARBAY 2014, 206, Fig. 26, List 13).

The third type (Fig. 13. 52–53) represents the group of annular rings with rhomboidal cross-section, which are also characteristic in the Carpathian Basin, principally during the Ha A1 and “Ha A2” period, although they appear in later hoards of the Ha B1/2 as well (TARBAY 2014, 207–208, Fig. 28).

Similarly to the other above-described objects, their exact function is one of the most intriguing questions.

In the 19th century, Ferenc Kiss claimed that certain types of Bronze Age rings were used as a measure of value in prehistoric exchange, although the wearable pieces served as bracelets or anklets (KISS 1859, 174–216). In the later studies from the late 19th and early 20th century, the rings were primarily interpreted as costume accessories (HAMPEL 1896, 126–129; SZENTMÁRTONI DARNAY 1897, 21; MISKE 1907, 47). While typo-chronological studies brought new results in the 1990s, less attention was paid to their function, and the focus was mainly on the detailed classification of these artefacts (RICHTER 1970; BLAJER 1984; MOZSOLICS 1985, 63–66; PÁSZTHORY 1985; PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1998). Simultaneously, the pre-monetary aspects of the rings were also explored. These theories argued that these rings were a form currency by citing the Babylonian, Egyptian and Mycenaean weight systems as analogies (HAMPEL 1880, 29–32; MÁRTON 1907, 64–65; MOZSOLICS 1963, 76; KÖSZEGI 1984, 280; 1988, 63, 73; EINWANGER 1989, 445, 449, 461–462; ILON 1992, 254–255; SZABÓ 1996, 215). Gábor Kalla rejected the interpretation of the rings as a form of currency. In his study, based on the definition proposed by George Dalton, he described the concept of primitive money and demonstrated that local

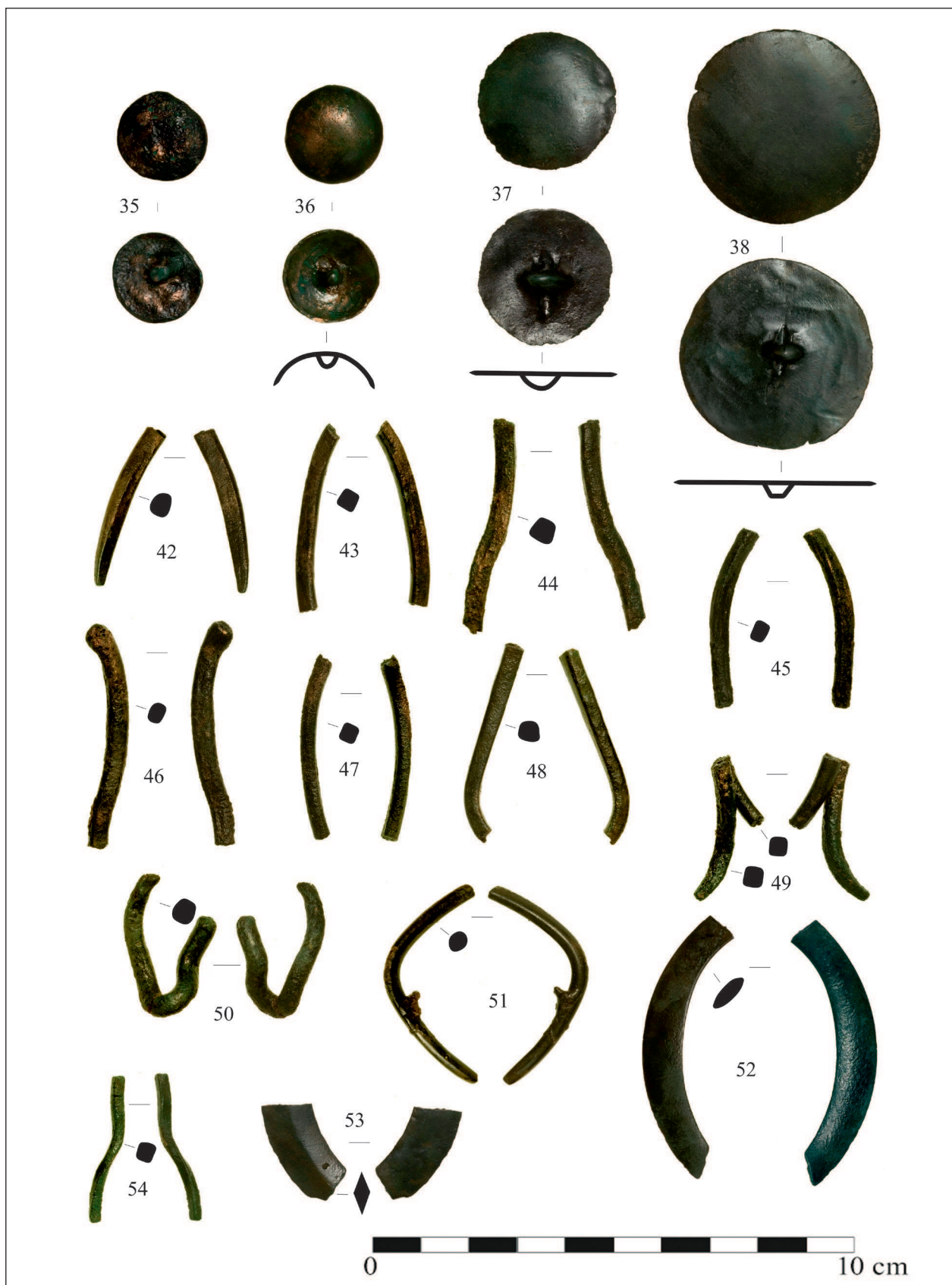

Fig. 13. Fövényes — 35–38: Buttons, 42–51: rings, 52–53: rhomboidal-sectioned annular ring, 54: wire
 13. kép. Fövényes — 35–38: pitykék, 42–51: karikák, 52–53: rombusz átmetszetű, zárt karika, 54: huzal

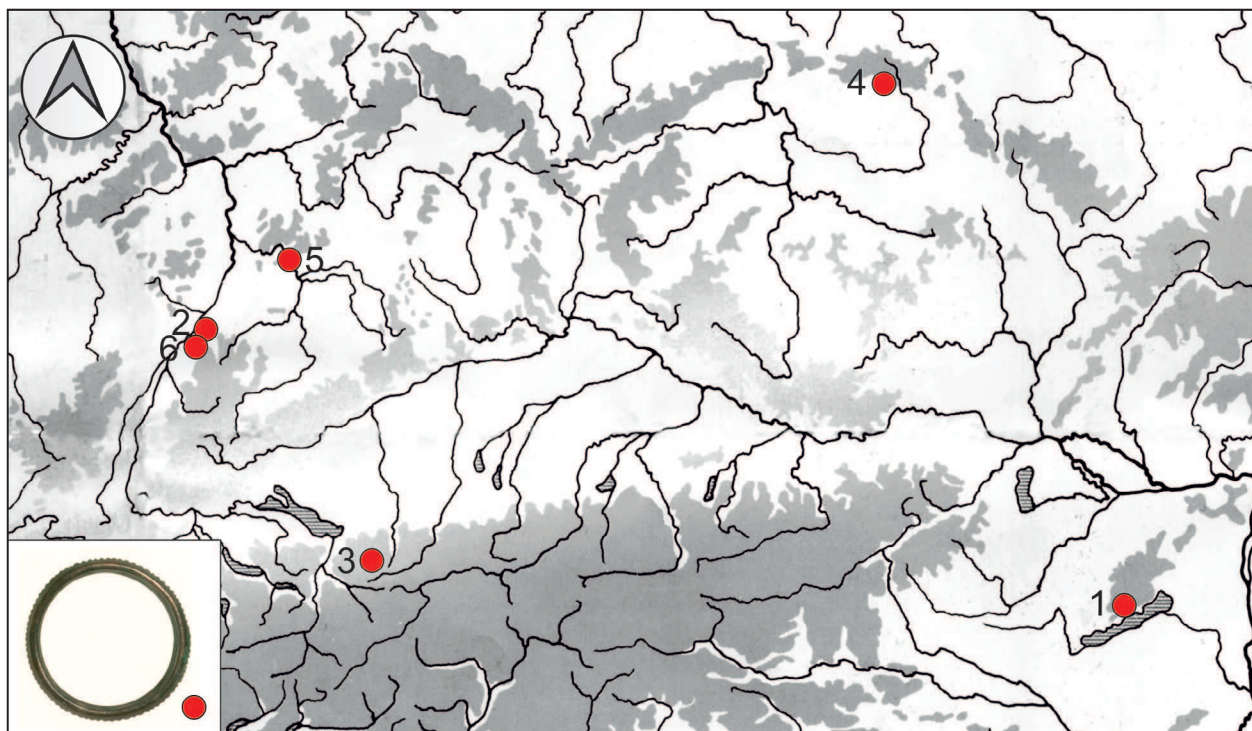

Fig. 14. The distribution of small rings with engraved decoration (cp. List VI)
 14. kép. A kisméretű, vésett díszű karikák elterjedése (vö. VI. lista)

weight systems could have existed in the Bronze Age Europe (DALTON 1977, 44, 198–200; KALLA 2000, 83). One noteworthy suggestion made by Borbála Maráz is that these rings could also have served as raw material for metalworking (MARÁZ 1989, 14–15). One of most broad-minded studies was published by Géza Szabó on the rings of Szakály-Fütyülös and Regöly-Veravár, among which he distinguished three technological groups: (1) cast bronze rings, (2) rings ornamented with bundles of lines, (3) hammered bronze rods bent into a circular shape (OSZVALD–SZABÓ 1996, 98–100; SZABÓ 1996, 214–216). He interpreted his Group 3 — to which the Fövenyes rings with tapering terminals can be assigned — as wearable, finished products (SZABÓ 1996, 216).

In my view, the three rings could have had different functions. The first one with engraved decoration can be interpreted as a finger-ring in view of its dimensions. However, a function as a finger-ring is not known from burial contexts. Comparable rings lay near the shoulder of the deceased, beside a bronze knife, in the Neckarsulm 2 burial (Germany) (KNÖPKE 2009, Taf. 2). In the light of this context, annular rings may have been used for the suspension of swords or other artefacts (CLAUSING 2005, 40–48; MÖRTZ 2012). Although German research too favoured an interpretation as a form of currency, Wolfgang Kimming did not rule out

the possibility that these artefacts might have been parts of chains or other costume accessories (KIMMING 1940, 113–114; GRIMMER-DEHN 1991, 49). In the case of rings with tapering terminals, I agree with A. Mozsolics and G. Szabó that these objects were primarily jewellery items or costume adornments (TARBAY 2014, 206–207, Fig. 27). In contrast, the exact function of the rings with rhomboidal cross-section cannot be determined. As A. Mozsolics pointed out, due to their dimensions and cross-sections, these rings cannot be worn. Moreover, the metal composition analyses showed that some of the rhomboidal-sectioned rings were made of white bronze (e.g., Máriakéménd), suggesting an interpretation as ingots (MOZSOLICS 1985, 65; SZABÓ 1996, 214–216). However, it cannot be excluded that some of them can be interpreted as parts of composite utensils. Similar rings can be found on situla handles (e.g., Hosszúpályi, Obišovice) as well as among looped-and-chained objects¹⁰ (PATAY 1990, Taf. 28. 52; V. SZABÓ 2009, Fig. 3; TARBAY 2014, 208).

¹⁰ The so-called “looped-and-chained objects” are a special Late Bronze Age phenomenon in the Carpathian Basin and in Western Europe between the Br D and Ha B3 period. These keychain-like objects are made up of small artefacts looped onto each other such as fragments of rings, socketed axes and even razors (HANSEL 1999, Abb. 5. 1–5; 2014, 208, Fig. 29).

Fig. 15. Fövényes — 58–59: Flanged sickle and the edge fragment of a sickle, 56–57: socketed axe fragments
 15. kép. Fövényes — 58–59: nyélnyújtványos sarló és éltöredék, 56–57: tokosbalta töredékek

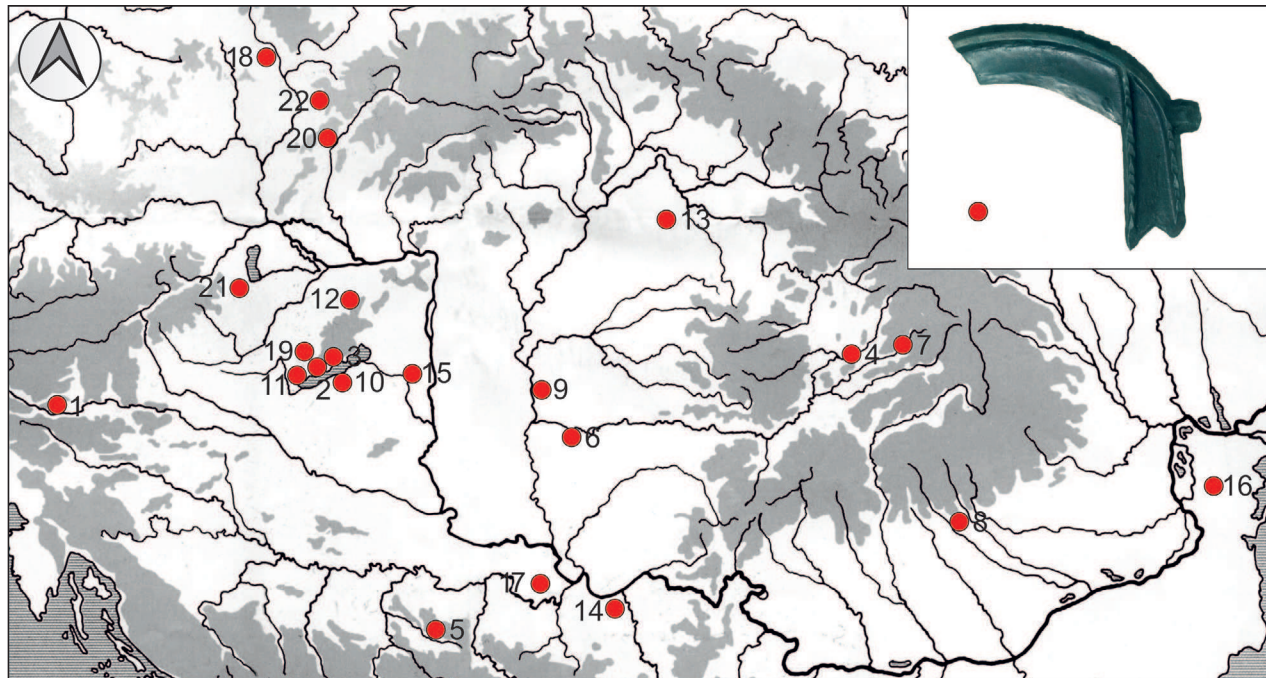

Fig. 16. The distribution of the closest parallels of the sickle of the Fövényes hoard (cp. List VII)
 16. kép. A fövényesi depó sarlója legközelebbi párhuzamainak elterjedése (vö. VII. lista)

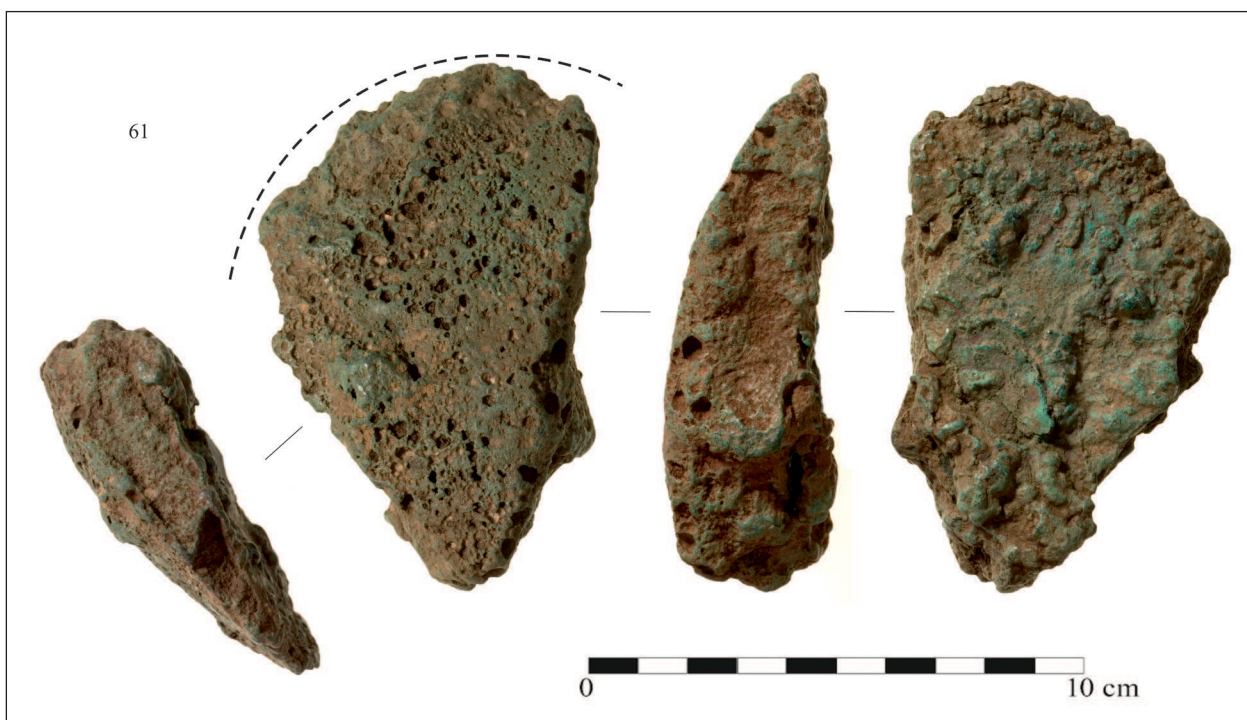

Fig. 17. Fövényes — 61: Plano-convex ingot
17. kép. Fövényes — 61: öntőlepeny

Wire fragment

The quadrangular-sectioned wire fragment does not have any classifiable features (Fig. 13. 54). This object could be interpreted as raw material or part of a fibula. A wire fragment from the Badacsonytomaj-Köbölkút hoard (Hungary) has an identical form (MOZSOLICS 1949, 27, Pl. 22. 7).

Spiral fragments

The two spiral fragments were originally part of the same object; their present condition is a result of recent damage (Fig. 8. 55a–b). They can be interpreted as jewellery pieces because similar finds are known from the Middle Bronze Age (e.g., Puszta-Sárkány-tó) (HAMPEL 1896, Pl. CCXXII. 29–34). However, their resemblance to fibula springs (e.g., Velem type) must also be noted (NOVOTNÁ 2001, Taf. 4. 37).

Fragments of socketed axes

The Fövényes hoard contains two fragments of socketed axes with ribbed decoration (Fig. 15. 56–57). According to typological studies and the observations made during experimental research, similar axes were practically multi-functional implements. They can be interpreted not merely as tools, but also as weapons and, in some cases, as representative or symbolic artefacts (NOVOTNÁ 1970, 71; MAYER 1977, 207; MONTAGEAGUDO 1977, 242;

KUŚNIERZ 1998, 6; EÖRY 1999; OTTAWAY–ROBERTS 2003; MÖDLINGER 2011, 51–53).

The two fragments can be assigned to a fairly widespread group of socketed axes originating from the Alpine–Carpathian zone, which share several typical features such as the thickened collar, a straight body and ribbed decoration. Currently, research generally dates these socketed axes to the Ha A–Ha B1 period (NOVOTNÁ 1970, 83–87; VINSKI-GASPARINI 1973, 206; MAYER 1977, 192–198; MOZSOLICS 1985, 36–37; WANZEK 1989, 106–114; ŘÍHOVSKÝ 1992, 204–210; ŽERAVICA 1993, 74–106; KEMENCZEI 1996, 76–78; KUŚNIERZ 1998, 14–17; PÁSZTHORY–MAYER 1998, 154–156; KOBAL’ 2000, 39–43; DERGAČEV 2002, 136–143; BOROFFKA–RIDICHE 2005; KYTLICOVÁ 2007, 134–135; GAVRANOVIĆ 2011, 128–146). A more precise classification can only be offered in the case of one fragment (Cat. no. 57). The V-shaped rib on its body is similar to the decoration on Boroffka and Ridiche’s Type C3, D3 and B3 axes (BOROFFKA–RIDICHE 2005, 179–182).

Flanged sickles

Of the two flanged sickles of the hoard (Cat. nos 59–60), only the piece described under Cat. no. 59 is suitable for further typological and technological analysis (Fig. 15. 58–59). Its surface is carefully polished and traces of hammering and sharpening are visible along its blade,

Fig. 18. Fövényes — 62: Plano-convex ingot
18. kép.Fövényes — 62: öntőlepeny

which raises the question of how it was used, if at all (Fig. 20. 4–5).

Flanged sickles are generally interpreted as agricultural tools used for harvesting cereal crops or different types of fodder for feeding domestic livestock. However, they could have played a role in pre-monetary systems, or as raw materials (e.g., the plano-convex ingots from Bodrogkeresztúr and Pácin). It has been argued that sickles were also fertility symbols (MOZSOLICS 1984, 52, Taf. 5.12; PRIMAS 1986, 1, 15–20, 37–41, 43; B. HELLEBRANDT 1989, 110, Fig. 12; ŘÍHOVSKÝ 1989, 6; BERANOVÁ 1993, 104–106, 108, Abb. 3; SOMMERFELD 1994, 4, 269–270; HARDING 2000, 124, 364–365; Fig. 4. 3; CLAUSING 2005, 91; FURMÁNEK–NOVOTNÁ 2006, 70–73; HAGL 2008, 73–75).

The Fövényes sickles can be assigned to Mircea Petrescu-Dîmbovița's Uioara 8 group and Řastko Vasić's Variant 1 (PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1978, 39–42; VASIĆ 1994, 40–41; FURMÁNEK–NOVOTNÁ 2006, 93–95). When searching for the closest parallels, I took into account not only the above-mentioned typological systems, but also the finer typological features of sickles: the swallowtail-like handle base, the prominent dorsal rib and the straight outer and inner ribs with punch marks. Comparable sickles can be found in the southern part of the Carpathian Basin, south-eastern Bohemia, Transylvania and the trans-Carpathian regions of

Romania (Fig. 16, List VII). One sickle (Cat. no. 59) can be dated to the Ha A1 and Ha A2/B1 period based on its close parallels (MOZSOLICS 1985, 45; VASIĆ 1994, 42; FURMÁNEK–NOVOTNÁ 2006, 93–95) (List VII).

Serrated bronze sheet

The exact function of this object cannot be determined (Fig. 8. 60a–b). Despite its serrated edge, it seems unlikely that it functioned as a saw (NESSEL 2008, 252), and it is more probable that it was part of a composite sheet object (TOČÍK–PAULÍK 1960, Obr. 16.1, 5, 7, 9).

Plano-convex ingots

The artefacts include two larger plano-convex ingots (Fig. 17. 61, Fig. 18. 62). The first classification of these semi-finished products was proposed in the late 19th and the earlier 20th century (ÉRDY 1861, 38; PULSZKY 1883; TÉGLÁS 1885, 106; 1887, 116; 1891, 214; WOSINSKY 1896, 216; PULSZKY 1897, 132; HAMPPEL 1896, 180; MISKE 1907, 57; TOMPA 1923–1926, 41; MENGHIN 1937, 71; PITTIONI 1941, 81; LÁZÁR 1943, 240; ANGELI–NEUNINGER 1964, 77; PITTIONI 1967, 66). Mircea Rusu's noteworthy typological system is based on metrical data such as cross-section and weight (RUSU 1981, 382). A. Mozsolics distinguished the perforated plano-convex ingots of the Br D–Ha A1 period from the later convex shaped pieces of the Ha A1 period. She also placed great emphasis

Br D	Ha A1	Ha A2	Ha B1	Ha B2	Ha B3
Br D	Ha A1	Ha A2	Ha B1	Ha B2	Ha B3

Fig. 19. The chronological position of the artefacts — 1: “diadem”, 2: bracelet, 3: funnel-shaped pendant, 4: button 5: smaller button, 6: ring with tapering terminals, 7: rhomboidal-sectioned annular ring, 8: ring with engraved decoration, 9: socketed axe, 10: plano-convex ingot, 11: flanged sickle

19. kép. A tárgyak időrendi helyzete — 1: „diadém”, 2: karperec, 3: tölcséres csüngő, 4: nagy pityke, 5: kisméretű pityke, 6: elhegyesedő végű karika, 7: rombusz átmetszetű karika, 8: vésett karika, 9.: tokosbalta, 10: öntőlepeny, 11: nyélnyújtványos sarló

on re-cast specimens and the technological features of ingots (MOZSOLICS 1981; 1984, 35–38). In 1996, as well as in a later study, Zoltán Czajlik created a new techno-typological system based not only on formal traits, but also on the exact metrical data, composition and technological aspects of the analysed semi-finished product (CZAJLIK 1996, 166–174, Abb. 20; 2012, 67–71; CZAJLIK–MOLNÁR–G. SÓLYMOS 1999). Mention must be made of the studies by Josip V. Kobal’, Olga Kytlicová, Daniel Modl and Bianka Nessel, who offered new

data on the typology, manufacturing and cutting of the plano-convex ingots into smaller pieces (KOBAL’ 2000, 70; KYTLICOVÁ 2007, 162; MODL 2010, 145–147; NESSEL 2014, 405–407).

However, the fragmentary state of the hoard’s plano-convex ingots does not allow an exact classification. In view of their morphology and metrical data, they are close to Czajlik’s Velem, Uzsabánya and Sághegy types, which he dated to the Ha A1–Ha B2 period (CZAJLIK 1996, 170, Abb. 21).

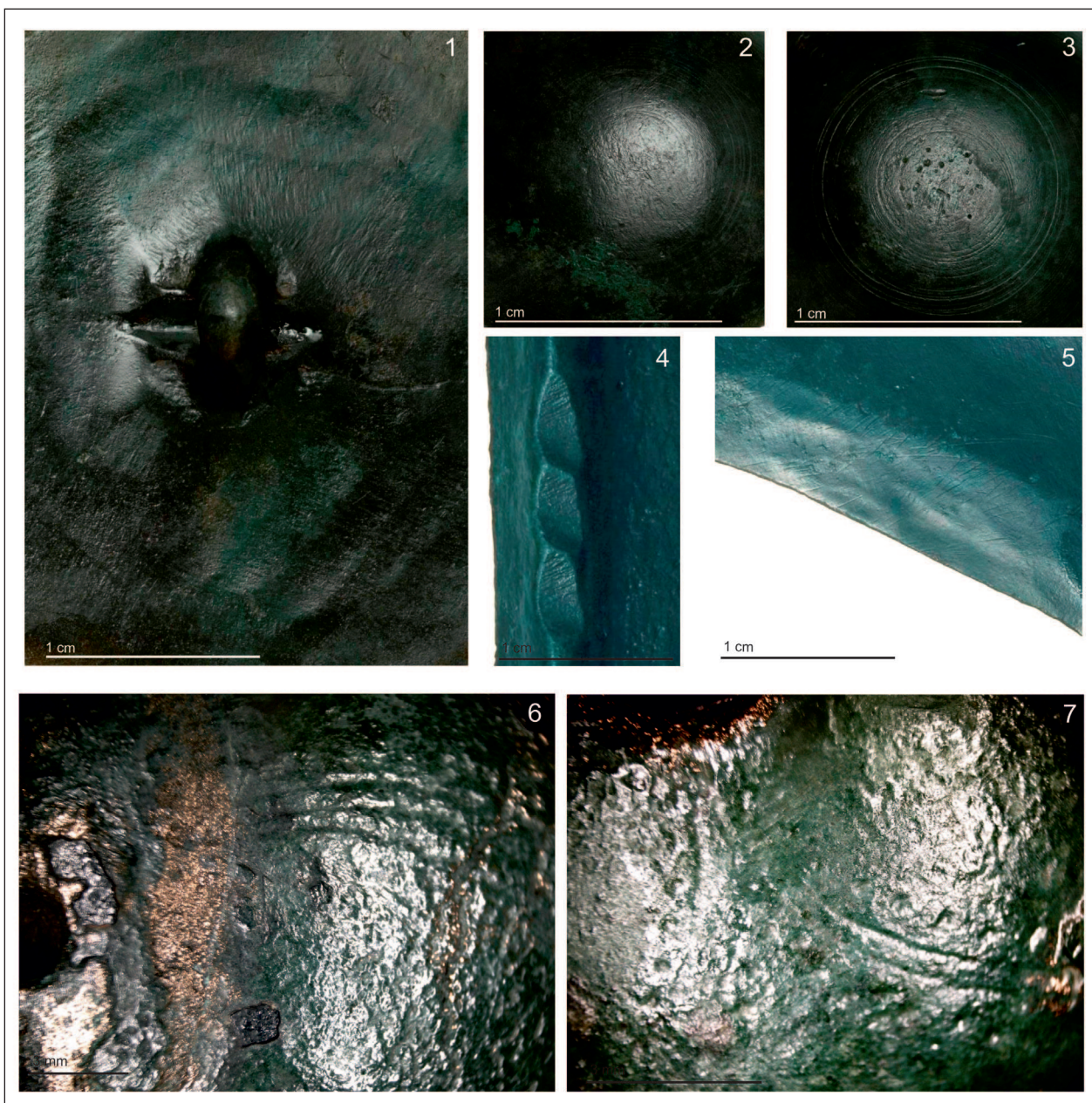

Fig. 20. The result of the macroscopic observations — 1: hammering traces on a button (Cat. no. 38), 2–3: possible traces of lost-wax casting (Cat. nos 7–8), 4: decoration on the handle of the sickle, 5: traces of hammering and sharpening on the blade of the flanged sickle (Cat. no. 58), 6–7: the decorative patterns of the sickle-shaped pins

20. kép. A makroszkópikus megfigyelések eredményei — 1: kalapálás nyomok a 38. sz. ptykén, 2–3: lehetséges viaszveszejtéses öntés nyomai (7–8. sz.), 4: minta a sarló nyelén, 5: kalapálás és élezés nyomok az 58. sz. nyélnyújtványos sarlón, 6–7: a sarlós alakú tűk mintái

Conclusions

With the exception of the annular rings with engraved decoration, the 63 artefacts (weighing 2101.89 g) are all characteristic types of the Carpathian Basin and Transdanubia. From a chronological point of view, they can be divided into an earlier and a later group. The funnel-shaped pendants, the buttons and the annular ring with engraved decoration appeared in the Br D

period, but they were also deposited in the Ha A1. The diadem and the bracelet can be assigned to these periods too. The second group, comprising the Uioara 8 sickle, rings with tapering terminals, socketed axes and the ring with rhomboidal cross-section, can be linked to the “Ha A2”–B1 period. It should be emphasized that some of their analogies can also be found in the hoards of the previous period (Ha A1) (Fig. 19). According to these chronological features, the assemblage can be dated

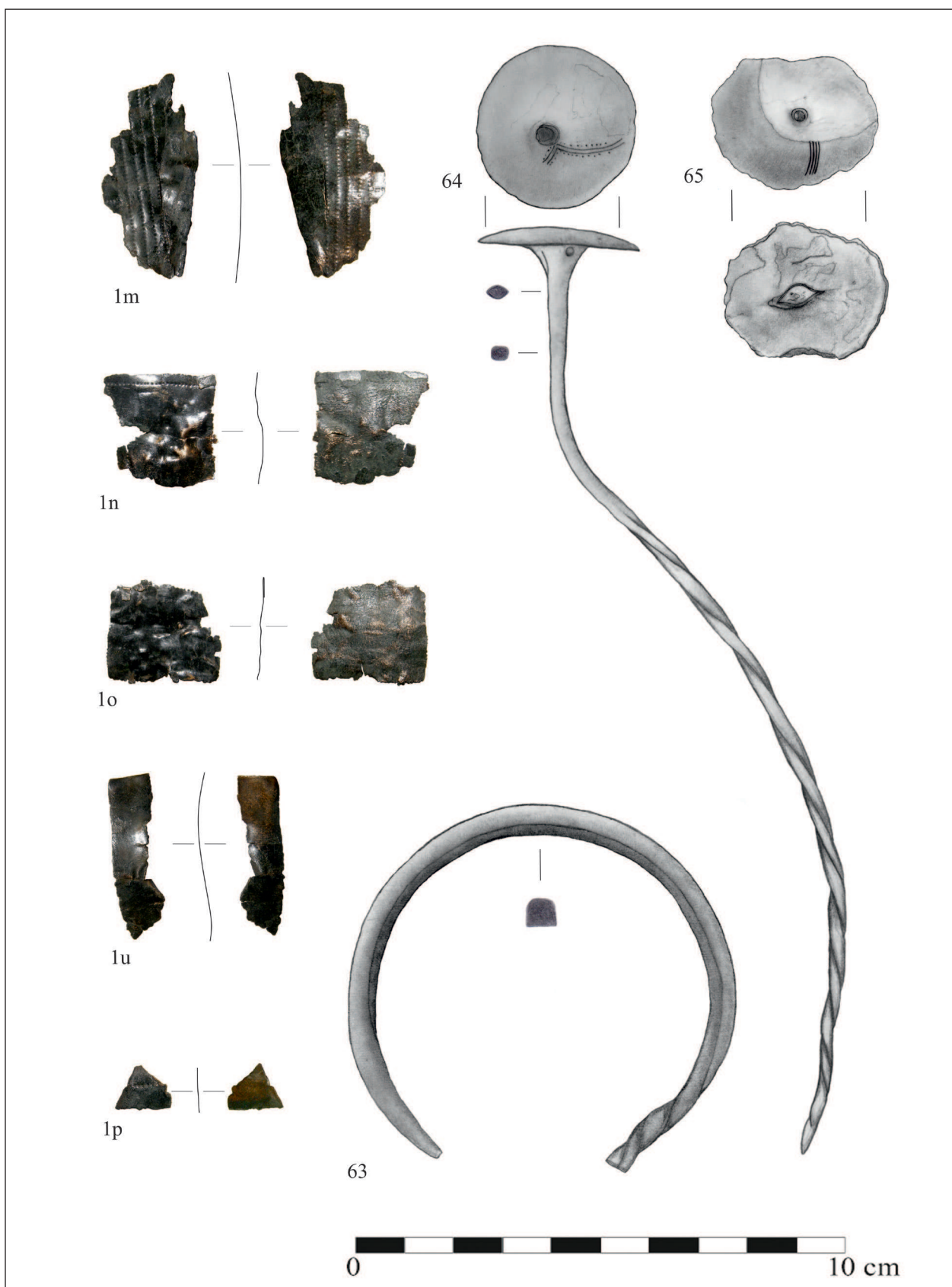

Fig. 21. Fövenyes — 1m–p: The fragments of the diadem, 63: ring with tapering terminals, 64–65: sickle-shaped pins
 21. kép. Fövenyes — 1m–p: a diadém töredékei, 63: elhegyesedő végű karika, 64–65: sarló alakú tűk

from the Br D/Ha A1 period to the “Ha A2”/B1 period. A more accurate dating is not possible since the find circumstances and context are not known. Moreover, as mentioned earlier, it is possible that the artefacts of the Fövényes hoard were originally stray finds or came from two or more separate hoards. However, it should not be excluded that the Fövényes hoard had been accumulated for a long period, a practice that is well documented in the Carpathian Basin (see SZOMBATHY 1913).

As a result of the macroscopic examination, many interesting phenomena were identified in addition to the recent damages (bracelet, funnel-shaped pendant). The traces of lost-wax casting were preserved on two buttons, while hammering traces could be noted on one sickle (Cat. no. 59). Possible traces of prehistoric manipulations were also observed on the diadem (*Fig. 20*).

Appendix 1: A pair of sickle-shaped pins from Fövényes

Zoltán Repkényi claimed that he bought the two sickle-shaped pins and a ring fragment with the Fövényes hoard (*Fig. 21. 64–65*).¹¹ Since sickle-shaped pins chronologically belong to the Middle Bronze Age, they are discussed here, separately from the uncertain hoard from Fövényes.

Only one of the two sickle-shaped pins survived in an intact condition; the other is a head fragment. Due to corrosion, the patterns on the pin heads could only be documented by using a microscope camera. These motifs were originally composed of dots and curved lines, but the exact reconstruction of the pattern is not possible (*Fig. 20. 6–7*).

Sickle-shaped pins are well-researched and their regional chronological systems are mostly based on their patterns (HAMPEL 1896, 143; REINECKE 1899, 246, 250; WILLVONSEDER 1937, 103–105; PITTIONI 1954, 363–365, 812; FOLTINY 1955, 43–44; HACHMANN 1957; BÓNA 1959, 232–234, 243; TORBRÜGGE 1959, 36; MOZSOLICS 1967, 83–43; HÄNSEL 1968, 77–82; ŘÍHOVSKÝ 1979, 17–19; 1983, 3–5). According to Bernhard Hänsel, sickle-shaped pins developed from discus-headed pins (HÄNSEL 1968, 77–82, Abb. 3). As several researchers have pointed out, the distribution of sickle-shaped pins corresponds to the territory inhabited by the Tumulus culture. Consequently, they are known from Bavaria to Transylvania (HÄNSEL 1968, Liste 67–74, Karte 15–16; ŘÍHOVSKÝ 1979, 20). Sickle-shaped pins may have been worn in pairs in the region of the shoulders and they were often combined with small spirals, pendants and other adornments (JANKOVITS 2010–2013, 22–24, Abb. 2). I found good parallels to the pins in the Carpathian Basin and the Czech Republic.¹² In view of the dating of the comparable pieces, the sickle-shaped pins from Fövényes can be dated to the Koszider horizon (Phase B IIIb, Phase MD II) (ŘÍHOVSKÝ 1979, 19–20; 1983, 5; JANKOVITS 2010–2013, 23).

Acknowledgements

This study was supported by the Hungarian Scientific Research Fund (OTKA K 112427). I am grateful to Gábor V. Szabó for the restoration, photography and the possibility of evaluation of the artefacts. I am also indebted to Zoltán Repkényi, who generously permitted the publication of the finds.

János Gábor Tarbay

Eötvös Loránd University
Institute of Archaeological Sciences
H-1088 Budapest, Múzeum körút 4/B
tarbaygabor@gmail.com

¹¹ The owner presented these objects on June 4, 2014. On the same day, he showed additional fragments of the diadem (*Fig. 9. 1m–p*). Recently, one of the sickle-shaped pins (Cat. no. 64) appeared at the Hungarian online marketplace Vatera alongside other Middle and Late Bronze Age artefacts (e.g., a necklace, a gold *Lockenring*, etc.).

¹² E.g., Dolný Peter (HÄNSEL 1968, Taf. 21. 15–18), Dunaújváros (ŘÍHOVSKÝ 1983, Taf. 1. 4), Rákospalota (HÄNSEL 1968, Taf. 26. 2), Ráksi (HÄNSEL 1968, Taf. 18. 3–4), Regelsbrunn (ŘÍHOVSKÝ 1979, Taf. 1. 9–10), Simontornya (ŘÍHOVSKÝ 1983, Taf. 2. 7), Tamási-Szőlőhegy (ŘÍHOVSKÝ 1983, Taf. 1. 6A), Žarošice (ŘÍHOVSKÝ 1979, Taf. 1. 2).

Appendix 2

Catalogue

1. Repoussé-decorated bronze sheet band (“diadem”) (Fig. 3. 1a–e, Fig. 4. 1f–l, Fig. 21m–p)

Thin, bronze sheet band with geometric *repoussé* decoration. Seventeen fragments of the object survive (a–p). The pair of longish perforations at the ends of the sheet band most likely served for fastening the ends with a smaller band. The geometric decoration is made up of fine oblique, diagonal and horizontal lines and a combination of drop motifs and circles (Fig. 3). It should be emphasized that the pattern is rather irregular. In some cases (a–b, d–e), intensive diagonal impressions are visible, hence it is possible that the diadem was originally folded together. Recent damage such as amateurish cleaning and scratches can be observed on the surface.

Overall dimensions: L.: 34.2 cm, W.: 5.6 cm, Th.: 0.05 cm, We.: 31.8 g; a) L.: 4.6 cm, W.: 3.2 cm, Th.: 0.5 mm, We.: 2 g; b) L.: 5.3 cm, W.: 2 cm, Th.: 0.05 cm, We.: 2 g; c) L.: 5.5 cm, W.: 4.6 cm, Th.: 0.05 cm, W.: 4 g; d) L.: 6.4 cm, W.: 5.8 cm, Th.: 0.05 cm, We.: 6 g; e) L.: 8.2 cm, W.: 5.6 cm, Th.: 0.05 cm, W.: 7 g; f) L.: 2.2 cm, W.: 1.2 cm, Th.: 0.05 cm, We.: 0.8 g; g) L.: 3.5 cm, W.: 2.7 cm, Th.: 0.05 cm, We.: 1 g; h) L.: 4.5 cm, W.: 3.1 cm, Th.: 0.05 mm, We.: 2 g; i) L.: 2.1 cm, W.: 2.8 cm, Th.: 0.05 cm, We.: 1 g; j) L.: 5.2 cm, W.: 4.7 cm, Th.: 0.05 cm, We.: 2 g; k) L.: 5.2 cm, W.: 2.2 cm, Th.: 0.05 cm, We.: 2 g; l) L.: 6 cm, W.: 2.1 cm, Th.: 0.05 cm, We.: 2 g; m) L.: 4.2 cm, W.: 2 cm, Th.: 0.5 cm, We.: 1 g; n) L.: 2.4 cm, W.: 2.3 cm, Th.: 0.5 cm, We.: 1 g; o) L.: 2.3 cm, W.: 2.1 cm, Th.: 0.5 cm, We.: 1 g; u) L.: 3.3 cm, W.: 0.9 cm, Th.: 0.5 cm, We.: 0.5 g; p) L.: 0.9 cm, W.: 1.1 cm, Th.: 0.5 cm, We.: 0.5 g.

2. Bracelet (Fig. 8. 2a–b)

Thin bracelet with rolled end. A finely engraved decoration can be seen along the middle of the external surface. As a result of unknown recent damage, the object broke into two pieces. For this reason, I assume that the bracelet was originally folded. This is supported by the form of the two fragments.

Overall dimensions: L.: 3.2 cm, W.: 1.7–0.7 cm, Th.: 0.6 cm, We.: 2.8 g; a) L.: 3.2 cm, W.: 1.7–0.7 cm, Th.: 0.6 cm, We.: 0.8 g (Fig. 8. 2a); b) L.: 1.9 cm, W.: 1.8 cm, Th.: 0.6 cm, We.: 2 g (Fig. 8. 2b).

3. Funnel-shaped pendant (Fig. 8. 3)

Flattened, slightly fragmented funnel-shaped pendant. L.: 5.3 cm, W.: 2.9 cm, Th.: 0.3 cm, We.: 4 g.

4. Funnel-shaped pendant (Fig. 8. 4)

Flattened, slightly fragmented funnel-shaped pendant. L.: 5 cm, W.: 2.2 cm, Th.: 0.3 cm, We.: 3 g.

5. Funnel-shaped pendant (Fig. 8. 5)

Intensely flattened, almost intact funnel-shaped pendant. L.: 4.8 cm, W.: 1.9 cm, Th.: 0.3 cm, We.: 4 g.

6. Funnel-shaped pendant (Fig. 8. 6)

Flattened fragment of one-half of a funnel-shaped pendant.

L.: 4.9 cm, W.: 1.9 cm, Th.: 0.3 cm, We.: 1.5 g.

7. Button (Fig. 11. 7)

A round, convex, smooth bronze button with a loop on the reverse. Traces of lost-wax casting are visible on the convex surface.

Diam.: 2×1.9 cm, Th.: 0.02 cm, H.: 0.6 cm, We.: 2 g.

8. Button (Fig. 11. 8)

A round, convex, smooth bronze button with a loop on the reverse. Traces of lost-wax casting are visible on the convex surface.

Diam.: 1.8×1.8 cm, Th.: 0.02 cm, H.: 0.5 cm, We.: 3 g.

9. Button (Fig. 11. 9)

A round, convex, smooth bronze button with a loop on the reverse.

Diam.: 1.8×1.7 cm, Th.: 0.02 cm, H.: 0.4 cm, We.: 2.5 g.

10. Button (Fig. 11. 10)

A round, convex, slightly corroded bronze button with a loop on the reverse.

Diam.: 1.9×1.8 cm, Th.: 0.02 cm, H.: 0.6 cm, We.: 2 g.

11. Button (Fig. 11. 11)

A round, convex, slightly corroded bronze button with a loop on the reverse.

Diam.: 1.7×1.8 cm, Th.: 0.02 cm, H.: 0.7 cm, We.: 2 g.

12. Button (Fig. 11. 12)

A round, convex, slightly corroded bronze button with a loop on the reverse

Diam.: 1.7×1.8 cm, Th.: 0.02 cm, H.: 0.6 cm, We.: 2.1 g.

13. Button (Fig. 11. 13)

A round, convex, smooth bronze button with a loop on the reverse.

Diam.: 1.8 cm×1.8 cm, Th.: 0.02 cm, H.: 0.6 cm, We.: 3 g.

14. Button (Fig. 11. 14)

A round, convex, smooth bronze button with a loop on the reverse.

Diam.: 1.9×1.8 cm, Th.: 0.02 cm, H.: 0.6 cm, We.: 3 g.

15. Button (Fig. 11. 15)

A round, convex, slightly corroded bronze button with a loop on the reverse.

Diam.: 1.8×1.9 cm, Th.: 0.02 cm, H.: 0.6 cm, We.: 3 g.

16. Button (Fig. 11. 16)

A round, convex, smooth bronze button with a loop on the reverse.

Diam.: 1.8×1.8 cm, Th.: 0.02 cm, H.: 0.6 cm, We.: 3 g.

17. Button (*Fig. 11. 17*)

A round, convex, smooth bronze button with a loop on the reverse.

Diam.: 1.7×1.8 cm, Th.: 0.02 g, H.: 0.6 cm, We.: 2 g.

18. Button (*Fig. 11. 18*)

A round, convex, smooth bronze button with a loop on the reverse.

Diam.: 1.7×1.8 cm, Th.: 0.02 cm, H.: 0.6 cm, We.: 2.5 g.

19. Button (*Fig. 11. 19*)

A round, convex, smooth bronze button with a loop on the reverse.

Diam.: 1.8×1.9 cm, Th.: 0.02 cm, H.: 0.6 cm, We.: 1.9 g.

20. Button (*Fig. 11. 20*)

A round, convex, smooth bronze button with a loop on the reverse.

Diam.: 1.8×1.9 cm, Th.: 0.02 cm, H.: 0.6 cm, We.: 3 g.

21. Button (*Fig. 11. 21*)

A round, convex, smooth bronze button with a loop on the reverse.

Diam.: 1.7×1.7 cm, Th.: 0.02 cm, H.: 0.5 cm, We.: 3 g.

22. Button (*Fig. 11. 22*)

A round, convex, smooth bronze button with a loop on the reverse.

Diam.: 1.8×1.9 cm, Th.: 0.02 cm, H.: 0.6 cm, We.: 2 g.

23. Button (*Fig. 11. 23*)

A round, convex, slightly corroded bronze button with a loop on the reverse.

Diam.: 1.9×1.8 cm, Th.: 0.02 cm, H.: 0.5 cm, We.: 2 g.

24. Button (*Fig. 11. 24*)

A round, convex, slightly corroded bronze button with a loop on the reverse.

Diam.: 1.8×1.7 cm, Th.: 0.02 cm, H.: 0.5 cm, We.: 2 g.

25. Button (*Fig. 11. 25*)

A round, convex, slightly corroded bronze button with a loop on the reverse.

Diam.: 1.8×1.7 cm, Th.: 0.02 cm, H.: 0.6 cm, We.: 2 g.

26. Button (*Fig. 11. 26*)

A round, convex, slightly corroded bronze button with a loop on the reverse.

Diam.: 1.8×1.8 cm, Th.: 0.02 cm, H.: 0.2 cm, We.: 1.5 g.

27. Button (*Fig. 11. 27*)

A round, convex, slightly corroded bronze button with a loop on the reverse.

Diam.: 1.7×1.7 cm, Th.: 0.02 cm, H.: 0.5 cm, We.: 2 g.

28. Button (*Fig. 11. 28*)

A round, convex, slightly corroded bronze button with a loop on the reverse.

Diam.: 1.7×1.7 cm, Th.: 0.02 cm, H.: 0.6 cm, We.: 3 g.

29. Button (*Fig. 11. 29*)

A round, convex, slightly corroded bronze button with a loop on the reverse.

Diam.: 1.9×1.7 cm, Th.: 0.02 cm, H.: 0.5 cm, We.: 2 g.

30. Button (*Fig. 11. 30*)

A round, convex, slightly corroded bronze button with a loop on the reverse.

Diam.: 1.9×1.7 cm, Th.: 0.02 cm, H.: 0.5 cm, We.: 3 g.

31. Button (*Fig. 11. 31*)

A round, convex, slightly corroded bronze button with a loop on the reverse.

Diam.: 1.7×1.8 cm, Th.: 0.2 cm, H.: 0.5 cm, We.: 3 g.

32. Button (*Fig. 11. 32*)

A round, convex, slightly corroded button with a loop on the reverse.

Diam.: 1.8×1.7 cm, Th.: 0.2 cm, H.: 0.5 cm, We.: 3 g.

33. Button (*Fig. 11. 33*)

A round, convex, slightly corroded button with a loop on the reverse.

Diam.: 1.7×1.6 cm, Th.: 0.02 cm, H.: 0.4 cm, We.: 2 g.

34. Button (*Fig. 11. 34*)

A round, convex, slightly corroded bronze button with a loop on the reverse.

Diam.: 1.7×1.6 cm, Th.: 0.02 cm, H.: 0.6 cm, We.: 2 g.

35. Button (*Fig. 13. 35*)

A round, convex, intensively corroded button with a loop on the reverse.

Diam.: 1.9×2 cm, Th.: 0.2 cm, H.: 0.5 cm, We.: 4 g.

36. Button (*Fig. 13. 36*)

A round, convex, smooth bronze button with a loop on the reverse.

Diam.: 2.1×2.1 cm, Th.: 0.1 cm, H.: 0.7 cm, We.: 4 g.

37. Button (*Fig. 13. 37*)

A round, flat, smooth bronze button with a loop on the reverse.

Diam.: 2.9×2.9 cm, Th.: 0.1 cm, H.: 0.6 cm, We.: 6 g.

38. Button (*Fig. 13. 38*)

A round, flat, smooth bronze button with a loop on the reverse. Traces of hammering are preserved on the outer surface.

Diam.: 4×3.9 cm, Th.: 0.1 cm, H.: 0.5 cm, We.: 10 g.

39. Ring (*Fig. 8. 39*)

Small, semicircle-sectioned ring with engraved decoration. The inner surface is not polished completely.

Diam.: 2.8×2.1 cm, Th.: 0.2 cm, We.: 3.5 g.

40. Ring (*Fig. 8. 40*)

Small, semicircle-sectioned ring with engraved decoration. The inner surface is not polished completely.

Diam.: 2.7×2.6 cm, Th.: 0.2 cm, We.: 3 g.

41. Fragmented ring (Fig. 8. 41a–b)

Two bent fragments of a small, semicircle-sectioned ring with engraved decoration.

a) Diam.: 3.5×0.6 cm, Th.: 0.2 cm, We.: 2 g; b) Diam.: 2.5×0.5 cm, Th.: 0.2 cm, We.: 1.5 g.

42. Fragment of a ring (Fig. 13. 42.1–2)

Fragment of a quadrangular-sectioned ring. Casting defects are visible on the fracture surface.

Diam.: 3.5×0.7 cm, Th.: 0.3 cm, We.: 3 g, outstretched L.: 3.5 cm.

43. Fragment of a ring (Fig. 13. 43.1–2)

Fragment of a quadrangular-sectioned ring.

Diam.: 4×0.6 cm, Th.: 0.3 cm, We.: 4 g, outstretched L.: 4.2 cm.

44. Fragment of a ring (Fig. 13. 44.1–2)

Deformed fragment of a quadrangular-sectioned ring.

Diam.: 4.5×0.6 cm, Th.: 0.5 cm, We.: 5 g, outstretched L.: 4.7 cm.

45. Fragment of a ring (Fig. 13. 45)

Fragment of a quadrangular-sectioned ring.

Diam.: 3.8×0.6 cm, Th.: 0.4 cm, We.: 4 g, outstretched L.: 4 cm.

46. Fragment of a ring (Fig. 13. 46)

Fragment of a quadrangular-sectioned ring.

Diam.: 4.7×0.7 cm, Th.: 0.5 cm, We.: 6 g, outstretched L.: 5.1 cm.

47. Fragment of a ring (Fig. 13. 47)

Fragment of a quadrangular-sectioned ring.

Diam.: 4×0.7 cm, Th.: 0.4 cm, We.: 3 g, outstretched L.: 4.1 cm.

48. Fragment of a ring (Fig. 13. 48)

Fragment of a quadrangular-sectioned ring.

Diam.: 4.2×0.7 cm, Th.: 0.4 cm, We.: 4 g, outstretched L.: 4.3 cm.

49. Refitted ring fragments (Fig. 13. 49)

Refitted fragments of quadrangular-sectioned rings with tapering terminals.

Diam.: 3.1×2.5 cm, Th.: 0.4 cm, We.: 5 g, outstretched L. (1): 3.4 cm, outstretched L. (2): 2.2 cm.

50. Fragment of a ring (Fig. 13. 50)

Deformed fragment of a round-sectioned ring.

Diam.: 3×2 cm, Th.: 0.5 cm, We.: 5 g, outstretched L.: 6.1 cm.

51. Fragment of a ring (Fig. 13. 51)

Fragment of an oval-sectioned ring.

Diam.: 4.2×2 cm, Th.: 0.3 cm, We.: 4 g, outstretched L.: 6.2 cm.

52. Fragment of a ring (Fig. 13. 52)

Fragment of an oval-sectioned ring.

Diam.: 5.6×1.6 cm, Th.: 0.2 cm, We.: 4.5 g, outstretched L.: 6.1 cm.

53. Fragment of a ring (Fig. 13. 53)

Fragment of a rhomboidal-sectioned ring.

Diam.: 2.4×1.2 cm, Th.: 0.2 cm, We.: 2 g, outstretched L.: 2.5 cm.

54. Fragment of a wire (Fig. 13. 54)

Fragment of a quadrangular-sectioned wire.

Diam.: 3×0.5 cm, Th.: 0.2 cm, We.: 2 g, outstretched L.: 2.5 cm.

55a. Miniature spirals (Fig. 8. 55a–b)

Two fragments of a miniature spiral. Recent breakages are visible on the fracture surface.

a) Diam.: 1.5×0.9 cm, Th.: 0.1 cm, We.: 0.2 g; b) Diam.: 1.7×1.2 cm, Th.: 0.1 cm, We.: 0.3 g.

56. Fragment of a socketed axe (Fig. 15. 56)

Fragment of a socketed axe. There are three horizontal ribs on the outer surface. Traces of casting defects are visible on the fracture surfaces. L.: 3 cm, W.: 3 cm, Th.: 0.2 cm, We.: 11 g.

57. Socketed axe fragment (Fig. 15. 57)

Fragment of a socketed axe with thickened collar. Part of the socket with one broken and two horizontal ribs is preserved. The collar is carefully polished and hammered. No traces of a casting defect could be detected along the fracture surface, only cracks are visible on the external part of the artefact.

L.: 2.7 cm, W.: 2.6 cm, Th.: 0.2 cm, 0.5 cm, We.: 11 g.

58. Sickle (Fig. 15. 58)

Fragment of a flanged sickle with a heel and two punch-marked ribs on the handle. The handle base is swallowtail-shaped and the casting plug is preserved on the back.

Diam.: 11×10.2 cm, Th.: 0.5 cm, We.: 75 g.

59. Blade fragment of a flanged sickle (Fig. 15. 59)

Small blade fragment of a flanged sickle.

Diam.: 2.8×2 cm, Th.: 0.2 cm, We.: 4 g.

60. Fragment of a metal sheet (Fig. 8. 60a–b)

Thin fragments of a metal sheet with serrated edge. Small rivet holes are preserved on one fragment (60a). The current state of the object is a result of recent damage. After the restoration, one fragment (60b) broke into two pieces.

a) Diam.: 2.3×1 cm, Th.: 0.1 cm, We.: 0.3 g; b) Diam.: 7×0.7 cm, Th.: 0.1 mm, We.: 2 g, outstretched L.: 8.7 cm.

61. Plano-convex ingot (Fig. 17. 61)

Quarter fragment of a plano-convex ingot.

Diam.: 10.6×8.2 cm, Th.: 3.6 cm, We.: 754 g.

62. Plano-convex ingot (Fig. 18. 62)

Quarter fragment of a plano-convex ingot. Traces of layered casting can be seen on the fracture surface.

Diam.: 9.6×8.7 cm, Th.: 4.7 cm, We.: 10.67 g.

63. Fragment of a ring (Fig. 23. 63)

Fragment of a semicircle-sectioned ring with tapering terminals. The ring was either originally twisted or was broken by twisting the metal.

Diam.: 7.3×7.7 cm, Th.: 0.6 cm, We.: 30 g.

64. Sickie-shaped pin (Fig. 23. 64)

Disc-headed, sickle-shaped pin. There is a small perforation in the centre of the head. The upper section of the shaft is quadrangular, the lower one is round. Casting seams are visible on the upper part of the shaft. Two-thirds of the shaft is twisted. Only small parts of the pattern made up of curved lines and dots are visible on the pin's head owing to corrosion.

L.: 19.1 cm, Th.: 0.4 cm, Diam. of the head: 3.2×3.2 cm, We.: 32 g.

65. Fragment of a sickle-shaped pin (Fig. 23. 65)

Head fragment of a sickle-shaped pin. There is a small perforation in the centre of head. The upper part of the shaft is quadrangular and preserves casting seams. Only portions of the decoration are preserved owing to corrosion. Four bundles of lines could be observed on the outer surface of the head with a microscope camera.

Diam.: 3.4×2.7 cm, Th.: 0.3 cm, We.: 13 g.

Lists I–VII

List I. Repoussé-decorated bronze sheets (diadems)

1. Antonovka (Ukraine, Uzhhorod) – hoard

KOBAL' 2000, 73, Taf. 64A.2–3.

2. Balatonudvari-Fővenyes/Balatonfüred flea market (Hungary, County Veszprém) – hoard

3. Dolina nad Savi (Croatia, Nova Gradiška)

SCHAUER 1974, 111, Abb. 10. 4; KARAVANIĆ 2009, Fig. 61. 3.

4. Dridu (Romania, Ialomița) – hoard

ENĂCHIUC 1995, 283, Abb. 3. 4–5.

5. Drslavice (Czech Republic, Uherské Hradiště) – hoard

ŠALAS 2005a, 317–332; 2005b, Tab. 137. 599.

6. Gyermely-Szomor (Hungary, County Komárom-Esztergom) – hoard

VÁSÁRHELYI 1889, 62–66, Pl. 1. 15; KILIAN-DIRLMEIER 1975, Taf. 48. 462; MOZSOLICS 1985, Taf. 241. 9.

7. Kemece 1 (Hungary, County Szabolcs-Szatmár-Bereg) – hoard

JÓSA 1893, 166–167, Fig. A. 1; KEMENCZEI 1984, 125, Taf. LXI. 26; MOZSOLICS 1985, Taf. 190.4a–b.

8. Kék-Sátoroshegy (Hungary, County Szabolcs-Szatmár-Bereg) – hoard

KILIAN-DIRLMEIER 1975, Taf. 65B. 22; KEMENCZEI 1984, 174–175, Taf. CLXXXII. 37; MOZSOLICS 1985, 131–132, Taf. 192. 1.

9. Linz (Austria, Freiberg) – hoard

MAHR 1914, Taf. XV. 575; MÜLLER-KARPE 1959a, 281; 1959b, Taf. 137. 14; KILIAN-DIRLMEIER 1975, 113, Taf. 47. 461.

10. “Middle-Europe”

<http://www.liveauctioneers.com/item/2423597>
(2012.07.22, 22:36)

11. Mačkovac-Crišnjevi (Croatia, Nova Gradiška) – hoard

KARAVANIĆ 2007, 59–67, Sl. 1; 2009, 126–127, Fig. 62. 2.

12. Medvež'e (Ukraine, Volovec) – hoard

BERNJAKOVIĆ 1960, 357; KOBAL' 2000, 87–88, Taf. 56B. 2.

13. Sarkad (Hungary, County Hajdú-Bihar) – hoard

HOLSTE 1951, 26, Taf. 48. 41; MOZSOLICS 1985, 184–185; KACSÓ 1998, 38, Abb. 2. 15.

14. Štramperk 4 (Czech Republic, Nový Jičín) – hoard

SALAŠ 2005a, 457–461; 2005b, Tab. 439. 14.

15. Szombathely-Jáki úti temető (Hungary, County Vas) – hoard

ILON 2002, 161–166, Abb. 3; 2011, 143–144, Fig. 83.

16. Uioara de Sus (Romania, Alba) – hoard

PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1978, 132–135, Taf. 201. 1056.

17. “Unprovenanced” (eBay)

http://www.ebay.com/itm/Very-Rare-Ancient-Bronze-Age-Central-European-Celtic-Belt-800-BC-/291315966414?pt=LH_DefaultDomain_0&hash=item43d3c8e1ce (2014.12.16.10.05)

List II. Bracelets

1. Balatonudvari-Fővenyes/Balatonfüredi flea market (Hungary, County Veszprém) – hoard

2. Csitár (Hungary, County Nógrád) – hoard

MOZSOLICS 1985, 108–109.

3. Esztergom-Szentgyörgymező/Kistói-dűlő (Hungary, County Komárom-Esztergom) – hoard

MRT 5, 1979, 212, Pl. 20. 101–103; MOZSOLICS 1985, 116–118, Taf. 137. 8.

4. Gușterița 2 (Romania, Sibiu) – hoard

RÓMER 1870, 12–14; PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1978, 120–122, Taf. 116. 296–297.

5. Keszőhidegkút (Hungary, County Tolna) – hoard

MOZSOLICS 1985, 135–137; TARBAY 2013, 427, Map 141.

6. Kisapáti (Hungary, County Veszprém) – hoard

SZENTMÁRTONI DARNAY 1897, Pl. I. 31–35; MOZSOLICS 1985, 138, Taf. 133A. 29–33, 35

7. Márok (Hungary, County Baranya) – hoard

MOZSOLICS 1985, 146–149, Taf. 92. 31.

8. Nyírbogdány (Hungary, County Szabolcs-Szatmár-Bereg) – hoard
JÓSA 1900, 378; KEMENCZEI 1984, 179, 385, Taf. 48. 51; MOZSOLICS 1985, 160.

9. Orci (Hungary, County Somogy) – hoard
UNDET 1884, 204, Pl. 1. 10; MOZSOLICS 1985, 165–166, Taf. 120. 10.

10. Spălnaca 2 (Romania, Alba) – hoard
HAMPEL 1892, Pl. CXLIX. 19; PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1978, 127–131.

11. Uioara de Sus (Romania, Alba) – hoard
PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1978, 132–135, Taf. 204. 1213–1220, Taf. 205. 1253–1282.

12. Veliko-Nabrđe (Croatia, Drenje) – hoard
VINSKI-GASPARINI 1973, 221, Tab. 44. 30.

List III. Funnel-shaped pendants

1. Balatonudvari-Fövenyes/Balatonfüred flea market (Hungary, County Veszprém) – hoard

2. Biatorbágy-Herceghalom (Hungary, County Pest) – hoard
HAMPEL 1895, Pl. 1. 29–30; 1896, Pl. CCIX. 29–30; MOZSOLICS 1985, 127–128, Taf. 237. 19–22.

3. “Bodroglő” (Hungary, County Borsod-Abaúj-Zemplén) – hoard
KEMENCZEI 1968, Pl. X. 1–2, 5–8; 1984, 124, 268, Taf. LVIIIb. 2–5.

4. Budapest-Békásmegyer (Hungary) – Grave 276
KALICZ-SCHREIBER 2010, 157–158, Taf. 118. 8.

5. Brandgraben (Austria, Steiermark) – hoard
WINDHOLZ-KONRAD 2008a, Abb. 53.

6. Čakov (Czech Republic, České Budějovice) – hoard
KYTLICOVÁ 2007, 255, Taf. 5. 15–25.

7. Debrecen-Látókép 2 (Hungary, County Hajdú-Bihar) – hoard
KEMENCZEI 1984, 171, 402, Taf. CXCII. 19–21; MOZSOLICS 1985, 110–111, Taf. 259. 13–16.

8. Dridu (Romania, Ialomița) – hoard in a Babadag (II) house
ENĂCHIUȚ 1995, 283, Abb. 12. 28, 35, 42, 49, Abb. 13. 2–20.

9. Drslavice 2 (Czech Republic, Uherské Hradiště) – hoard
SALAŠ 2005a, 332–342; 2005b, Tab. 167. 318–323.

10. “Felvidék” (Uplands), unknown (Hungary or Slovakia) – stray find
HAMPEL 1886, Pl. LIV. 10; 1896, 149.

11. Felsődobosza (Hungary, County Borsod-Abaúj-Zemplén) – hoard
HAMPEL 1892, 38–39; KEMENCZEI 1984, 116, 256, Taf. XLVI. 21.

12. Gyöngyössolymos-Kishegy 4 (Hungary, County Heves) – hoard
KEMENCZEI 1980, Pl. IV. 30–34.

13. Hočko Pohorje (Slovenia, Hoče-Slivina) – hoard
ČERČE-ŠINKOVEC 1995, 177–195, Pl. 83. 165–166.

14. Kenézlő (Hungary, County Borsod-Abaúj-Zemplén) – hoard
KEMENCZEI 1984, 125, 268, Taf. LVIIIc. 1–4; MOZSOLICS 1985, 135.

15. Keszőhidegkút (Hungary, County Tolna) – hoard
TOMPA 1937, 108; MOZSOLICS 1985, 135–137.

16. Kurd (Hungary, County Tolna) – hoard
HAMPEL 1896, Pl. CCXIII. 18–25; MOZSOLICS 1985, 140–141.

17. Ljubljana river (Slovenia) – stray find
ŠINKOVEC 1995, 122, Pl. 36. 260–262.

18. Mačkovac (Croatia, Nova Gradiška) – hoard
KARAVANIĆ-MIHALJEVIĆ 2001, Tab. 6. 7.

19. Markovac-Grunjac (Serbia, Banat) – hoard
JOVANOVIĆ 2010, Tab. 59. 498.

20. Mosonszolnok (Hungary, County Győr-Moson-Sopron) – hoard
HAMPEL 1896, Pl. CLXXXVI. 12.

21. Mušov 2 (Czech Republic, Břeclav) – hoard
SALAŠ 2005a, 357–371; 2005b, 217, 212.

22. Nadap (Hungary, County Fejér) – hoard
MAKKAY 2006, Pl. XIII. 98.

23. “Nagykanizsa market” (Hungary) – hoard
V. SZABÓ 2011, Taf. 1. 2.

24. Pecica 2 (Romania, Arad) – hoard
KEMENCZEI 1991, 8. ábra 1–50.

25. Podcrkavlje-Slavonski Brod (Croatia, Slavonki Brod) – hoard
CLAUSING 2003, Abb. 64A. 81–83.

26. Pötréte (Hungary, County Zala) – hoard
MÜLLER 1972, Fig. 10. 15–19.

27. Regöly-Kesziállás dűlő (Hungary, County Tolna) – hoard
MÉSZÁROS 1977, Pl. VI. 4–5.

28. Regöly-Veravár (Hungary, County Tolna) – hoard
SZABÓ 1993, Pl. 11. 1, 3.

29. Rimavská Sobota (Slovakia, Rimavská Sobota) – hoard
HAMPEL 1886b, Pl. CXII. 16–18.

30. Tállya-Várhegy (Hungary, County Borsod-Abaúj-Zemplén) – hoard
V. SZABÓ 2013, 812–813, Fig. 18.

31. Szárazd (Hungary, County Tolna) – hoard
MOZSOLICS 1985, 188–189.

32. Siča (Croatia, Kordun) – hoard
PERKIĆ-LOŽNJAK DIZDAR 2005, Tab. 11. 199.

33. Szentkirályszabadja (Hungary, County Veszprém) – hoard
ILON 1996, Tab. III. 24–36.

34. Viss-Török-ér (Hungary, County Borsod-Abaúj-Zemplén) – settlement
KEMENCZEI 1984, 127, 275, Taf. LXVb. 7.

35. Zvolen B (Slovakia, Zvolen) – hoard
NOVOTNÁ 1970, 124–125, Taf. XI.

List IV. Buttons

1. Balatonudvari-Fővenyes/Balatonfüred flea market (Hungary, County Veszprém) – hoard

2. Band (Romania, Mureș) – hoard
PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1978, 113–114, Taf. 81. 50.

3. Bodrogkeresztúr region (Hungary, County Borsod-Abaúj-Zemplén) – stray find
KEMENCZEI 1984, 109, 245, Taf. XXXV. 18.

4. Budapest-Békásmegyer (Hungary) – cemetery
KALICZ-SCHREIBER 2010, Grave 8 (23, Taf. 5. 2), Grave 20 (29–30, Taf. 14. 8), Grave 39 (40–41, Taf. 32. 7), Grave 41 (41–42, Taf. 24. 5), Grave 59 (51–52, Taf. 34. 11), Grave 103 (70–71, Taf. 49. 6), Grave 109 (75–76, Taf. 53. 11), Grave 117 (81–82, Taf. 55. 2), Grave 124 (85–86, Taf. 60. 6), Grave 138 (90, Taf. 60. 17), Grave 140 (91–92, Taf. 64. 9), Grave 146 (94, Taf. 67. 6), Grave 174 (106–107, Taf. 76. 7), Grave 184a (111–112, Taf. 80. 1), Grave 191 (116–117, Taf. 83. 1, Taf. 84. 1), Grave 192 (117–118, Taf. 85. 10), Grave 251 (143–144, Taf. 106. 8), Grave 260 (153–154, Taf. 114. 15), Grave 276 (157–158, Taf. 118. 8), Grave 277 (158–159, Taf. 117. 8), Grave 288 (166–168, Taf. 126. 5), Grave 338 (197–198, Taf. 155. 14), Grave 347 (201, Taf. 158. 1).

5. Debrecen-Fancsika 1 (Hungary, County Hajdú-Bihar) – hoard
MOZSOLICS 1985, 110, Taf. 216. 1–2, 5–16, 19–21.

6. Debrecen 2 (Hungary, County Hajdú-Bihar) – hoard
MOZSOLICS 1985, 110, Taf. 216. 1–2, 5–16, 19–21.

7. Dridu 2 (Romania, Ialomița) – hoard
ENĂCHIUȚ 1995, 283, Abb. 8. 20, Abb. 14. 46–58.

8. Jenišovice (Czech Republic, Mělník) – hoard
KYTLICOVÁ 2007, 267–268, Taf. 103. 50.

9. Kik (Bosnia and Herzegovina, Vlasenica) – hoard
KÖNIG 2004, 200, Taf. 22A. 8–439.

10. Kamýk (Czech Republic, Litoměřice) – hoard
KYTLICOVÁ 2007, 268, Taf. 117. 9.

11. Kamýk nad Vltavou (Czech Republic, Příbram) – hoard
KYTLICOVÁ 2007, 268–269, Taf. 25. 3.

12. Kučišta (Bosnia and Herzegovina, Bosanski Brod) – hoard
KÖNIG 2004, 203–206, Taf. 4. 70–71.

13. Lžovice 7 (Czech Republic, Kolín) – hoard
KYTLICOVÁ 2007, 282–283, Taf. 196. 58.

14. Medvedevcy 2 (Ukraina, Mukacheve) – hoard
KOBAL' 2000, 87, Taf. 79B. 9, 15–16.

15. Minișu de Sus (Romania, Arad) – hoard
PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1978, 104, Taf. 39A. 2.

16. Otomani (Romania, Bihor) – hoard
PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1978, 123, Taf. 124A. 25–27.

17. Pecica 2 (Romania, Arad) – hoard
PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1978, 124, Taf. 12. 67–68.

18. Poljanci 1 (Croatia, Slavonski Brod) – hoard
VINSKI-GASPARINI 1973, 218, Tab. 49. 11–12.

19. Püspökhatvan (Hungary, County Pest) – hoard
MOZSOLICS 1985, 178–179, Taf. 140. 15.

20. Račinovci (Croatia, Vinkovci) – hoard
VINSKI-GASPARINI 1973, 218, Tab. 30B. 2–7.

21. Surčin (Croatia, Beograd) – grave
VINSKI-GASPARINI 1973, 220, Taf. 4. 16–17.

22. Tatabánya-Bánhida (Hungary, County Komárom-Esztergom) – hoard
KEMENCZEI 1983, Fig. 2. 18–19.

23. Tállya (Hungary, County Borsod-Abaúj-Zemplén) – hoard
MOZSOLICS 1985, Taf. 164. 18–19; KEMENCZEI 1984, 185–186, 397, Taf. CLXXXVII. 37–38.

24. Ulmi (Romania, Iași) – hoard
PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1978, 111, Taf. 65. 13.

25. Velem 1 (Hungary, County Vas) – hoard
MOZSOLICS 1985, 211–213, Taf. 229. 2–7.

26. Záluží (Czech Republic, Litoměřice) – hoard
KYTLICOVÁ 2007, 316, Taf. 106. 22–23.

List V. Buttons (The numbering is continuous with List IV)

27. Bingula-Divoš (Croatia, Stremška Mitrovica) – hoard

VINSKI-GASPARINI 1973, 211, Tab. 86. 4.

28. Boljanić (Bosnia and Herzegovina) – hoard

KÖNIG 2004, 191–194, Taf. 18. 80.

5. Debrecen-Fancsika 1 (Hungary, County Hajdú-Bihar) – hoard

MOZSOLICS 1985, 110, Taf. 216. 3–4.

29. Domănești 2 (Romania, Satu Mare) – hoard

PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1978, 101, Taf. 31. 13–16.

7. Dridu (Romania, Ialomița) – hoard

ENĂCHIUȚ 1995, 283, Abb. 6.

30. Hódmezővásárhely (Hungary, County Csongrád) – hoard

MOZSOLICS 1985, 128, Taf. 256. 7–9.

31. Keszőhidegkút (Hungary, County Tolna) – hoard

MOZSOLICS 1985, 135–137, Taf. 35. 8.

32. Lazy 1 (Ukraine, Volovec) – hoard

KOBAL' 2000, 84–85, Taf. 47. 23–24.

33. Mačkovac (Croatia, Gradiška) – hoard

VINSKI-GASPARINI 1973, 216, Tab. 73. 15.

34. Négyes (Hungary, County Borsod-Abaúj-Zemplén) – hoard

KEMENCEZI 1984, 179, 390, Taf. CLXXXe. 1–2.

18. Poljanci 1 (Croatia, Slavonski Brod) – hoard

VINSKI-GASPARINI 1973, 218, Tab. 49. 9–10.

19. Püspökhatvan (Hungary, County Pest) – hoard

MOZSOLICS 1985, 178–179, Taf. 140. 39.

20. Račinovci (Croatia, Vinkovci) – hoard

VINSKI-GASPARINI 1973, 218, Tab. 30B. 1.

35. Staré Sedlo (Czech Republic, Tábor) – hoard

KYTILICOVÁ 2007, 304–305, Taf. 23. 20.

36. Struga (Croatia, Varažin) – hoard

VINSKI-GASPARINI 1973, 220, Tab. 74D. 3.

22. Tatabánya-Bánhida (Hungary, County Komárom-Esztergom) – hoard

KEMENCEZI 1983, Fig. 2. 15–16.

23. Tállya (Hungary, County Borsod-Abaúj-Zemplén) – hoard

MOZSOLICS 1985, 200–201, Taf. 164. 3.

37. Uioara de Sus (Romania, Alba) – hoard

PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1978, 132–135, Taf. 194. 870–871.

38. Vajdácska (Hungary, County Borsod-Abaúj-Zemplén) – hoard

MOZSOLICS 1985, Taf. 207.12.

39. Velika Gorica (Croatia, Zagreb) – “finds from probably destroyed graves”

KARAVANIĆ 2009, Pl. 71. 26–27.

List VI. Ring with engraved decoration

1. Balatonudvari-Fővenyes/Balatonfüred flea market (Hungary, County Veszprém) – hoard

2. Bötzingen (Germany, Baden-Württemberg) – Grave 2

GRIMMER-DEHN 1991, 121, Taf. 91. C3.

3 Kronburg in Zams (Austria, Oberinntal) – hoard

APPLER 2003, 19–21, Abb. 13. 5–48.

4. Lažany 3 (Czech Republic, Chomutov) – hoard

KYTILICOVÁ 2007, 275–276, Taf. 77B. 4–5.

5. Neckarsulm (Germany, Baden-Württemberg) – Grave 2

KNÖPKE 2009, 141, Taf. 31. 2.

6. Oberimsingen (Germany, Baden-Württemberg) – Grave 2

GRIMMER-DEHN 1991, 127, Taf. 109. 2, 4.

List VII. Sickles

1. Augsdorf (Austria, Karinthia) – hoard

SCHAUER 1971, 142–143, Taf. 139. 14–15.

2. Badacsonytomaj (Hungary, County Veszprém) – hoard

MOZSOLICS 1985, 87–88, Taf. 234. 11, 16.

3. Balatonudvari-Fővenyes/Balatonfüred flea market (Hungary, County Veszprém) – hoard

4. Bogata de Mureș (Romania, Mureș) – hoard

PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1978, 115, Taf. 85. 16.

5. Bokavić (Bosnia-Herzegovina, Lukavac) – hoard

KÖNIG 2004, 184–191, Taf. 42. 83–84.

6. Cenadu Mare (Romania, Timiș) – hoard

PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1978, 137, Taf. 216. 7, 10, 13–14.

7. Cornești (Romania, Mureș) – hoard

PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1978, 141, Taf. 230. 27.

8. Dridu (Romania, Ialomița) – hoard in a Bagadag (II) house (Ha B1)

ENĂCHIUȚ 1995, 283, Abb. 2. 2, 5.

9. Hódmezővásárhely (Hungary, County Csongrád) – hoard

MOZSOLICS 1985, 128, Taf. 255. 6.

10. Lengyeltóti 2 (Hungary, County Somogy) – hoard

MOZSOLICS 1985, 142–142, Taf. 107. 16.

11. Lesenceistvánd 2 (Hungary, County Veszprém) – hoard

MOZSOLICS 1985, 144, Taf. 270B.

12. Nagydém (Hungary, County Veszprém) – hoard

HAMPEL 1896, Pl. CXCV. 22.

13. Pusztadobos (Hungary, County Szabolcs-Szatmár-Bereg) – hoard

JÓSA–KEMENCZEI 1964, Pl. XLIX. 6.

14. Radinac (Serbia, Smederovo) – stray find

VASIĆ 1994, 38, Taf. 21. 275.

15. Sárbogárd-Sárszentmiklós (Hungary, County Fejér) – hoard

KEMENCZEI 1996, Abb. 8. 4–5.

16. Sîmbăta Nouă (Romania, Constanța) – hoard

PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1978, 147, Taf. 253. 30.

17. Šimanovci (Serbia, Srem) – hoard

VASIĆ 1994, 38, Taf. 21. 279.

18. Služín (Czech Republic, Prostějov) – hoard

SALAŠ 2005a, 452; 2005b, Tab. 422. 10–11.

19. Sümeg (Hungary, County Veszprém) – hoard

MOZSOLICS 1985, 187, Taf. 270B.

20. Trenčianske Bohuslavice (Slovakia, Trenčín) – hoard

NOVOTNÁ 2000, Obr. 1. 46.

21. Velem 1 (Hungary, County Vas) – hoard

MOZSOLICS 1985, 211–213, Taf. 230B.

22. Vlčnov (Czech Republic, Uherské Hradiště) – hoard

SALAŠ 2005a, 408–409; 2005b, Tab. 316. 2.

References

- ANGELI, W.–NEUNINGER, H. 1967: Urnenfelderzeitlicher Depotfund aus der Gegend des Plattensees. *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft* 93/94 (1965) 77–89.
- APPLER, H. 2003: Ein mittelbronzezeitliches Schmuckdepot von der Kronburg in Zams, Oberinntal. *Archäologie Österreichs* 14/2 (2003) 19–21.
- BOROFFKA, N.–RIDICHE, F. 2005: Der Gußformenfund von Plenița, Kreis Dolj, Rumänien – Descoperirea de tipare pentru turnarea bronzului de la Plenița, județul Dolj. In: Soroceanu, T. (Hrsg.): *Bronzefunde aus Rumänien. II. Beiträge zur Veröffentlichung und Deutung bronze- und älterhallstattzeitlicher Metallfunde in europäischem Zusammenhang – Descoperiri de Bronzuri din România. Contribuți la publicarea și interpretarea descoperirilor de metal din epoca bronzului și din prima vârstă a fierului în context european*. Cluj-Napoca 2005, 133–208.
- BORN, H. 2003: Herstellungstechnische Voruntersuchungen an dem spätbronzezeitlichen Goldschmuck der Neuerwerbung. *Acta Praehistorica et Archaeologica* 35 (2003) 177–184.
- BÓNA, I. 1959: Chronologie der Hortfunde vom Koszider-Typus. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* (1959) 211–243.
- BERANOVÁ, M. 1993: Versuche zur vorgeschichtlichen und frühmittelalterlichen Landwirtschaft – Pokusy k Pravěkému a Časně Středověkému Zemědělství. *Památky Archeologické* 84/1 (1997) 97–119.
- BERNIAKOVIČ, K. 1960: Bronzezeitliche Hortfunde von rechten Ufergebiet des Oberen Theisstales. *Slovenská Archeológia* 8 (1960) 325–392.
- BLAJER, W. 1984: *Die Arm- und Beinbergen in Polen*. Prähistorische Bronzefunde X/2, München.
- VON BRUNN, W. A. 1968: *Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit*. Römisch-Germanische Forschungen 29, Berlin.
- CHAPMAN, J. 2000: *Fragmentation in Archaeology. Peoples, places and broken objects in the prehistory of south-eastern Europe*. London/New York.
- CLAUSING, C. 1996: Urnenfelderzeitliche Vorläufer eisenzeitlicher Rippenzisten? *Archäologisches Korrespondenzblatt* 26 (1996) 413–431.
- CLAUSING, C. 2003: Ein urnenfelderzeitliches Hortfund von Slavonski Bord, Kroatien. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 50/1 (2003) 47–205.
- CLAUSING, C. 2005: *Untersuchungen zu den urnenfelderzeitlichen Gräbern mit Waffenbeigaben vom Alpenkamm bis zur Südzone der Nordischen Kreises. Eine Analyse ihrer Grabinventare und Grabformen*. British Archaeological Reports–International Series 1375, Alden.
- CZAJLIK, Z. 1996: Ein spätbronzezeitliches Halbfertigprodukt: Der Gußkuchen. Eine Untersuchungen anhand von Funden aus Westungarn. *Archaeologica Austriaca* 80 (1996) 165–180.
- CZAJLIK, Z. 2012: *A Kárpát-medence fémnyersanyag-forgalma a későbronzkorban és a vaskorban*. Budapest.
- CZAJLIK, Z.–MOLNÁR, F.–G. SÓLYMOS, K. 1999: On the origin of Late Bronze Age semi-products found at Celldömölk-Sághegy according to electron-mikroprobe (EPMA) studies. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1999, 34–46.
- ČERČE, P. – ŠINKOVEC, I. 1995: Katalog depojec pozne bronaste dobe – Catalogue of Hoards of the Urnfield Culture. In: Teržan, B. (ed.): *Depojске in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem – Hoards and Individual Metal Finds from the Eneolithic and Bronze Age in Slovenia I*. Ljubljana 1995, 129–232.

- DALTON, G. 1965: Primitive Money. *American Anthropologist* 67 (1965) 44–65.
- DAVID, W. 2002: Die ältesten verzierten Bronzegürtelhaken der donauländischen Bronzezeit. *Anodos* 2002/2, 67–90.
- DERGAČEV, V. 2002: *Die äneolithischen und bronzenezeitlichen Metallfunde aus Moldavien*. Prähistorische Bronzefunde XX/9, Stuttgart.
- EINWANGER, J. 1989: Talanton. Ein bronzenezeitlicher Goldstandard zwischen Ägais und Mitteleuropa. *Germania* 67 (1989) 443–462.
- ENĂCHIUȚ, V. 1995: Der Bronzefund von Dridu, Kr. Ialomița. In: Soroceanu, T. (Hrsg.): *Bronzefunde aus Rumänien*. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 10, Berlin.
- EÓRY, B. 1999: A tokosbalta, mit sokrétű munkaeszköz – Das Tüllenbeil als vielseitiges Arbeitsgerät. *Savaria* 24/3 (1998–1999 [1999]) 437–446.
- ÉRDY, J. 1861: Kelenföldi pogány sírok. *Archaeologiai Közlemények* II (1860–1861) 27–46.
- FOLTINY, S. 1955: *Zur Chronologie der Bronzezeit des Karpatenbeckens*. Bonn.
- FURMÁNEK, V.–NOVOTNÁ, M. 2006: *Die Sicheln in der Slowakei*. Prähistorische Bronzefunde XVIII/6, Stuttgart.
- GAVRANOVIĆ, M. 2011: *Die Spätbronzezeit und Früheisenzeit in Bosnien*. Teil 1. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 195, Bonn.
- GORNY&MOSCH 2009: Gorny&Mosch. Giessener Münzhandlung: Auktion 184, 18. 12. 2009: Kust der Antike 1–348.
- GRIMMER-DEHN, B. 1991: *Die Urnenfelderkultur im südöstlichen Oberrheingraben*. Materialhefte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 15, Stuttgart.
- HACHMANN, R. 1957: *Die frühe Bronzezeit im westlichen Ostseegebiet und ihre mittel- und südosteuropäischen Beziehungen*. Beihefte zum Atlas der Urgeschichte 6, Hamburg.
- HAGL, M. 2008: *Ein urnenfelderzeitlicher Depotfund von Bullenheimer Berg in Franken (Hort F.)*. Bayerische Vorgeschichtsblätter 19, München.
- HAMPEL, J. 1880: A marmarosmegyei aranyelet. *Archaeologiai Értesítő* XIV (1880) 29–32.
- HAMPEL, J. 1886a: *A bronzkor emlékei Magyarhonban. I: Képes Atlasz*. Budapest.
- HAMPEL, J. 1886b: Sajó- és Rimavidéki bronzleletek. *Archaeologiai Értesítő* VI (1886) 11–26.
- HAMPEL, J. 1892: *A bronzkor emlékei Magyarhonban. II: A leletek statisztikája*. Budapest.
- HAMPEL, J. 1895: Három dunántúli bronzlelet. *Archaeologiai Értesítő* XV (1895) 97–115.
- HAMPEL, J. 1896: *A bronzkor emlékei Magyarhonban. III: Áttekintő Ismertetés*. Budapest.
- HANSEN, S. 1994: *Studien zu den Metalldeponierungen während der älteren Urnenfelderzeit zwischen Rhônetal und Karpatenbecken I*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 21, Bonn.
- HÄNSEL, B. 1968: *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken*. Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturrumes 7/8, Bonn.
- HÄNSEL, A. 1999: Ein alter urnenfelderzeitliches Depot aus Pustakovec, Kot. Čakovec, Kroatien. *Acta Praehistorica et Archaeologica* 31 (1999) 76–92.
- HARDING, A. F. 2000: *European societies in the Bronze Age*. Cambridge World Archaeology. Cambridge.
- B. HELLEBRANDT, M. 2011: A pácini IV. bronzlelet – Der IV. Bronzefund von Pácin. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (1989) 97–111.
- HOLSTE 1951: *Hortfunde Südosteuropas*. Marburg/Lahn.
- ICONOMU, C. 1995: Archäologische Funde aus Brădicești, Kr. Iași (I). In: Soroceanu, T. (Hrsg.): *Bronzefunde aus Rumänien*. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 10, Berlin 1995, 245–254.
- ILON, G. 1992: Keftiubarren ingot from an Urn-Grave Culture settlement at Gôr-Kápolnadomb (c. Vas). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 44 (1992) 239–254.
- ILON, G. 2002: Ein spätbronzezeitlicher Hortfund aus Szombathely (Steinamanger), Kom. Vas. (Ungarn). *Das Altertum* 47 (2002) 149–169.
- ILON, G. 2011: Szombathely-Jáki úti temető – Szombathely-Friedhof an der Jáki Straße. In: Farkas, Cs. (szerk.): *Időcsiga. Újabb eredmények Vas megye őskorának kutatásában – Zeitschnecke. Neue Forschungsergebnisse zur Vorgeschichte vom Komitat Vas*. Szombathely 2011, 142–148.
- JANKOVITS, K. 2010–2013: Neue Angaben zu dem Körpergrab der Hügelgräberkultur von Szentes-Ecser délő tanya. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2010–2013, 21–26.
- JOVANOVIĆ, D. 2010: *Ostave Vršačkog Gorja. Markovac-Grunjac*. Vršac.
- JÓSA, A. 1893: Szabolcsmegyei bronzleletekről. *Archaeologiai Értesítő* XIII (1893) 165–170.
- JÓSA, A. 1900: Szabolcs vármegye őstörténete. In: *Magyarország Vármegyéi és Városai. Szabolcs Vármegye*. Budapest 1900, 369–397.
- JÓSA, A.–KEMENCZEL, T. 1964: Bronzkori halmazleletek – Depotfunde aus der Bronzezeit. *A nyíregyházi Jósa András múzeum évkönyve* 6–7 (1963–1964 [1964]) 19–45.

- KACSÓ, C. 1995: Der Hortfund von Arpășel, Kr. Bihor. In: Soroceanu, T. (Hrsg.): *Bronzefunde aus Rumänien. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 10, Berlin 1995, 81–130.
- KACSÓ, C. 1998: Der Depotfund von Sarkad. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1998, 33–40.
- KALICZ-SCHREIBER, R. 2010: *Ein Gräberfeld der Spätbronzezeit von Budapest-Békásmegyer. Bearbeitet und fertiggestellt von N. Kalicz und G. Vácz. Mit Beiträgen von B. Hänsel, B. Heußer.* Budapest.
- KALLA, G. 2000: Megjegyzések a Kárpát-medence „Keftiu-tömbök” és az őskori „pénz” kérdéséhez. *Ősrégészeti levelek/Prehistoric Newsletters* 2 (2000) 83–89.
- KARAVANIĆ, S. 2007: Slučajni nalaz brončanog pojasa iz naselja Mačkovac-Crišnjevi (Nova Gradiška) – Zufallsfund eines Bronzegürtels aus der Siedlung Mačkvac-Crišnjevi (Nova Gradiška). *Prilozi instituta za arheoloiju u Zagrebu* 24 (2007) 59–67.
- KARAVANIĆ, S. 2009: *The Urnfield Culture in Continental Croatia.* British Archaeological Reports–International Series 2036, Oxford.
- KARAVANIĆ, S.–MIHAJEVIĆ, M. 2001: Ostava iz Mačkovca – Mačkovac Hoard. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 34 (2001) 7–36.
- KEMENCZEI, T. 1980: A Gyöngyössolymos-kishegyi negyedik bronzlelet – Der vierte Bronzefund von Gyöngyössolymos-Kishegy. *Agria* 16–17 (1978–1979 [1980]) 137–155.
- KEMENCZEI, T. 1981: Der Bronzefund von Vajdácaska. In: Lorenz, H. (Hrsg.): *Studien zur Bronzezeit. Festschrift für Wilhelm Albert v. Brunn.* Mainz/Rhein 1981, 151–161.
- KEMENCZEI, T. 1983: A Tatabánya-bánhidai bronzlelet – Der Bronzefund von Tatabánya-Bánhida. *Archaeologiai Értesítő* 109 (1983) 61–67.
- KEMENCZEI, T. 1984: *Die Spätbronzezeit Nordostungarns.* Archaeologia Hungarica 51, Budapest.
- KEMENCZEI, T. 1991: A pécskai/Pecica második bronzlelet – Der zweite Depotfund der Pecica/Pécska. *Folia Archaeologica* 42 (1991) 27–46.
- KEMENCZEI, T. 1996: Angaben zur Frage der endbronzezeitlichen Hortfundstufen im Donau-Theißgebiet. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1996, 53–92.
- KILIAN-DIRLMEIER, I. 1975: *Gürtelhaken, Gürtelbleche und Blechgürtel der Bronzezeit in Mitteleuropa. (Ostfrankreich, Schweiz, Süddeutschland, Österreich, Tschoslowakei, Ungarn, Nordwest-Jugoslawien).* Prähistorische Bronzefunde XII/2, Frankfurt.
- KIMMING, W. 1940: *Die Urnenfelderkultur in Baden. Untersucht auf Grund der Gräberfunde.* Römisch-Germanische Forschungen 14, Berlin.
- KISS, F. 1859: A karikapénz, mint fizetési és ékszer a történet előtti korban s annak szabályozott pénzrendszerre történt fokozatos átmenetele s végre megszűnése. *Archaeologiai Közlemények* 1 (1859) 174–216.
- KOBAL', J. V. 2000: *Bronzezeitliche Depotfund aus Transkarpatien (Ukraine).* Prähistorische Bronzefunde XX/4, Stuttgart.
- KNÖPKE, S. 2009: *Der urnenfelderzeitliche Männerfriedhof von Neckarsulm.* Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 160, Stuttgart.
- KÖNIG, P. 2004: *Spätbronzezeitliche Hortfunde aus Bosnien und der Herzegowina.* Prähistorische Bronzefunde XX/11, Stuttgart.
- KÖSZEGI, F. 1984: *A történelem küszöbén.* Budapest.
- KÖSZEGI, F. 1988: *A Dunántúl története a későbronzkorban – The History of Transdanubia during the Late Bronze Age.* BTM Műhely I, Budapest.
- KUŠNIERZ, J. 1998: *Die Beile in Polen III.* Prähistorische Bronzefunde IX/21, Stuttgart.
- KYTLICOVÁ, O. 2007: *Jungbronzezeitliche Hortfunde in Böhmen.* Prähistorische Bronzefunde II/12, Stuttgart.
- LÁZÁR, A. 1943: A sághegyi őskori telep bronzművészete – Die Bronzeindustrie der urzeitlichen Siedlung am Sághegy. *Dunántúli Szemle* 10 (1943) 280–287.
- MACGILLIVRAY, J. 2012: The Minoan Double Axe Goddess and her Astral Realm. In: Stampolidis, N. Chr.–Kanta, A.–Giannikouri, A. (eds): *ATHANASIA. The Earthly, the Celestial and the Underworld in the Mediterranean from the Late Bronze Age and Early Iron Age.* Rhodes 2009 [2012], 117–128.
- MAHR, A. 1914: Die älteste Besiedlung des Linzer Bodens. *Wiener Prähistorische Zeitschrift* 4 (1915) 278–290.
- MAKKAY, J. 2006: The Late Bronze Age Hoard of Nadap – A nadapi (Fejér megye) késő bronzkori raktárlelet. *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 48 (2006) 135–184.
- MAYER, E. F. 1977: *Die Äxte und Beile in Österreich.* Prähistorische Bronzefunde IX/9, München.
- MARÁZ, B. 1989: Az őskori bronzművéség virágkora a Dél-Dunántúlon. *Baranya Történeti és Honismereti Folyóirat* 2 (1989) 7–25.
- MÁRTON, L. 1907: A feregnyházi őskori aranylelet. *Archaeologiai Értesítő* XXVII (1907) 57–68.

- MENGHIN, O. 1937: *Die vorgeschichtliche Fund Voralbergs*. Wien.
- MÉSZÁROS, GY. 1977: Későbronzkori kincslelet Regöly-Kesziallás dűlőből. *A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* VI–VII (1975–1976 [1977]) 61–72.
- MISKE, K. 1907: *A Velem Szt. Vidi őstelep – Die Prähistorische Ansiedlung Velem St. Vid*. Bécs/Wien.
- MODL, D. 2010: Zur Herstellung und Zerkleinerung von planokonvexen Gusskuchen in der spätbronzezeitlichen Steiermark, Österreich. *Experimentelle Archäologie in Europa* 2010, 127–151.
- MONTAGEAGUDO, I. 1977: *Die Beile auf der Iberischen Halbinsel*. Prähistorische Bronzefunde IX/6, München.
- MOZSOLICS, A. 1949: Két dunántúli bronzlelet a Hallstattkorból – Deux trouvailles de Bronze Hallstattiens, Retrouvées en Transdanubie. *Archaeologiai Értesítő* 76 (1949) 26–29.
- MOZSOLICS, A. 1963: Der Bronzefund von Ópályi. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 15 (1963) 65–82.
- MOZSOLICS, A. 1967: *Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás*. Budapest.
- MOZSOLICS, A. 1973: *Bronze-und Goldfunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Forró und Ópályi*. Budapest.
- MOZSOLICS, A. 1981: Gusskuchen aus wieder eingeschmolzenem Altmittel. *Beiträge zur Ur-und Frühgeschichte I* (1981) 403–417.
- MOZSOLICS, A. 1984: Ein Beitrag zum Metallhandwerk der ungarischen Bronzezeit. *Bericht des Römisch-Germanischen Kommission* 65 (1983) 19–72.
- MOZSOLICS, A. 1985: *Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Germely*. Budapest.
- MÖDLINGER, M. 2011: *Herstellung und Verwendung bronzezeitlicher Schwerter Mitteleuropas. Eine vertiefende Studie zur mittelbronze-und urnenfelderzeitlichen Bewaffnung und Sozialstruktur*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 193, Bonn.
- MÖRTZ, T. 2012: From Zero to Hero. Ein Beitrag zur Rekonstruktion spätbronzezeitlicher Waffengarnituren. In: Heske, I.–Horejs, B. (Hrsg.): *Bronzezeitlichen Identitäten und Objekte. Beiträge aus den Sitzungen der AG Bronzezeit auf der 80. Tagung des West-und Süddeutschen Verbandes für Altertumsforschung in Nürnberg 2010 und dem 7. Deutschen Archäologiekongress in Bremen 2011*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 221, Bonn 2012, 171–174.
- MRT 5: Horváth I.–H. Kelemen M.–Torma I.: *Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás*. Magyarország Régészeti Topográfiája 5, Budapest 1979.
- MÜLLER, R. 1972: A pötrétei későbronzkori kincslelet – Der spätbronzezeitliche Schatzfund von Pötréte. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 11 (1972) 59–74.
- MÜLLER-KARPE, H. 1959a: *Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen. Text*. Römisch-Germanische Forschungen 22, Berlin.
- MÜLLER-KARPE, H. 1959b: *Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen. Tafeln*. Römisch-Germanische Forschungen 22, Berlin.
- NEBELSICK, L. 1997: Auf Biegen und Brechen. Ekstatische Elemente bronzezeitlicher Materialopfer – Ein Deutungsversuch. In: Hänsel, A.–Hänsel, B. (Hrsg.): *Gaben and die Götter. Schätze der Bronzezeit Europas*. Bestandskatalog 4, Berlin 1997, 35–41.
- NEBELSICK, L. 2000: Rent asunder: ritual violence in Late Bronze Age hoards. In: Pare, C. F. E. (ed.): *Metals Make The World Go Round. The Supply and Circulation of Metals in Bronze Age Europe. Proceedings of a conference held at the University of Birmingham in June 1997*. Oxford 2000, 160–175.
- NESSER, B. 2008: Zu Gliederung und Verwendungsmöglichkeiten bronzener Tüllenhämmer der jüngeren Bronzezeit im Karpatenbecken. *Mitteilungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte* 29 (2008) 71–82.
- NESSER, B. 2014: Bronze Age portioning of raw metal concepts, patterns and meaning of casting cakes. *Apulum* 51 (2014) 401–425.
- NOVOTNÁ, M. 1970: *Die Äxte und Beile in der Slowakei*. Prähistorische Bronzefunde IX/3, München.
- NOVOTNÁ, M. 2000: K depotom horizontu Gyermely v Karpatskej kotline – Zu den Bronzehortfunden des Horizontes Gyermely im Karpatenbecken. *Pravěk Nová Řada* 10 (2000) 365–377.
- NOVOTNÁ, M. 2001: *Die Fibeln in der Slowakei*. Prähistorische Bronzefunde XIV/10, Stuttgart.
- OHRENBURGER, A. J. 1957: Kleinere Beiträge zur mittleren Bronzezeit in Burgenland (Funde aus Eisenstadt, Oggau, Draßburg und Weiden). *Burgenländische Heimatblätter* 19 (1957) 49–60.
- OSZVÁLD, F.–SZABÓ, G. 1996: Késő bronzkori karika leleteket Kisdorog és Szakályból. *Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 19 (1996) 89–113.

- OTTAWAY, B. S.–ROBERTS, B. 2003: The Use and Significance of Socketed Axes during the Late Bronze Age. *European Journal of Archaeology* 6/2 (2003) 119–140.
- UNDSSET, I. 1884: Az orosz lelet és a magyarországi bronzleletek. *Archaeologiai Értesítő* IV (1884) 200–208.
- PAULÍK, J. 1965: Súpis medených a bronzových predmetov v okresnom vlastivednom Múzeu v Rimavskej Sobote – Verzeichnis der Kupfer-und Bronzegegenstände im Heimatkundlichen Museum zu Rimavská Sobota. *Študijné Zvesti Archeologického Ústavu SAV* (1965) 33–106.
- PATAY, P. 1990: *Die Bronzegefäße in Ungarn*. Prähistorische Bronzefunde II/10, München.
- PÁSZTHORY, K. 1985: *Der bronzezeitlichen Arm-und Beinschmuck in der Schweiz*. Prähistorische Bronzefunde X/3, München.
- PÁSZTHORY, K.–MAYER, E. F. 1998: *Die Äxte und Beile in Bayern*. Prähistorische Bronzefunde IX/20, Stuttgart.
- PERKIĆ, D.–LOŽNJAK DIZDAR, D. 2005: Kasnobrončanodobna ostava Siča/Lučica – The Siča/Lučica Late Bronze Age Hoard. *Opuscula Archaeologica* 29 (2005) 41–119.
- PETRESCU-DÎMBOVIȚA, M. 1978: *Die Sicheln in Rumänien mit Corpus der jung-und spätbronzezeitliche Horte in Rumäniens*. Prähistorische Bronzefunde XVIII/1, München.
- PETRESCU-DÎMBOVIȚA, M. 1998: *Der Arm- und Beinschmuck in Rumänien*. Prähistorische Bronzefunde X/4, Stuttgart.
- PITTIONI, R. 1941: *Beiträge zur Urgeschichte der Landschaft Burgenland im Reichsgau Niederdonau*. Wien.
- PITTIONI, R. 1954: *Urgeschichte des Österreichischen Raumes*. Wien.
- PITTIONI, R. 1967: Ein urnenfelderzeitliche Depotfund aus Donnerskirchen, p. B. Eisenstadt, Burgenland. *Archaeologica Austriaca* 41 (1967) 66–73.
- PRIMAS, M. 1986: *Die Sicheln in Mitteleuropa I. (Österreich, Schweiz, Süddeutschland)*. Prähistorische Bronzefunde XVIII/2, München.
- PULSZKY, F. 1883: *A rézkor Magyarországon*. Budapest.
- PULSZKY, F. 1897: *Magyarország archaeológiája*. Budapest.
- REINECKE, P. 1899: Tanulmányok a Magyarországi bronzkor Chronológiájáról. *Archaeologiai Értesítő* XIX (1899) 225–251.
- REZI, B. 2011: Voluntary Destruction and Fragmentation in Late Bronze Age Hoards from Central Transylvania. In: Berecki, S.–Németh, R. E.–Rezi, B. (eds): *Bronze Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș*. Târgu Mureș 2011, 303–314.
- RICHTER, I. 1970: *Der Arm-und Beinschmuck der Bronze-und Urnenfelderzeit in Hessen und Rheinhessen*. Prähistorische Bronzefunde X/1, München.
- ŘÍHOVSKÝ, J. 1979: *Die Nadeln in Mähren. (von der mittleren Bronzezeit bis zur älteren Eisenzeit)*. Prähistorische Bronzefunde XIII/5, München.
- ŘÍHOVSKÝ, J. 1992: *Die Äxte, Beile, Meißel und Hämmer in Mähren*. Prähistorische Bronzefunde IX/17, Stuttgart.
- ŘÍHOVSKÝ, J. 1983: *Die Nadeln in Westungarn I*. Prähistorische Bronzefunde XIII/1, München.
- ŘÍHOVSKÝ, J. 1989: *Die Sicheln in Mähren*. Prähistorische Bronzefunde XVIII/3, München.
- RÖMER, F. 1870: A. sz. erzsébetfalvi (hammersdorfi) lelet. *Archaeologiai Értesítő* IV (1870) 12–14.
- RUSU, M. 1963: Die Verbetung der Bronzehorte in Transilvanien von Ende der Bronzezeit bis in die mittlere Hallstattzeit. *Dacia* VII (1963) 177–210.
- RUSU, M. 1981: Bemerkungen zu den großen Werkstätten-und Gießereifunden aus Siebenbürgen. In: Lorenz, H. (Hrsg.): *Studien zur Bronzezeit. Festschrift für Wilhelm Albert v. Brunn*. Mainz/Rhein 1981, 375–395.
- SALAŠ, M. 2005a: *Bronzové depoty střední až pozdní doby bronzové na Moravě a ve Slezsku I – Hügelgräberbronze-und urnenfelderzeitliche Metalldepots in Mähren I. Text*. Brno.
- SALAŠ, M. 2005b: *Bronzové depoty střední až pozdní doby bronzové na Moravě a ve Slezsku I – Hügelgräberbronze-und urnenfelderzeitliche Metalldepots in Mähren II. Tabulky*. Brno.
- SCHAUER, P. 1971: *Die Schwerter in Süddeutschland, Österreich und der Schweiz I (Griffplatten-, Griffangel- und Griffzungenschwerter)*. Prähistorische Bronzefunde IV/2, München.
- SCHAUER, P. 1974: Der urnenfelderzeitliche Depotfund von Dolina, Gde. und Kr. Nova Gradiška, Kroatien. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 21 (1974) 93–124.
- SCHAUER, P. 1982: Deutungs- und Rekonstruktionsversuche Bronzezeitlicher Kompositpanzer. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 12 (1982) 335–349.
- SCHUMACHER-MATTHÄUS, G. 1985: *Studien zu bronzezeitlichen Schmucktrachten im Karpatenbecken. Ein Beitrag zu Deutung der Horfunde im Karpatenbecken*. Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte 6, Mainz am Rhein.
- ŠINKOVEC, I. 1995: Katalog posameznih kovinskih najdb bakrene in bronzaste dobe – Catalogue of Individual Metal Finds from the Eneolithic and Bronze Ages. In: Teržan, B. (ed.): *Depojske in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronzaste dobe na Slovenskem – Hoards and Individual Metal Finds from the Eneolithic and Bronze Age in Slovenia I*. Ljubljana 1995, 129–128.

- SOMMERFELD, C. 1994: *Gerätgeld Sichel. Studien zur monetären Struktur bronzezeitlicher Horte im nördlichen Mitteleuropa*. Vorgeschichtliche Forschungen, Berlin/New York.
- SZABÓ, G. 1996: The manufacture and useage of Late Bronze Age rings. Two new hoards. In: Kovács, T. (Hrsg.): *Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Regionen. Festschrift für Amália Mozsolics zum 85 Geburtstag*. Budapest 1996, 207–230.
- V. SZABÓ, G. 2009: Egy hiányzó láncszem... Adatok egy új késő bronzkori szitulatípus kapcsolattrendszeréhez – Ein fehlendes Bindeglied... Daten zum Verbindungssystem eines neuen spätbronzezeitlichen Situlentyps. *Tisicum* 19 (2009) 281–294.
- V. SZABÓ, G. 2011: Spätbronzezeitliche Bronzehortfunde im Siedlungskontext – Neue Forschungsergebnisse aus Ostungarn. In: Berecki, S.–Németh, R. E.–Rezi, B. (eds): *Bronze Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş*. Târgu Mureş 2011, 335–356.
- V. SZABÓ, G. 2013: Late Bronze Age Stolen. New Data on Illegal Acquisition and Trade of Bronze Age Artefacts in the Carpathian Basin. In: Anders, A.–Kulcsár, G.–Kalla G.–Kiss, V.–V. Szabó, G. (eds): *Moments in Time. Papers Presented to Pál Raczky on His 60th Birthday*. Budapest 2013, 793–815.
- SZENTMÁRTONI DARNAY, K. 1897: Kisapáti bronzkincs. *Archaeologiai Értesítő* XVII (1897) 116–127.
- SZOMBATHY, J. 1913: Altertumsfunde aus Höhlen bei St. Kanzian im österreichischen Küstenlande. *Aus den Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, Band 2/2 (1913) 127–190.
- TARBAY, J. G. 2013: *Dunántúli későbronzkori depóegyüttesek elemzése: Kesztlőc és Nagydobsza*. MA thesis, ELTE Budapest. Manuscript.
- TARBAY, J. G. 2014: Late Bronze Age depot from the foothills of the Pilis Mountains. *Dissertationes Archaeologicae* Ser. 3/2 (2014) 179–297.
- TÉGLÁS, G. 1885: Praehistorikus arany- vas, és kőbányászati eszközök Dáciában. *Archaeologiai Közlemények* 14 (1886) 106–115.
- TÉGLÁS, G. 1887: Őskori nemes fémányászatok némely adalékai. *Erdélyi Múzeum* 4 (1887) 116–152.
- TÉGLÁS, G. 1891: Újabb adatok a verespataki bányászat legrégibb történetéhez – Neuere Daten zur ältesten Geschichte der Verespataker Berghauer. *Földtani Közöny* 21 (1891) 181–184.
- TOČÍK, A.–PAULÍK, J. 1960: Výskum moholy v Čaka v rokoch 1950–51 – Die Ausgrabungen eines Hügelgrabes in Čaka in den Jahren 1950–51. *Slovenská Archeológia* 8 (1960) 59–124.
- TOMPA, F. 1923–1926: Velemszentvid bronzöntő ipara – Das Bronzegussgewerbe von Velemszentvid. *Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve* 2 (1923–1926) 41–53.
- TOMPA, F. 1937: 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912–1936. *Bericht des Römisch-Germanischen Kommission* 24–25 (1934–35 [1937]) 27–127.
- TORBRÜGGE, W. 1959: Die Bronzezeit in Bayern. Stand der Forschung zur relativen Chronologie. *Bericht des Römisch-Germanischen Kommission* 40 (1959) 1–78.
- VASIĆ, R. 1994: *Die Sichel im Zentralbalkan. (Vojvodina, Serbien, Kosovo und Mazedonien)*. Prähistorische Bronzefunde XVIII/5, Stuttgart.
- VÁSÁRHELYI, J. 1889: A gyermekyi bronzleletről. *Archaeologiai Értesítő* 9 (1889) 62–66.
- VINSKI-GASPARINI, K. 1973: *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj – Die Urnenfelderkultur in Nordkroatien*. Zadar.
- WANZEK, B. 1989: *Die Gußmodel für Tüllenbeile im südöstlichen Europa*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 2, Bonn.
- WILLVONSEDER, K. 1935: Zur Deutung des Bronzegürtels von Tetétlen. *Dolgozatok Szeged* 11 (1935) 223–226.
- WILLVONSEDER, K. 1937: *Die mittlere Bronzezeit in Österreich*. Bücher zu Ur-und Frühgeschichte 3, Wien/Leipzig.
- WINDHOLZ-KONRAD, M. 2008: Ein prähistorische Depotfund vom Brandgraben im Kainischtal, Steiermark. *Fundberichte aus Österreich* A/6 (2008) 48–53.
- WOSINSKY, M. 1896: *Tolnavármegye az őskortól a honfoglalásig I*. Budapest.
- ŽERAVICA, Z. 1993: *Äxte und Beile aus Dalmatien und anderen Teilen Kroatiens, Montenegro, Bosnien und Herzegowina*. Prähistorische Bronzefunde IX/18, Stuttgart.

Késő bronzkori depó és sarló alakú tűk Fövényesről (Magyarország, Veszprém m.)

A tanulmány egy 63 darabból álló (2101,89 gramm), bizonytalanul összetartozó depóval és két sarló alakú tűvel foglalkozik. A leleteket Repkényi Zoltán budapesti műgyűjtő vásárolta meg a balatonfüredi bolhapiacon. Az árus elmondása szerint a kérdéses darabok a Fövényesi partszakaszról (régi nevén: Kiliánteleg, Veszprém megye, Balatonudvari község) kerültek elő évtizedekkel korábban (1-2. kép). A tulajdonos először 2012-ben 62 darab tárgyat adott át az ELTE BTK Régészettudományi Intézetnek, ahol később megtörtént a tárgyak restaurálása, fotóztatása és tudományos feldolgozása (TARBAY 2013). Egy évvel később a tulajdonos két sarló alakú tűt, egy elhegyesedő végű karika töredékét, illetve a „diadém” további darabjait adta át dokumentációra; melyeket állítása szerint a korábban átadott „leletegyüttessel” együtt vásárolt meg.

A cikkben bemutatásra kerülő tárgyakat nem tekinthetjük egy zárt együttes részének, munkánk elsődleges célja a leletek dokumentációja, tipológiai és technológiai szempontú elemzése volt. A vizsgált tárgyak négy csoportra oszthatóak: 1. ruházati elemek („diadém”, karperec, tölcseres csüngők, pitykék és a karikák egy része), 2. eszközök (sarlók, tokosbalták), 3. félkész termékek (öntőleplenyek), 4. bizonytalan rendeltetésű tárgyak. Az együttes legkiemelkedőbb darabja a poncolt lemezszalag, mely feltételezhetően egy diadém részét képezhette (3-5. kép 21. 1m-1p). Keltezése a Mačkovac-Crišnjevi-i, sarkadi és szombathelyi lelet alapján a Ha A1-re thető (6. kép, I. lista). Kiemelhető, hogy a felszínén látható függőleges irányú hajlításonyomok alapján a tárgy eredendően önmagába hajtva kerülhetett deponálásra, hasonlóan a más leletekhez (7. kép 3-4). Szintén a Kárpát-medence Ha A1-es időszakából ismertek a visszapödrött végű lemez karperec formai párhuzamai (8. kép 2a-b, 9. kép, II. lista). A négy, összenyomott tölcser alakú csüngő viszont már egy nagyobb régió tárgytípusaként értelmezhető (8. kép 3-6, 10. kép, III. lista), deponálásuk pedig a Br D-től a Ha A1-es szakaszig figyelhető meg. A 30 darab pitykéből két esetben — hasonlóan Hermann Born eredményeihez — feltételezhetően viaszveszejtéses öntés nyomait sikerült dokumentálnunk (11. kép 7-34, 13. kép 35-38, 20. kép 2-3; BORN 2003, 182-183, Abb. 6). Habár ezek a tárgyak a Br D-től egészen a Ha B3-ig megvannak, leggyakrabban a Br D és Ha A1-es időszak depóleleteiben találkozhatunk velük (12. kép, IV-V. lista). A bordázott díszű zárt karika párhuzamait főleg a Br D és Ha A1-re keltezhető nyugat-európai sír- és depóleletek között találhatjuk meg, habár már a középső bronzkorból is ismertek párhuzamai (8. kép 39-41, 14. kép, VI. lista). Az elhegyesedő végű karikák fiatalabb keltezéssel bírnak, deponálásukkal jórészt a Ha A2/B1-es időszakban számolhatunk a Dunántúl és Északkelet-Magyarország területén (21. kép 42-51). A rombusz átmetszetű karikák szintén jellegzetes Kárpát-medencei tárgyként értékelhetőek, deponálásuk elsősorban a Ha A, illetve ritkábban a Ha B1/2-es időszakban figyelhető meg (13. kép 52-53, 63). A tokosbalta töredékek a jellegzetes, többségében egyenes testű és duzzadó peremű bordadíszes tokosbalták körébe sorolhatóak. Párhuzamaik töredékességük folytán nehezen voltak lehatárolhatóak, de a tárgycsoport keltezése alapján feltételezhetően a Ha A2/B1-es időszak formáihoz köthetőek (15. kép 56-57). A két sarlólelet közül az 58. darab esetén végezhetünk pontosabb tipo-kronológiai elemzést (15. kép 58-59). Ez a darab leginkább a Mircea Petrescu-Dîmbovița fele Felső-Marosújvár 8. típusú sarlók köréhez köthető (PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1978, 39-42). A keltezés során a fenti csoporton belül példányunkkal legjobban egyező darabokat vettük figyelembe, de a hasonló tárgyak deponálása így is hosszabb időszakot fed le a Ha A1/A2-től egészen a Ha B1-ig (16. kép, VII. lista). Technológiai szempontból nézve a fenti tárgy finoman kidolgozott, felélezett, használatra alkalmas darabként értékelhető (20. kép 4-5). A két öntőlepleny töredék formailag nehezen besorolható. Hasonló méretű és súlyú darabok deponálása a Ha A1-től egészen a Ha B2-ig megfigyelhető (17-18. kép). Említésre méltó még két tárgy töredéke: a cakkozott lemezszalag (8. kép 60) és tekercstöredék (8. kép 55a-b). Viszont ezen darabok eredeti funkciója és pontos keltezése viszont töredékességük okán nem megválaszolható.

A tipo-kronológiai elemzés alapján a tárgyakat egy idősebb (Br D-Ha A1) és egy fiatalabb (Ha A2-B1) csoportra választhatjuk szét, ennél pontosabb keltezésre a bizonytalan kontextus miatt nem vállalkozhatunk (19. kép). Habár fontos hangsúlyoznunk, hogy az együttes tárgyain magas a recens sérülések száma. A makroszkópikus megfigyelések során ki tudtunk mutatni készítése technikai nyomokat (20. kép). Illetve néhány példány kapcsán — mint a diadém és a lemezkarperec — feltételezhető, hogy szándékos őskori rongálás jeleit is.

A két sarló alakú tű elemzésére a mellékletben került sor, mivel eltérő keltezésük (21. kép 64-65). A tűk fejrésze a korróziós folyamatok következtében rendkívül rossz megtartású volt, mintáit csak részben, mikroszkóp kamera segítségével tudtuk dokumentálni (20. kép 6-7). Hasonló stílári és formai párhuzamaik alapján a szóban forgó tárgyakat a B IIIb és MD II-re kelteztük.

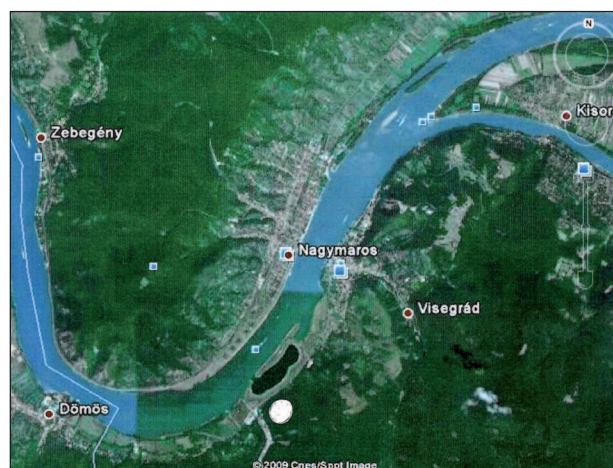
Előzetes jelentés a visegrád-lepencei késő bronzkori temető feltárásáról

Kulcsszavak: temető, kőpakolás, késő bronzkor, urnamezős kultúra, Dunakanyar, Magyarország

Keywords: cemetery, stone cover, Late Bronze Age, Urnfield culture, Danube Bend, Hungary

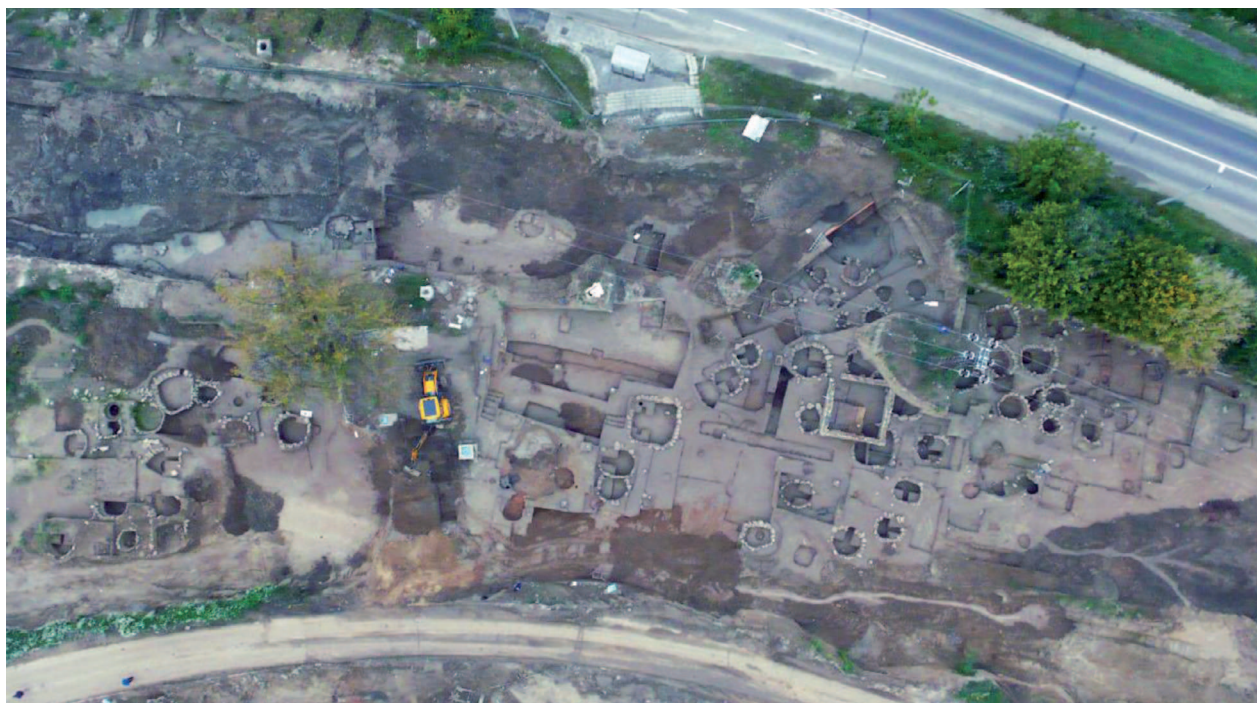
A lelőhely

A visegrád-lepencei lelőhely az utóbbi évtizedekben vált ismertté elsősorban a bős–nagyvarosi vízerőmű építését megelőző leletmentések, majd a megszakadt építkezéseket követő tájrehabilitáció során elvégzett kutatások eredményeképpen (GRÓF–GRÓH 1987, 31; 2006; GRÓH 1989, 12). A római korból előkerült II–III. századi őrtorony (BORUZZS 2007, 230) és hamvasztásos temető maradványai (BORUZZS 2006, 23–24; 2007, 220–222), valamint a IV. századi őrtorony építési felirattal és szoborlelettel (GRÓF–GRÓH 1999, 103–116; GRÓH 2003, 521–526; 2004, 71–74) a *limes* kutatásához kapcsolódott, míg az urnamezős kultúra váli csoportjának a Lepence-patak mindkét partjára kiterjedő központi lelőhelye (GRÓH 1986; 1989, 11–42) a Dunakanyar korai betelepülésének kérdéséhez jelentett adalékot.

1. kép. Visegrád-Lepence, SPA Hotel — az ásásat helyszínét a fehér folt jelzi (Forrás: Google Föld)

Fig. 1. Visegrád-Lepence, SPA Hotel — the location of the excavation is marked by the white circle (source: Google Earth)

2. kép. Visegrád-Lepence, SPA Hotel — az ásásat madártávlatból. A kép felső szélén a 11. sz. főút részlete látható (Fotó: www.civertan.hu)

Fig. 2. Visegrád-Lepence, SPA Hotel — bird's eye view of the excavation, with a section of Road 11 on top (photo: www.civertan.hu)

Az urnamezős kultúra váli csoportjának megismert emlékanyaga alapján már ekkor meg lehetett állapítani, hogy a település mind méreteiben, mind egyéb vonatkozásban a hasonló korú Duna menti települések között kiemelkedő jelentőségű. Sajnos a központi települési szint a jelenlegi felszín alatt mintegy 3,5–4 m mélyen van, ezért a vízlépcső építését megelőző leletmentések során csak kisebb szonda ásásával kutathattuk. A település jelentőségét a 2008. április–október között a lepencei erdei strand területén feltárt mintegy száz síros temető teljes mértékben alátámasztotta.

A lepencei erdei strand területén SPA Hotel és Élmenyfürdő építését tervezték. A megelőző kutatásokat a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat (KÖSZ) megbízása alapján többek között a visegrádi Mátyás Király Múzeum 30 éve itt dolgozó régészei végezheték, Gróf Péter ásatásvezető irányításával. A feltárás során egy kétrétegű lelőhely került felszínre: II–III. századi római településszint, mintegy 70 földbeásott kemence maradványaival és egy négyzetes kőépítmény alapjaival, valamint egy késő bronzkori temető sírjai (1–2. kép). A továbbiakban a hazai vonatkozásban számottevő analógia nélkül álló temetővel kapcsolatos első megfigyelések ismertetésére szorítkozunk.

A késő bronzkori temető kutatásának előzetes eredményei

A temető jelenlegi feltártságát mintegy 95%-ra tehetjük, csupán néhány kisebb terület kutatására nem kerülhetett eddig sor. A temető egyedülállóságát mintegy 70 körkörös sír jelenti. Véleményünk szerint a körgyűrűvel szemben ez az elnevezés jobban fedi a kőkirakás módját. Ez azt jelenti, hogy a felszínen először közepes méretű (15–40 cm) kövekből kirakott, általában teljes, néhány esetben szándékosan megszakított ívű, végül néhány esetben félkörös körív jelentkezik. A sírokhoz a köveket valószínűleg a helyszín közelében gyűjtötték, mivel a domboldalon a felhasználtaknak megfelelő kövek ma is megtalálhatók. A sírkövek minden esetben kissé megdöntve helyezkednek el (kb. 80 fokos, vagy ennél kisebb szöget zárva be az altalajjal). Ebből következik, hogy nem halmos temetkezésekről van szó, inkább enyhén tölcseres a gödörszerkezet. A kökörkök átmérője általában 1,2 m-től közel 3 m-ig terjed. A temető legnagyobb sírja négyzetesen kirakott kövekből állt.

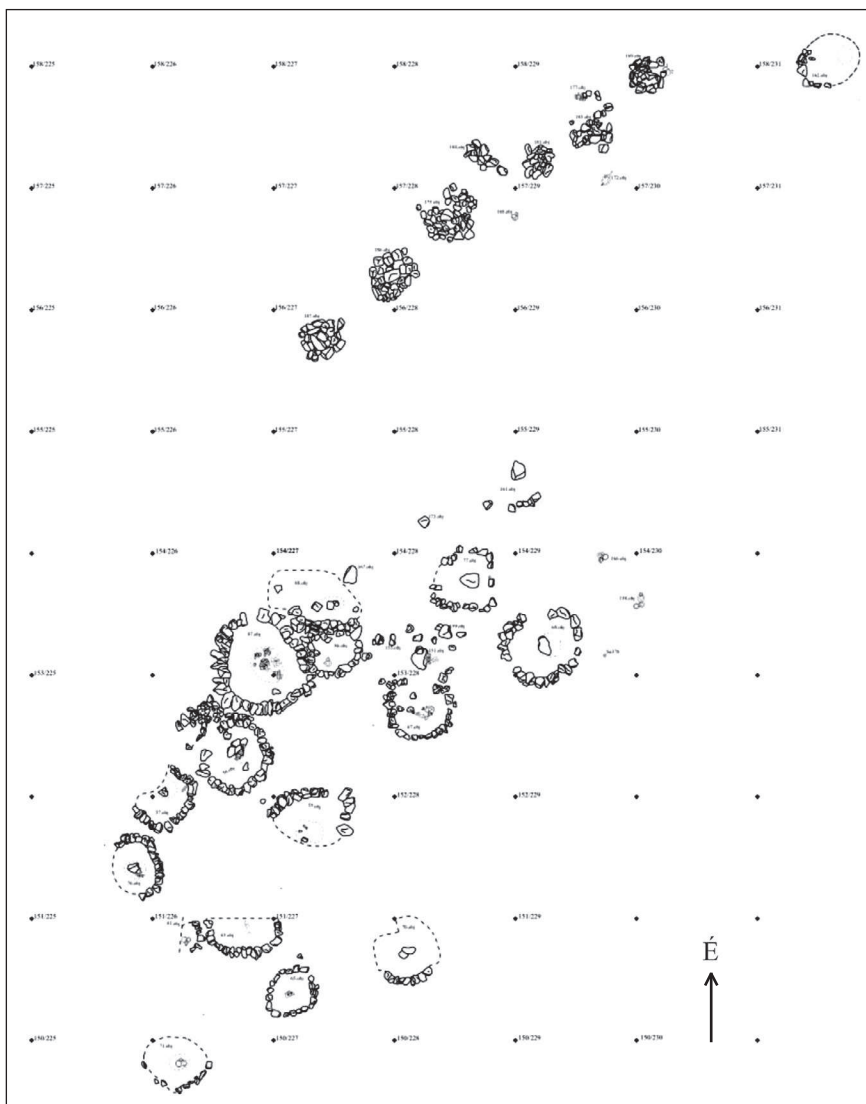
A kövekhez köthető elszíneződés sem kívül, sem belül nem figyelhető meg. A kövek által bezárt terület, magának a sírnak a felülete viszont igen különböző elszíneződéseket mutathat. Már itt meg kell említenünk, hogy a hagyományos értelemben vett sír rítus

3. kép. Visegrád-Lepence, SPA Hotel — 1–3: 11. sír
Fig. 3. Visegrád-Lepence, SPA Hotel — 1–3: Grave 11

az egész temetőben hiányzik (pl. egészen minimális a tállal lefedett urnák száma, ennél valamivel gyakoribb a kővel lefedett edényszáj). Azaz nincsenek általános törvényszerűségek az eltemetés módjában, eljárásában. A rendszertelenség bizonyos értelemben érthető (méretek, körformák, a sírok egymáshoz viszonyított helyzete stb.), de a körökön belüli összevisszaság kissé szokatlan.

A 11. sír volt az első körkörös sír, amelyet megtaláltunk (3. kép). A kökör közepén kb. 40 cm átmérőjű, sárgás elszíneződésű folt látszott. A kibontása során több edénytöredéket és kisebb-nagyobb fehérre égett csonttöredéket találtunk, amelyek közül a legnagyobb sem volt hosszabb 4 cm-nél ('a' gödör). Mivel a közelben lévő többi sírhoz hasonlóan a sírgödör földje kevertnek bizonyult, ennél a sírnál a szűztalajig tartó mélyítést határoztuk el. Meglepetésünkre az eredetileg feltárt gödör eredeti aljánál kb. 15–20 cm-rel mélyebben enyhén

4. kép. Visegrád-Lepence, SPA Hotel — részlet az ásásról a kőpakolós sírokkal
Fig. 4. Visegrád-Lepence, SPA Hotel — detail of the stone-packed graves

méhkas alakú gödröt ('b' gödör; Mé.: 60 cm, felső Á.: 104 cm, alsó Á.: 134 cm) bonthattunk ki, amelyből igen nagy mennyiségű kerámiatöredék került elő. Mivel az eredeti sírgödör falában a 'b' belső gödörhöz tartozó réteget nem találtunk, bebizonyosodott, hogy az utólag megtalált gödör is a 11. sírhoz tartozott. Ezért ettől kezdve minden sírgödört kiástunk a szűztalajig, de hasonló jelenségre nem bukkantunk.

A sírgödörökön belüli (ha vannak) kerek vagy ovális elszíneződések a kökör közepén vagy szélénél egyaránt előfordultak. Ezek a belső gödörök a tényleges sírok általában 30–40 cm mélyek és hasonló méretű átmérővel rendelkeznek. A kökörök mérete a leletanyaggal nem függ össze; általában elmondható, hogy a kökörös sírok leletszegények, nagyon sok esetben csupán néhány edénytöredék és kevés apróra törött, fehérre égett emberi

csonttöredék volt ezekben a gödörökben. Természetesen melléklet nélküli sírok is szépszámmal előkerültek.

A sírok közül a temető feltételezett szélénél, a Lepence-patak késő bronzkori medre mentén, hét kőpakolós sír volt egymás mellett a patakmederrel párhuzamosan. Hasonló sírépítményekkel a temető más részein nem találkoztunk. A kőpakolós sírok is kőkörösek, kerámialeletekben gazdagok. Az egykori patakmeder miatt azonban ma is víz és sár borította őket, ami lehetetlenné tette a további megfigyeléseket. Ennek a sírcsoportnak a körei azonban az átlagosnál kisebbek voltak (4–6. kép).

A sírok közül néhányban kisebb, megégett gerenda- és deszkamaradványok láthatók, de csak egy esetben találtuk meg a kőkörön belüli épített sírkamra nyomait. A 6. sírban (sírgödör Á.: 330 cm) kb. 10 cm mélyen jelentkező, elszíneződött gerendanyomok alapján négyzetes, fából készült belső építménybe kerültek a sírmellékletek: nagyobb urna fele, edénytöredék, égett emberi csontok. A további bontáskor deszkamaradványok és a déli oldalon lévő gerenda

mellett csonka gúla alakú agyag hálónéhezék került elő (H.: 22 cm, felső Sz.: 8 cm, alsó Sz.: 14 cm). A gerendák által határolt területen, a sír nyugati felében paticsos felület jelentkezett, 32 cm-es mélységben. Elbontása után a sír közepén barnássárga folt jelezte kb. 40 cm mély gödört, amelyből kevés kerámiatöredék került elő. A sír északi és keleti felében két kisebb, melléklet nélküli gödör volt (7. kép).

Ha valamilyen szabályszerűséget mégis meg lehet említeni, az a sírba, a sír közepére helyezett nagyobb kő, amely alatt, vagy közvetlenül mellette több esetben ép edények állnak. A sírgödör középtáján edény(ek) kölefedés nélkül is megtalálható(k) (8. kép). A sírban magányosan is volt edény, mégpedig a síron belül ásott gödörben. Érdekes megfigyelés, hogy a sírokban elhelyezett ép edénymellékletek száma általában páratlan számú.

5. kép. Visegrád-Lepence, SPA Hotel — 181. sír
Fig. 5. Visegrád-Lepence, SPA Hotel — Grave 181

6. kép. Visegrád-Lepence, SPA Hotel — 175. sír
Fig. 6. Visegrád-Lepence, SPA Hotel — Grave 175

A földsírok, amelyek esetében jobban megfigyelhetők a hagyományos urnatemetkezés „szabályai”, általában gazdagabb mellékletűek, köztük volt a temető legleletgazdagabb sírja, amelyből tizenegy ép edény került elő. Az edényeket úgy zsúfolták ebbe a sírba, hogy a gödörből ki sem lehetett őket venni, csak szélesebb rábontás után.

A temető területén több esetben is előfordultak magányos lapos kövek, amelyek közül egyesek alatt sírra emlékeztető jelenségek is megfigyelhetők. Amennyiben ép edény vagy nagyobb edénytöredék volt a kő alatt, nem kérdéses hogy sírról van szó, de néhány esetben csupán kissé elszíneződött föld, esetleg milliméteres csontdarabkával, melléklet nélkül, már kevésbé mutatott sír jelleget.

A temetőhöz tartozott egy nagyméretű, nagyon erősen átégett felület, amelynek vastagsága néhol a 20 cm-t is elérte (9. kép). A nagyjából téglalap alakú alakzat (középtájon kissé betüremkedve) a temető északi szélén figyelhető meg, méretei: H.: 360 cm, legkisebb

7. kép. Visegrád-Lepence, SPA Hotel — 1–3: 6. sír
Fig. 7. Visegrád-Lepence, SPA Hotel — 1–3: Grave 6

8. kép. Visegrád-Lepence, SPA Hotel — 33. sír
Fig. 8. Visegrád-Lepence, SPA Hotel — Grave 33

9. kép. Visegrád-Lepence, SPA Hotel — 1–3: 80. objektum
 Fig. 9. Visegrád-Lepence, SPA Hotel — 1–3: Feature 80

Szé.: 80 cm, legnagyobb Szé.: 180 cm. Az őskori sírok köveinek szintje alatt jelentkezett kb. 20 cm-rel, paticsos, vörös, égett platnyszerű jelenségekkel. A vörösre égett felületen több kis lyuk látszott, illetve mellette

3 db cölöplyuk és 4–5 gödör volt. A szinte húsvörös színűre és téglakeménységűre átégett, 20 cm vastag felület csak igen nagy tűz hatására alakulhatott ki; ilyen hő képes fejleszteni a halotti máglya égése.

10. kép. A szigetmonostori temető (TOMPA 1942, XV. t. nyomán)
Fig. 10. The Szigetmonostor cemetery (after TOMPA 1942, Pl. XV)

Emiatt nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy ezen a helyen hamvasztották el halottaikat az itt élők a temetést megelőzően, annak ellenére, hogy az objektum területén égett vagy elhamvadt emberi csontokat nem találtunk. A csontmaradványok hiányát indokolhatja az égetőhely „folyamatos” használata, feltételezhető lefedetlensége, védtelensége az időjárás jelenségeivel szemben, valamint a hamvak eltávolításának gyakorlata. Úgy gondoljuk, hogy nem kívánatos volt az egyes elhunytak maradványainak keveredése, ezért az egyes hamvasztások után, vagy előtt, meg kellett tisztítani az égetőhely teljes felületét.

Említettük, hogy a sírok közül néhány csupán félkörös volt. Ezeknek az íve általában a temetőt kelet felé lezáró hegyoldalhoz igazodott. Mindez egy korábbi leletegyüttes átértelmezéséhez adott segítséget. A Lepence-patak bal parti részén 1982-ben az urnamezős kultúra lakógödre és a hozzátartozó tároló vermek, tűzhely, kemence maradványai kerültek felszínre. A lakógödörhöz illeszkedve egy kerek átmérőjű méhkas alakú gödörre bukkantunk, amelyben egy 7–8 hónapos süldő ép csontváza feküdt. A gödör a szájnyílásánál 50 cm átmérőjű, alsó átmérője 220 cm, relatív magassága 120 cm volt. A gödör aljának a földfelszíntől mért mélysége 280–290 cm; keleti felében kötőanyag nélkül egymásra rakott kövek 20–30 cm magasan, félkörösen illeszkedtek a gödör falához, ezzel átellenben volt a süldő váza, amelynek csontjai bolygatatlanok, és igen jó megtartásúak voltak. A váz a gödör alsó kiöblösödésében, közvetlenül a fal előtt a bal oldalán feküdt, délnyugat–északkeleti irányban, fejjel délnyugatnak, pofája északnyugatnak fordult,

behajlított lábakkal. A sertésváz a gödörben természetellenes helyzetben feküdt, mivel a hátgerinc és a csigolyák által bezárt szög enyhén hegyes-, de legalábbis derékszög. A kultikus céllal gödörbe helyezett állatáldozat a félkörös kőépítmény alapján talán többre utal egyszerű állatáldozatnál. Valószínűleg nem tévedünk, ha itt konkrét állattemetés bizonyítékát látjuk a kövekben. Érdekes, hogy a körív itt is a hegyoldalhoz fordul.

Az eddigi megfigyelések alapján korai lenne beszélni sírcsoportokról, de több esetben talákoztunk két-két egybeépült sírral (8-as alakzat), akár az érintkezési ponton közös kövekkel kirakva, valamint előfordul hármass körérintkezés is. Mivel a temető sírjaiba általában csak igen kevés emberi maradvány került, kevéssé valószínű, hogy az antropológiai vizsgálatok alapján lehet összetartozó sírokat elkülöníteni.

Összefoglalás

Az urnamezős kultúra váli csoportjának visegrád-lepencei hamvasztásos temetője a sírmező tekintetében is számos új megfigyelésre adott lehetőséget. A sírokhoz tartozó leletanyag, köztük mintegy 150 ép edény feldolgozása során további kronológiai és történeti finomításokra lehet számítani a Dunakanyar késő bronzkori településképeinek megrajzolásában. A szigetmonostori feltárás során előkerült hasonló méretű és építésű kőörös sírok (10. kép) alapján kétségesnek látszik, hogy esetükben lehet-e beszélni halmos temetkezésről (TOMPA 1942, 102–103, XV. t.). A kövek helyzete, kifelé dőlésük szerint ezek a sírok is a visegrádiakkal azonos építésűek. Mint ismeretes, a szigetmonostori ásatás dokumentációja elveszett (PATEK 1968, 75; SZILAS 2007, 169); a képek alapján a kőörös temetkezések a visegrádi temető analógiájának tekinthetők. Mivel a Dunakanyar területén kívül hazánkban hasonló számban és formában előkerülő kőörös sírokat egyelőre nem ismerünk (SZILAS 2007, 169–170), a két temető további bizonyosságát adja a kistérség késő bronzkori egységes műveltségének (PATEK 1968, 76).

Gróh Dániel

MNM Mátyás Király Múzeum
2025 Visegrád, Fő utca 23–29.
grohd@freemail.hu

Irodalom

- BORUZZ K. 2006: *A Visegrád-lepencei római kori hamvasztásos temető*. Egyetemi szakdolgozat, kézirat. ELTE BTK, Budapest.
- BORUZZ K. 2007: A Visegrád-lepencei római kori hamvasztásos temető – Roman Cremation Cemetery in Visegrád-Lepence – Das römische Brandgräberfeld von Visegrád-Lepence. In: Bíró Sz. (szerk.): *FIRKÁK I. Fiatal Római Koros Kutatók I. Konferenciakötete*. Győr 2007, 219–232.
- GRÓF, P.–GRÓH, D. 1999: Spätrömischer Wachturm und Statuenfund zu Visegrád Lepence – Késő római őrtorony és szoborlelet Visegrád-Lepencén. *Folia Archaeologica* 47 (1998–1999 [1999]) 103–116.
- GRÓH D. 1986: *Őskori településnyomok Visegrád-Lepencén*. Bölcsészdoktori disszertáció, kézirat. JATE, BTK, Szeged.
- GRÓH D. 1989: *Őskori településnyomok Visegrád-Lepencén – Bronzezeitliche Siedlungsspuren in Visegrád-Lepence*. *Dunai Régészeti Közlemények* 1989, 11–42.
- GRÓH, D. 2003: The connection between the Stone Plaque and the Sculptural Finds of the Late Roman Watchtower at Visegrád-Lepence. In: Noelke, P. (Hrsg.): *Romanisation und Resistenz in Plastik, Architektur und Inschriften der Provinzen des Imperium Romanum*. Mainz am Rhein 2003, 521–526.
- GRÓH D. 2004: A Visegrád-lepencei őrtorony és egy késő római szoborlelet. *Ókor* III/2 (2004) 71–74.
- PÁTEK, E. 1968: *Die Urnenfelder Kultur in Transdanubien*. Archaeologia Hungarica 44, Budapest.
- SZILAS G. 2007: A késő bronzkor Pest megyében. In: Fancsalszky G. (szerk.): *Pest megye monográfiája I/1. A kezdetektől a honfoglalásig. Pest megye régészeti emlékei*. Budapest 2007, 169–170.
- TOMPA F. 1942: *Őskor*. In: Szendy K. (szerk.): *Budapest története I. Budapest az ókorban*. Budapest 1942, 1–134.

Preliminary report on the excavation of the Late Bronze Age cemetery at Visegrád-Lepence

The cremation cemetery of the Vál group of the Urnfield culture at Visegrád-Lepence offered countless new observations regarding the cemetery layout and the burial rite. The assessment of the grave goods, some 150 intact vessels among them, will provide new insights into Late Bronze Age settlement patterns of the Danube Bend as well as a better knowledge of the period's chronology and history. Given that similar graves enclosed by stone circles of similar size have been uncovered during the excavations at Szigetmonostor, it seems unlikely that these were tumulus burials. The position of the stones and their outward inclination indicates that the graves were constructed in a similar manner as the ones at Visegrád. Although the field documentation of the excavations at Szigetmonostor was lost, a few surviving photos indicate that the stone-ringed graves at that site can be regarded as good analogies to the Visegrád cemetery. A similarly high number of burials ringed by stones in the same manner is not known beyond the Danube Bend elsewhere in Hungary, and thus the two cemeteries provide yet another confirmation of the Late Bronze Age cultural unity in this micro-region.

Egy talált tárgy leporolása — Egy csészés markolatú kard újraközlése

Kulcsszavak: csészés markolatú kard, Ha B1 fázis, kardok funkciója, Magyarország

Keywords: *Schalenknauf*-type sword, Ha B1 phase, functionality of swords, Hungary

A vizsgált terület földrajzi környezete

Az ELTE BTK Régészettudományi Intézetének gyűjteményében található egy igen jó állapotú csészés markolatú kard (1. kép). Lelőhelyéről vagy előkerülési körülményeiről semmit nem tudunk. Annyit lehet sejteni, hogy valamikor a XIX. század közepén kerülhetett elő, az akkori Magyarország területéről, majd ismeretlen módon az egyetemre került (HAMPEL 1886, Taf. XXIV. 1; KEMENCZEI 1991, 56). Előljáróban érdemes kihangsúlyozni, hogy a korábbi tipológiai rendszereknek megfelelő vizsgálatok alapján, melyekhez pár megjegyzés e cikkben olvasható, a szóban forgó tárgy igen szoros

kapcsolatban áll a hajdúböszörményi kincessel, valamint a Gáva- és feltételezhetően a Kyjatice-kultúrák Ha B1 fázisra keltezhető fémművességével.

A tárgy leírása

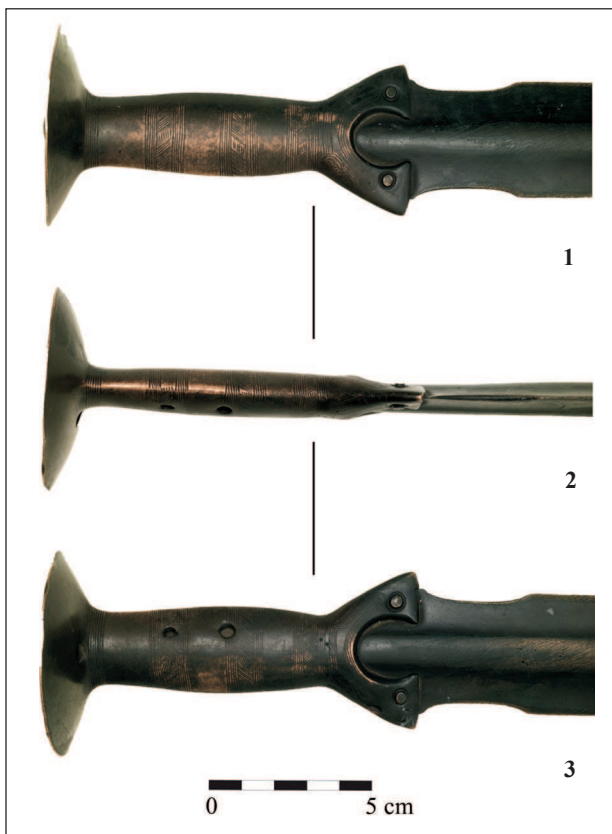
Bronz, csészés markolatú kard, a pengét és a markolatot két szeg tartja össze. A markolatgomb gomba alakú, a csésze közepében helyezkedik el. A csésze ívesen csatlakozik a hegyes ovális keresztmetszetű, közepén enyhén kihasasodó markolatba (2. kép). A markolat (H.: 10,2 cm) végén a *Heft* két ágra válik szét, melyek ívesen futnak le a majdnem vízszintes helyzetű vállak felé. A *Heft* két ága között egy ovális alakú részt fog közre. A penge (H.: 39,4 cm) fűzfalevél alakú, markolathoz közel eső részén, mindkét élen, 3 cm hosszán *ricasso*-t alakítottak ki, itt a penge mindössze 3,1 cm széles, legszélesebb része (4 cm) hosszának kétharmadánál figyelhető meg, átlagos vastagsága 0,9 cm. A markolaton, valamint a pengén is több szembeszökő méretű öntési hiba figyelhető meg. A penge hegye letört.

Bár semmi biztosat nem tudhatunk, sejteni lehetett, hogy a kard Magyarországról került elő. Kemenczei Tibor teljességre törekvő gyűjteményét, illetve az ez alapján felállított tipológiai rendszerét tanulmányozva derült ki, hogy a kard már ebben a munkában egy rövid leírás és egy, a kard egészét ábrázoló rajz kíséretében megjelenik (KEMENCZEI 1991, 56, Taf. 54–55, 238). Itt a hivatkozások áttekintésével arra is fény derült, hogy a kard a korábbi kutatás számára sem volt ismeretlen. Hermann Müller-Karpe 1961-ben megjelent *Die Vollgriffschwerter der Urnenfelderzeit aus Bayern* című munkájában is felbukkan. A Königsdorf-típusú kardok keleti, Kárpát-medencei változataira¹ hozott példák közé a szerző ezt a darabot is beválogatta, és

1. kép. Csészés markolatú bronzkard Magyarországról
Fig. 1. *Schalenknauf*-type bronze sword from Hungary

¹ A Kárpát-medencei csészés markolatú kardok között Kemenczei Tibor is megkülönböztet a nyugatabbi területek felé mutató díszítéssel rendelkező darabokat, valamint helyi, első sorban a Gáva-kultúra fémművességéhez köthető példákat (KEMENCZEI 1985, 351).

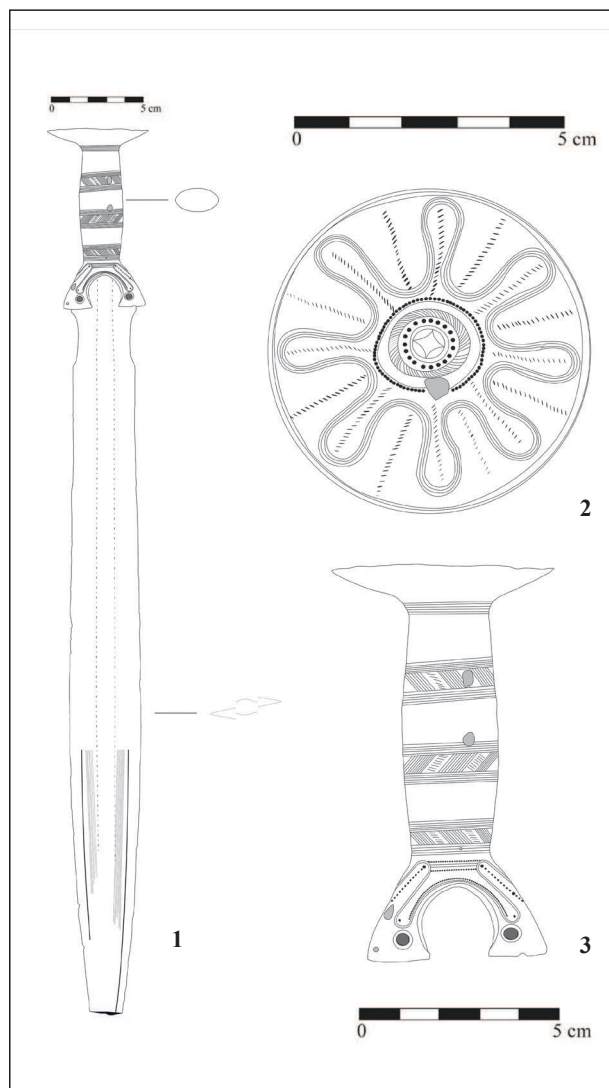
2. kép. A kard díszített markolata a jól kivehető öntési hibákkal
Fig. 2. The decorated hilt of the sword with the recognisable casting defects

annak markolatáról, valamint csészéjéről, közöl egy rajzot (MÜLLER-KARPE 1961, Taf. 38. 4).

A díszítés leírása (3. kép)

A markolatgomb (4. kép) peremén sraffozott sáv fut körbe, ezen belül három koncentrikus kör alakítja ki a díszítést, a két külső által határolt sávban pontsor követi a körvonalat, a legbelsőben négy ívelt vonalból kialakított minta figyelhető meg. A csésze belsejét (5. kép) vonalkötegből kialakított hullámminta díszíti, ezt radiálisan elhelyezkedő pontsorok egészítik ki, peremén két vonal fut körbe. A csésze külső oldala díszítetlen. Mindössze egy vonalköteg figyelhető meg a markolat csésze felőli tövéénél. A markolaton három vonalköteg-pár által kialakított mezőben ferde és vízszintes vonalakkal kitöltött sávok váltják egymást. A *Heft* díszítését — ahogy azt Ilon Gábor már e kard kapcsán is meghatározta² — ún. *Vogel-Sonnen-Barke*

² Ilon Gábor cikkének katalógusában, melyben összegyűjtötte a hasonló motívummal rendelkező tömör markolatú kardokat, a 139. szám alatt található meg ezen írás témájául szolgáló kard (ILON 2009, 182).

3. kép. A kard vésett díszítései
Fig. 3. The engraved decorations of the sword

4. kép. A markolatgomb díszítései
Fig. 4. The decorations of the pommel

5. kép. A csésze belsejének díszítései, illetve a jellegzetes függőleges áttörés

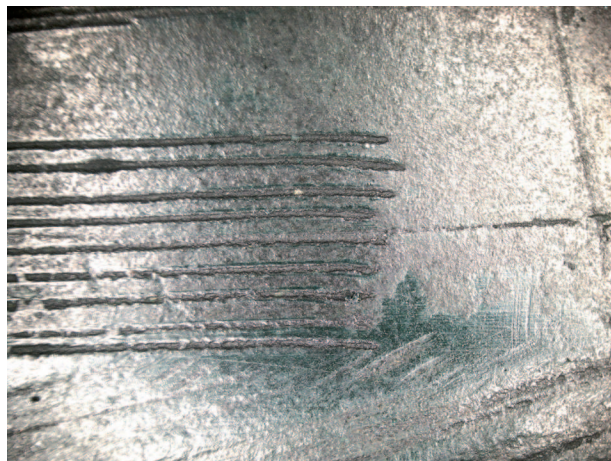
Fig. 5. The decorations of the inner side of the pommeldisc and the hole through it

motívum alkotja (ILON 2009, 152), melyben két pontsor által közrefogott kettős vonal figyelhető meg, ilyen módon Ilon G. tipológiai rendszerében a B csoport (a madár-protomék stilizált ábrázolása) VII. alcsoportjába tartozik a kardon megjelenő motívum (ILON 2009, 154).

A pengén csak annak alsó harmadában figyelhető meg díszítés, itt a gerinc mindkét oldalán egy-egy vonalköteg indul lándzsahegy alakban a letört hegy felé (6. kép), ill. ezeket kívülről egy-egy vastagabban kialakított vonal követi szintén lándzsahegy alakban. A kard hegyéhez legközelebb ezen vonalkötegek, ill. vonalak egyre kevésbé kivehetők, vélhetőleg az utólagos (nem kizárható, hogy recens) élezés kialakítása miatt (7. kép).

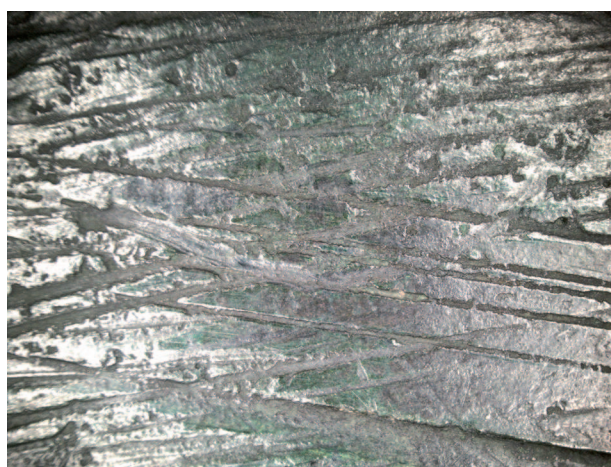
Kemenczei T. a szóban forgó darabot díszítése alapján tipológiai rendszerében a V-típus 1. variánsai között helyezi el a markolaton jelentkező, párban elhelyezkedő vonalkötegek által határolt mezőkben megfigyelhető, ferde és vízszintes vonalakkal kitöltött sávok alkotta geometrikus jellegű díszítés, valamint a sávok közötti mezők díszítetlensége alapján (KEMENCZEI 1991, 56). Philipp W. Stockhammer az urnamezős időszak tömör markolatú kardjait feldolgozó monográfiájában a csészés markolatú kardokat — miután elkülönített két „fajtát” a markolatbordák jelenléte, illetve hiánya alapján — elsősorban a markolaton jelentkező vízszintes vonalkötegek által határolt ún. *Griffeld*-ek³ díszítése alapján osztja típusokra (STOCKHAMMER 2004, 48). Tehát

³ Továbbiakban talán élhetünk a tükörfordítással: markolatmező.

6. kép. A penge alsó harmadánál induló vonalköteg-díszítés

Fig. 6. The bundle of engraved lines on the lower third of the blade

7. kép. Vélhetőleg recens élezés nyomai a penge alsó harmadában

Fig. 7. Traces of the presumably recent resharpening of the blade

a tárgyalt kardhoz — a markolatok díszítésére való tekintettel — hasonló, a V-típusba sorolt (KEMENCZEI 1991, 56), illetve a nem Magyarországon előkerült, ebből következően más tipológiai rendszerek mentén elhelyezett, szintén a V-típus definícióját kimerítő darabok Ph. W. Stockhammer tipológiája szerint akár külön típust is képviselhetnek az európai csészés markolatú kardok között (*ld. 1. függelék*). Ezt a csoportot Ingeborg von Quillfeldt a Königsdorf-típus ún. Spißská Belá variánsaként írja körül (VON QUILLFELDT 1995, 190), definíciója szerint ide azok a kardok tartoznak, melyek markolatán a markolatmezők díszítetlenek.⁴

Kemenczei T. a hajdúböszörményi valamint a tiszalöki kincsekből kiindulva a fiatalabb urnamezős

⁴ A variánshoz köthető darabok között a névadó kard mellett megemlíti a herencsényi (KII 243), az egyik negrovoi, valamint az egyik hajdúböszörményi (KII 242) kardot (VON QUILLFELDT 1995, 190–191).

korszakra keltezi a kardot. H. Müller-Karpe korábban szintén a hajdúböszörményi leletet figyelembe véve helyezte az általa a Königsdorf-típusú kardok Kárpát-medencei párhuzamaiként bemutatott darabokat a Ha Bl fázisra (MÜLLER-KARPE 1961, 36). Ez a keltezés a jelenleg tárgyalt kard esetében különösen indokoltnak tűnik, ha figyelembe vesszük, hogy a már Kemenczei T. által meghatározott legközelebbi analógiája — vagyis a V-típus 1. variánsába sorolt másik kard (KII 237) —, valamint az egyes elkülönülő díszítési zónák⁵ párhuzamai esetében⁶ is a hajdúböszörményi kincs két kardjához áll a legközelebb az ELTE BTK Régészettudományi Intézetében található, előkerülési helyét titkoló darab.

Néhány megjegyzés a kard funkciójához

A csészén megfigyelhető függőleges áttörés igen gyakori jelenség (a magyarországi csészés markolatú kardok 52%-a,⁷ a romániai darabok 55%-a⁸ rendelkezik ilyen áttöréssel a csészén). Kristian Kristiansen javaslata alapján ez a kard primer funkciója szerinti használatát bizonyítja, amennyiben ezen az áttört lyukon keresztül a kardot a csuklóhoz szíjzták, megakadályozva,⁹ hogy tulajdonosa a küzdelem során elveszítse azt (SCHAUER 1984, 217; KRISTIANSEN 2002, 320; MÖDLINGER 2011a, 78). Ugyanakkor az áttörés egy másik lehetséges funkciójának számba vételére buzdít Jiří Řihovský, miszerint ezen keresztül történhetett a kardok rögzítése az övhöz (ŘIHOVSKÝ 2000, 103).

⁵ Ph. W. Stockhammer már említett munkájában (2004) a díszítések figyelembe vételénél a markolaton négy díszítési zónát különít el, úgymint csésze belső és külső oldala, markolat, *Heft*. Ezeket talán érdemes kiegészíteni egy ötödikkal is, a pengével, bár ennek díszítésében sokkal hosszabb időket átfogó hagyományok lehetnek meghatározóak.

⁶ A csésze díszítésének legjobb párhuzama vélhetőleg a hajdúböszörményi kincsből előkerült, Kemenczei T. gyűjtésében a 242. számú csészés markolatú kard lehet (KEMENCZEI 1991, 57, Taf. 56–57; vö. MOZSOLICS 1984, 90, Abb. 2. 1). A csésze külső oldala díszítetlen, mely elég gyakori jelenség a csészés markolatú kardok esetében, az általunk felsorolt kardok között pedig kivétel nélkül csak ez figyelhető meg. A markolat díszítésének legjobb analógiája szintén a hajdúböszörményi kincs részét képezte, Kemenczeinél a 237. szám alatt lehet megtalálni. (KEMENCZEI 1991, 56, 237., Taf. 54–55. 237; vö. MOZSOLICS 1984, 90, Abb. 5. 2)

A *Heft* díszítése tulajdonképpen relatíve egyedinek tekinthető, legközelebbi párhuzamát a hercensényi kardon fedezhetjük fel (KEMENCZEI 1991, 57, 243., Taf. 57. 243).

⁷ Kemenczei T. gyűjtése alapján 59 csészés markolatú kardból 32-nél figyelhető meg (KEMENCZEI 1991).

⁸ Bader Tibor gyűjtése alapján 29 csészés markolatú kardból 16 esetében lehet megfigyelni (BADER 1991).

⁹ Az egyéb interpretációs megközelítések összefoglalásához lásd MÖDLINGER 2011a.

A csészés markolatú kardok primer funkcióját több kutató is úgy határozza meg, hogy az ilyen típusú fegyverek egyszerre voltak alkalmasak vágásra és szúrásra is (például: BADER 1991, 147–156; ŘIHOVSKÝ 2000, 102–103; MÖDLINGER 2011a, 75).

Az ezen elsődleges funkció igazolására esetleg alkalmas antik használati nyomok és sérülések beazonosítása sajnos aligha lehetséges a pengén megfigyelhető, kiterjedt és alapos élezés miatt, mely a kard egyéb részein észlelhető, alapvetően homogén patinát az élekről teljesen eltüntette, valamint a hegy felé futó vonalkötegekből álló díszítést is roncsolta. Mivel a kard vélhetőleg a XIX. század közepén került elő — ennek körülményeiről nem melleleg nincsenek információink (KEMENCZEI 1991, 56) —, továbbá megtalálásával kezdődő története is csak alig feltérképezhető, könnyen lehet, hogy a tárgyat a kor szokásainak megfelelően tisztították meg, illetve hozták kiállítható állapotba (VON QUILLFELDT 1995, 20; BUNNEFELD–SCHWENZER 2011, 240; MÖDLINGER 2011a, 83; 2011b, 156). Persze számos egyéb forgatókönyv is elképzelhető, mely során recens élezést alakíthattak ki.

A kard sérülései közül leginkább a törött hegy az, ami akár a kard földbe kerülését (?) megelőzően keletkezhetett, figyelembe véve a törési felületen mutatkozó patinát. Ez is igen gyakori jelenség a bronzkori kardok esetében a szakirodalom tanúsága szerint (BRIDGFORD 1997, 106; KRISTIANSEN 2002, 323; HARDING 2007, 111; ČIVILYTE 2009, 102) különösen a Reinecke Br D periódustól, amikor az új, elterjedő öntési technológia miatt a hegyek sérülékenyebbé válnak (MÖDLINGER 2011b, 155). A kard sérülékenységet fokozhatta — a jelen példány esetében is vizsgálendő — az öntés minősége, illetve az öntési hibák mennyisége is, azonban a kardok gyakorlati alkalmazásával ezen tényezők jelenléte mellett is számolni érdemes (MÖDLINGER 2011b, 156). Jóllehet figyelembe kell venni, hogy vannak olyan elképzelések, melyek szerint a tömör markolatú kardokat kevésbé használták küzdelemben (HARDING 2007, 109; MOLLOY 2011, 72), különösen abban az esetben, ha az adott darabon egyáltalán nem figyelhetők meg a kardok primer funkciójára utaló használati nyomok, illetve mivel egyes vélemények szerint a gazdagon díszített markolat csak ritkán kerülhetett a tenyér takarásába (ČIVILYTE 2009, 101–102).

Végül a kard gyakorlati funkciójára utalhat a markolat alatt kialakított *ricasso* is (KRISTIANSEN 2002, 323; COLQUHOUN 2011, 51). A kard pengéjének és markolatának tengelye által bezárt 3,5°-os szög is egyes vélemények szerint egyértelmű bizonyítékot jelent a kardok primer funkciójának megfelelő használata mellett (KRISTIANSEN 2002, 323).

„Története is csak alig feltérképezhető”

Nem esett szó eddig a kard legkorábbi közléséről, azonban még mielőtt erre sor kerülne, érdemes felhívni a figyelmet két tényre. Kemenczei T. azt írta, hogy a kard számára ismeretlen helyen van (KEMENCZEI 1991, 56). A második, hogy mind H. Müller-Karpe, mind Kemenczei T. munkájában megjelenő, a kardot ábrázoló rajzok tartalmazznak apróbb pontatlanságokat, ráadásul a markolat esetében ezek megegyeznek.¹⁰ Mindkét esetben hiányoznak a csészén megjelenő, a hullámmintát kiegészítő, radiálisan elhelyezkedő pontsorok, valamint a *Vogelbarke* motívumban a stilizált madárfejek szemét jelző erősebben beütött pont a *Heft*-en. A két megállapítás közötti összefüggés nyilvánvalóvá válik, ha a legelső — H. Müller-Karpe, mind Kemenczei T. által hivatkozásként egyaránt megemlített — publikációban közölt rajz felé fordítjuk tekintetünket.

Ez Hampel József 1886-ban megjelent *A bronzkor emlékei Magyarhonban I.* című kötetében tekinthető meg (HAMPEL 1886, XXIV. t. 1), s már első pillantásra felismerhető, hogy az itt megjelenő markolat ábrázolásán ugyanazokra a díszítéstől való eltérésekre lehet figyelni, mint amelyek a korábban már többször említett két szerző munkáiban is felbukkannak. A következtetés egyszerű: a kard valamely oknál fogva nem volt fellelhető, *Verblieb unbekannt* (KEMENCZEI 1991, 56), így a Hampel J. által közölt, mint mostanra ismeretessé vált, pontatlan rajz átvételére kényszerültek. Nyilván fel sem merült, hogy a majd százhusz évvel ezelőtt megjelent első ábrázolás a valóságtól eltérő lenne, hisz Hampel J. leírja, hogy a fegyver „a budapesti királyi egyetem gyűjteményében”, számára ismert helyen található, és ezért minden jogunk megvan azt feltételezni, hogy ő akár kézben is tarthatta a kardot.

Kínzó kérdés marad továbbra is, hogy miért nem volt fellelhető a kard — Hampel J. meghatározásának értelmében — az egyetem gyűjteményében. Fontosabb azonban talán arra felhívni a figyelmet, hogy Kemenczei V-típusának 1. variánsába már nem csak ismeretlen helyen levő/elvesztett, nem vizsgálható kardok tartoznak.

¹⁰ Kemenczei T. kötetének (1991) 54. tábláján a kard pengéjével együtt jelenik meg. Azonban az ábrázoláson sem a forma, sem a díszítés, sem a sérülések részletei nem egyeznek a kardon megfigyelhető jelenségekkel. A penge szélessége nem változik ilyen nagy mértékben a hegy felé; valójában a hegy oly módon tört le, hogy a lándzsa-alakban egymás felé tartó vonalkötegek a fennmaradó részen nem érnek össze; az élen nem figyelhető meg ennyi csorbulás, ráadásul az ábrázoltak szerint a vonalkötegeket kísérő egy-egy vastagabban kialakított vonal nem került ábrázolásra. Továbbá a kard hossza is tévesen lett „ca. 64,5 cm”-ben meghatározva, a tárgy ennél lényegesen rövidebb (49,7 cm) (KEMENCZEI 1991, 56, Taf. 54–55, 238).

8. kép. A Kemenczei Tibor kötetében (1991) 237-es számot viselő kard 2012-es előkerüléséről hírt adó cikk képei.

Forrás: <http://www.iadaa.org/en/iadaa-member-rupert-wace-ancient-art-returns-bronze-age-sword-stolen-half-century-ago-university-gro>

Fig. 8. The pictures of the sword numbered KII 237 in Tibor

Kemenczei's monograph (1991), used as illustrations in the article linked below;

<http://www.iadaa.org/en/iadaa-member-rupert-wace-ancient-art-returns-bronze-age-sword-stolen-half-century-ago-university-gro>

Olyannyira nem, hogy az eddig tárgyalt darab legközelebbi párhuzamaként bemutatott hajdúböszörményi kard (8. kép) is előkerült 2012-ben (<http://www.iadaa.org/en/iadaa-member-rupert-wace-ancient-art-returns-bronze-age-sword-stolen-half-century-ago-university-gro>). Az itt közzétett két képen az is jól látszik, hogy a kardról teljes mértékben eltávolították a patinát. Erről Kemenczei T. és a kincs sorsát felgombolyító Mozsolics A. korábban csak annyit tudtak, hogy Angliában az azt megvásárló múzeumból ellopták a tárgyat (MOZSOLICS 1984, 90).

Köszönetnyilvánítás

Ezúton is szeretném megköszönni Váczi Gábornak és Tarbay J. Gábornak az ábrák és képek elkészítésben nyújtott segítségüket, valamint külön köszönettel tartozom V. Szabó Gábornak a kard közlésének lehetőségéért, továbbá értékes tanácsaiért és a fotók elkészítéséért.

Soós Bence

egyetemi hallgató

ELTE BTK Régészettudományi Intézet

1088 Budapest, Múzeum körút 4/B

soos.ben94@gmail.com

1. függelék/Appendix 1 (9. kép)

Díszítetlen markolatmezővel jellemezhető csészés markolatú kardok

A **variáns** (A díszítetlen markolatmezőket halszálkamintás markolatborda választja el.)¹²

1. Greiner Strudel (St. Nikola an der Donau, Ausztria, Perg körzet)

Ha A2–B1; Dunából előkerült lelet. A markolatgombot halszálkamintával díszített sáv övezi, a peremen koncentrikus körökből álló motívumok figyelhetők meg.

MÜLLER-KARPE 1961, 40; KRÄMER 1985, 34, 107., Taf. 18. 107.

2. Derecske (Magyarország, Hajdú-Bihar m.)

Ha B1; magányos lelet. A markolatgombot halszálkamintával díszített sáv övezi, a peremen ferde vonalából kialakított háromszögekből álló minta fut körbe.

KEMENCZEI 1991, Taf. 57–58. 245.

B variáns (A díszítetlen markolatmezőket vonalkötegek vagy vonalkötegek által határolt sávok választják el. A sávokat kitöltő díszítés eltérő lehet.)

3. Ábelová/Ábelfalva (Szlovákia, Banskobystrický k.)

Ha B1–B2; magányos lelet. A csészén vonalkötegből álló hullámminta.

NOVOTNÁ 2014, 84, 86, Taf. 30. 133.

4. Észak-Magyarország

Ha B1 (?); ismeretlen.

NICHOLSON 1980, 68–69, 139.

5. Hajdúböszörmény (Magyarország, Hajdú-Bihar m.)

Ha B1; depólelet. A csészén vonalkötegből álló hullámminta.

KEMENCZEI 1991, Taf. 54–55. 237.

6. Hajdúböszörmény (Magyarország, Hajdú-Bihar m.)

Ha B1; depólelet. A csészén koncentrikus vonalkötegek.

KEMENCZEI 1991, Taf. 56–57, 239.

7. Hajdúböszörmény (Magyarország, Hajdú-Bihar m.)

Ha B1; depólelet. A csészén vonalkötegből álló hullámminta.

MOZSOLICS 1984; KEMENCZEI 1991, Taf. 56–57. 242.

8. Herencsény (Magyarország, Nógrád m.)

Ha B1; magányos lelet. A csészén vonalkötegből álló hullámminta.

KEMENCZEI 1991, Taf. 56–57. 243.

9. Magyarország

Ha B1; ismeretlen. A csészén koncentrikus vonalkötegek. KEMENCZEI 1991, Taf. 56–57. 241A.

10. Magyarország

Ha B1; ismeretlen. A csészén vonalkötegből álló hullámminta.

KEMENCZEI 1991, Taf. 54–55. 238.

11. Mezőberény (Magyarország, Békés m.)

A csészén vonalkötegből álló hullámminta.

Közöletlen. V. Szabó Gábor szíves szóbeli közlése. <http://www.asonyomon.hu/kincsek-a-lathataron-avagy-egy-vadaszat-kepei/>

12. Negrovo (Ukrajna, Kárpátalja)

Ha B1; négy kardból álló tiszta depólelet. A csésze belseje díszítetlen.

PENJAK 1968, 144, Abb. 1. 3; KOBAL' 2000, 89, 93, Taf. 85. 1.

13. Negrovo (Ukrajna, Kárpátalja)

Ha B1; négy kardból álló tiszta depólelet. A csésze belseje díszítetlen.

PENJAK 1968, 144, Abb. 1. 4; KOBAL' 2000, 89, 93, Taf. 85. 4.

14. Oradea/Nagyvárad (Románia, Bihor m.)

Ha B1 eleje. A csészén vonalkötegből álló hullámminta.

BADER 1991, 146, Taf. 42. 345; KEMENCZEI 1991, 57.

15. Šahy/Ipolyság (Szlovákia, Késmárki k.)

Ha B1, magányos lelet. A csészén vonalkötegekből álló hullámminta.

NOVOTNÁ 2014, 80–83, Taf. 28.

16. Spišská Belá/Szepesbéla (Szlovákia, Eperjesi k.)

Ha B1; három kardból álló tiszta depólelet. A csészén vonalkötegből álló hullámminta.

KOVALČIK 1966, 648, Abb. 193; NOVOTNÁ 1970, 51, Abb. 15. 3; 2014, 80–83, Taf. 27.

17. Stoboru/Vásárteke (Románia, Sălaj m.)

Ha B1; depólelet. A csészén vonalkötegből álló hullámminta.

BADER 1991, 148, Taf. 44. 351.

18. Tiszalök (Magyarország, Szabolcs-Szatmár-Bereg m.)

Ha B1; négy kardból álló tiszta depólelet. A csészén koncentrikus vonalkötegek.

KEMENCZEI 1967, 23; 1991, Taf. 56–57. 241.

C variáns (Kései darabok, melyeken a kard formája is eltérő lehet.¹³)

19. Bunești/Szászbuda (Románia, Braşov m.)

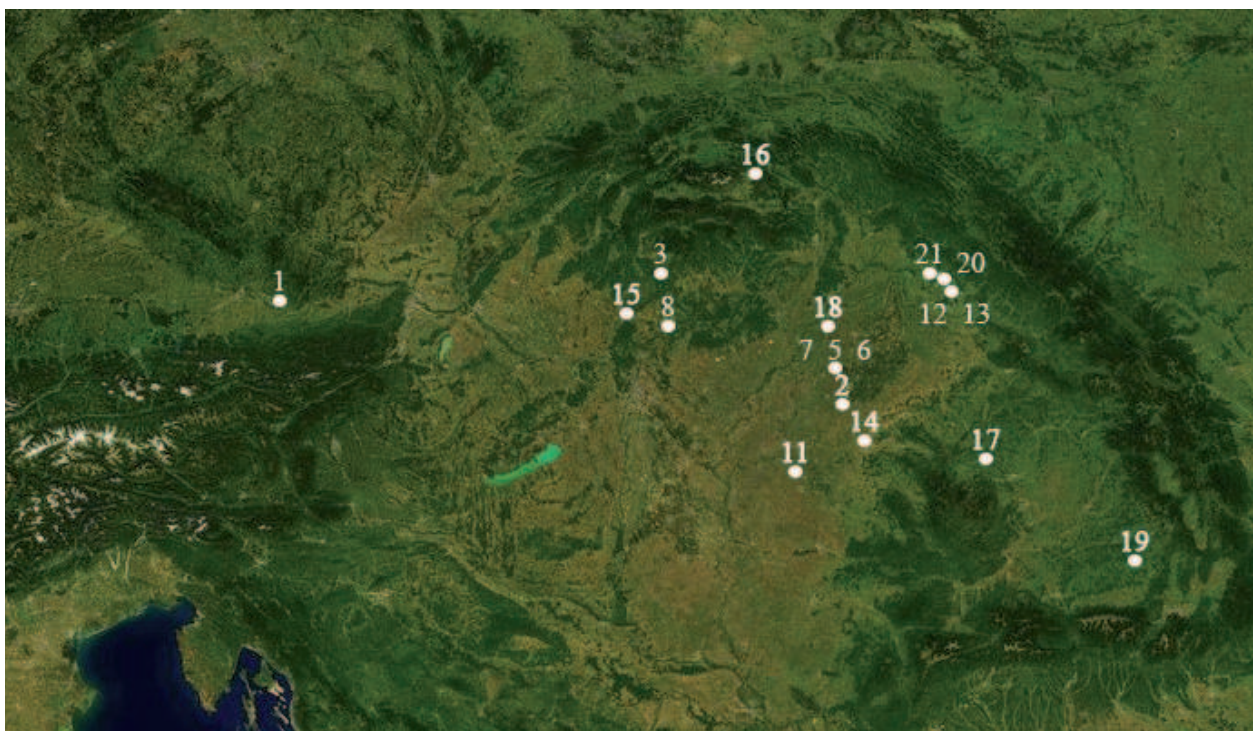
Ha B1 vége; depólelet. A csésze belseje díszítetlen.

BADER 1991, 155, 366.; Taf. 52, 366.

¹² A markolatbordás csészés markolatú kardokat Ion Chicideanu egyértelműen a keleti eredetű daraboktól elválasztható csoportként írja körül (CHICIDEANU 1983, 13–15).

¹³ Ha B1 fázist követő keltezésük lehetőségével kapcsolatban lásd KEMENCZEI 1984, 78; NOVOTNÁ 2014, 87.

9. kép. A csészés markolatú kardok elterjedése (vö. 1. függelék) / Fig. 9. The distribution of the *Schalenknäuf*-type swords listed in Appendix 1
 1: Greiner Strudel, 2: Derecske, 3: Ábelová, 5–7: Hajdúböszörmény, 8: Herencsény, 11: Mezőberény, 12–13: Negrovo, 14: Oradea, 15: Šahy, 16: Spišská Belá, 17: Stoboru, 18: Tiszalök, 19: Bunești, 20: Stanovo, 21: Podgariny

20. Stanovo/Sztánfalva (Ukrajna, Kárpátalja)

Ha B1–B2; öt kardból álló tiszta depóelet.

KOBAL' 2000, 32, 95, 125, Taf. 86–87. 4.

21. Podgariny (Ukrajna, Kárpátalja)

Ha B1–B2; tizennégy kardból álló tiszta depóelet.

KOBAL' 2000, 32, 93, Taf. 82. 9.

Irodalom

- BADER, T. 1991: *Die Schwerter in Rumänien*. Prähistorische Bronzefunde IV/8, Stuttgart.
- BRIDGFORD, S. D. 1997: Mightier than the Pen? (an edgewise look at Irish Bronze Age swords). In: Carman, J. (ed.): *Material Harm. Archaeological studies of war and violence*. Glasgow 1997, 95–115.
- BUNNEFELD, J.-H. – SCHWENZER, St. 2011: Traditionen, Innovationen und Technologietransfer – zur Herstellungstechnik und Funktion älterbronzezeitlicher Schwerter in Niedersachsen. *Prähistorische Zeitschrift* 86 (2011) 207–253.
- CHICIDEANU, I. 1983: Zur Typologie und Verbreitung der Schalenknäufschwerter. *Dacia* 27 (1983) 11–17.
- ČIVILYTĚ, A. 2009: *Wahl der Waffen. Studien zur Deutung der bronzezeitlichen Waffendeponierungen im nördlichen Mitteleuropa*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 167, Bonn.
- COLQUHOUN, I. 2011: *Irish swords: Use and abuse*. In: Mödinger, M.–Uckelmann, M. (eds): *Warfare in Bronze Age Europe. Manufacture and Use of Weaponry*. British Archaeological Reports-International Series 2255, Oxford 2011, 51–59.
- HAMPEL J. 1886: *A bronzkor emlékei Magyarhonban I. Képes Atlasz*. Budapest.
- HARDING, A. 2007: *Warriors and weapons in Bronze Age Europe*. Archaeolingua Series Minor 25, Budapest.
- ILON G. 2009: A kerék, a nap, a vízmadár és a napbárka késő bronzkori kardjainkon. ...a kereskedelem avagy más kapcsolatok lehetséges lenyomatai? – The wheel, Sun, water bird and Sun bark on Late Bronze Age swords. ...impressions of trade or other possible connections? In: Ilon G. (szerk.): *ΜΩΜΟΣ VI. Őskoros Kutatók VI. Összejövetelének konferenciakötete. Nyersanyagok és kereskedelem. Kőszeg, 2009. március 19–21. – Proceedings of the 6th meeting for the researchers of prehistory. Raw materials and trade. Kőszeg, 19–21 March, 2009*. Szombathely 2009, 151–188.

- KEMENCZEI, T. 1967: A tiszalöki bronz kardlelet – Bronzener Schwertfund von Tiszalök. *Jósa András Múzeum Évkönyve* 10 (1967) 23–27.
- KEMENCZEI, T. 1985: Zu den Beziehungen der slowakisch-ungarischen spätbronzezeitlichen Kulturen im Lichte der Schwertfunde. In: Spesl, E.–Hrál, J. (Hrsg.): *Die Urnenfelderkulturen Mitteleuropas. Symposium Liblice 21.-25.10.1985*. Praha 1987, 335–353.
- KEMENCZEI, T. 1991: *Die Schwerter in Ungarn II*. Prähistorische Bronzefunde IV/9, Stuttgart.
- KOBAL', J. V. 2000: *Bronzezeitliche Depotfunde aus Transkarpatien (Ukraine)*. Prähistorische Bronzefunde XX/4, Stuttgart.
- KOVALČÍK, R. M. 1966: Depot mečov zo Spisškej Belej a meče s čiaškovitou rukoväťou na Slovensku – Ein Schwerterdepot aus Spisská Belá und Schalenknaufschwerter aus der Slowakei *Archeologické Rozhľedy* 18/6 (1996) 647–654.
- KRÄMER, W. 1985: *Die Vollgriffschwerter in Österreich und der Schweiz*. Prähistorische Bronzefunde IV/10, München.
- KRISTIANSEN, K. 2002: The tale of the sword – swords and swordfighters in Bronze Age Europe. *Oxford Journal of Archaeology* 21/4 (2002) 319–332.
- MÖDLINGER, M. 2011a: *Herstellung und Verwendung bronzezeitlicher Schwerter Mitteleuropas. Ein vertiefende Studie zur mittelbronze- und urnenfelderzeitlichen Bewaffnung und Socialstruktur*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 193, Bonn.
- MÖDLINGER, M. 2011b: Ritualobject or powerful weapon – The usage of Central Europe Bronze Ages swords. In: Uckelmann, M.–Mödlinger, M. (eds): *Bronze Age warfare: Manufacture and use of weaponry*. British Archaeological Reports–International Series 2255, Oxford 2011, 153–166.
- MOLLOY, B. 2011: Use-wear analysis and use-patterns of Bronze Age swords. In: Uckelmann, M.–Mödlinger, M. (eds): *Bronze Age Warfare: Manufacture and use of weaponry*. British Archaeological Reports–International Series 2255, Oxford 2011, 67–84.
- MOZSOLICS, A. 1984: Rekonstruktion des Depots von Hajdúböszörmény. *Prähistorische Zeitschrift* 59/1 (1984) 81–93.
- MOZSOLICS, A. 2000: *Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte Hajdúböszörmény, Románd und Bükkzentlászóló*. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 17, Kiel.
- MÜLLER-KARPE, H. 1961: *Die Vollgriffschwerter der Urnenfelderzeit aus Bayern*. Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 6, München.
- NICHOLSON, S. M. 1980: *Catalogue of the prehistoric metalwork in Merseyside County Museums*. Liverpool.
- NOVOTNÁ, M. 1970: *Die Bronzehortfunde in der Slowakei. Spätbronzezeit*. Archaeologica Slovaca Fontes 9, Bratislava.
- NOVOTNÁ, M. 2014: *Die Vollgriffschwerter in der Slowakei*. Prähistorische Bronzefunde IV/18, Stuttgart.
- PENJAK 1968: С. И. Пеняк: Негровский клад бронзовых мечей (Закарпатская область УССР). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae* 20 (1968) 143–148.
- VON QUILLFELDT, I. 1995: *Die Vollgriffschwerter in Süddeutschland*. Prähistorische Bronzefunde IV/11, Stuttgart.
- ŘÍHOVSKÝ, J. 2000: Die bronzezeitlichen Vollgriffschwerter in Mähren. *Pravěk Supplementum* 7 (2000) 93–178.
- SCHAUER, P. 1984: Überregionale Gemeinsamkeiten bei Waffengräbern der ausgehenden Bronzezeit und älteren Urnenfelderzeit des Voralpenraumes. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 31 (1984) 209–235.
- STOCKHAMMER, PH. W. 2004: *Zur Chronologie, Verbreitung und Interpretation urnenfelderzeitlicher Vollgriffschwerter*. Tübinger Texte. Materialien zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie 5, Rahden/Westfalen.

Blowing the dust off an *objet trouvé* — Republishing a *Schnalenkauf*-type sword

Described in this paper is a *Schnalenkauf*-type sword of unknown provenance housed in the collection of the Institute of Archaeology of the Eötvös Loránd University. Earlier typological analyses and classifications, here complemented with new observations and information, highlighted that the sword has close connections with the Hajdúböszörmény hoard and the metalwork of the Gáva (and supposedly the Kyjatice) culture in the Ha B1 phase.

Based on the sword's decoration and its parallels, a subgroup of the type could be distinguished (*Appendix 1*) characterised by a distinctive trait, namely the undecorated fields (the so-called *Griffelder*) bordered by bundles of lines on the hilt. This characteristic decoration seems suitable for identifying the *Schnalenkauf*-type swords that were manufactured in the eastern part of the Carpathian Basin.

Owing to the extensive (and presumably recent) re-sharpening of the blade, the examination of use-wear traces is hardly possible, although the broken tip, the *ricasso* and the perforation through the pommel seem to be reliable indications for its use in combat.

Christine Reich: Das Gräberfeld von Szeremle und die Gruppen mit inkrustierter Keramik entlang mittlerer und unterer Donau (Teil 1 Text, Teil 2 Katalog und Tafeln)

Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, Neue Folge Band 13.1–2.

Staatliche Museen zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz, Berlin 2006. Teil 1: 342 oldal, Teil 2: 222 oldal, fekete-fehér ábrák.¹ ISBN-3-88609-560-6.

Bende Livia emlékére

Christine Reich kétkötetes munkájának (egyben 2000-ben megvédett disszertációjának) témája a bronzkori mészbetétes kerámiát használó csoportok emlékszerkezetének részletes feldolgozása a Magyarországról Berlinbe került leletek közlése kapcsán. Az összefoglalás elkészüléséhez nagyban hozzájárultak a huszadik század végi politikai változások, hiszen az említett leletek egy része Németország újraegyesítését követően vált fellelhetővé, s került ismét a kutatás látóterébe. A nagy területen elterjedt bronzkori mészbetétes kerámiáról rendelkezésre álló adatok összegyűjtése azonban — a kedvező történelmi fordulatok ellenére — nem jöhetett volna létre Christine Reich szorgalmas kutatómunkája nélkül. A feldolgozás nehézségét jól jelzi az a tény, hogy a *Museum für Vor- und Frühgeschichte*-be került 729 mészbetétű edény 42,39%-a elveszett a gyűjtemény viszontagságos története során, s az összefoglalás gerincét képező, Szeremlén feltárt leletek több mint 10%-áról semmilyen illusztráció nem állt a Szerző rendelkezésére (REICH 2006, 18–19).

Az említett múzeum gyűjteményébe — zömmel 1899 és 1911 között, összesen 22 lelőhelyről (16–26, Abb. 3) — bekerült leletanyag részletes közlése a kötethez kapcsolódó katalógusban található meg (Teil 2, 32–61, Taf. 1–123). Két nagyobb sírszámú, Szeremlén,

illetve Lovasberényben feltárt temető kutatásának történetéről részletesebben is olvashatunk.

A Szeremlén előkerült leletek utóéletének leírását, továbbá a kutatástörténet Chr. Reich által több részre tagolt áttekintését (13–15, 21–23) néhány további adattal kiegészítve érthetjük meg igazán, mennyire fontos a feltárást majd egy évszázaddal követő publikáció. A régészeti kultúrának (a kötetben csoportnak) is nevet adó leletek kalandos történetével összefüggésben ugyanis a Szeremle-kultúra szakirodalmi különös utat járt be. A lelőhelyen már 1863-tól előkerülő „pannon kerámiáról” Rómer Flóris tudósított elsőként (BÁNDI–KOVÁCS 1974, 100–101). A több gyűjteménybe (MNM, Kiskunhalas) eljutott szórványos leletek nyomán 1907-ben egy székesfehérvári régiségkereskedő, Lichtneckert József tárt fel egy 28 síros temetőt Szeremlén. Ez a leletanyag, vagyis 27 zárt síregyüttesből azonosítható 272 edény, két bronztárgy és további kerámia töredékek kerültek 1908-ban eladásra a berlini múzeum számára. A leletekről még a II. világháborút megelőzően Foltiny István leírást és fényképes dokumentációt készített Berlinben, Banner János megbízásából. Az edényleírásokat tartalmazó, magyarul, ceruzával(!) írt kis füzetet és a (negatív nélkül fennmaradt) fotókat tartalmazó dossziét Bóna István „örökölte” Bannertől. E fotók egy részét, a dunántúli mészbetétes kerámia kultúrájához sorolható sírok anyagát tette közzé Bóna I. 1975-ben megjelent monográfiájában (BÓNA 1975, Taf. 252–258); mivel azonban úgy érezte, hogy a sírok másik részének (a Szeremle-kultúrához sorolható síroknak) az anyaga „kilóg” a magyarországi középső bronzkor időrendjéből, ezek közöletlenek maradtak. Amint azt már több helyen említettük (P. FISCHL–KISS–KULCSÁR 1999, 114, 126; P. FISCHL–KISS 2002, 133–134, 144), a részleges közlés nehezen felszámolható félreértések sorát indította el nemcsak a magyar, de a nemzetközi bronzkori régészeti szaktudományban egyaránt.

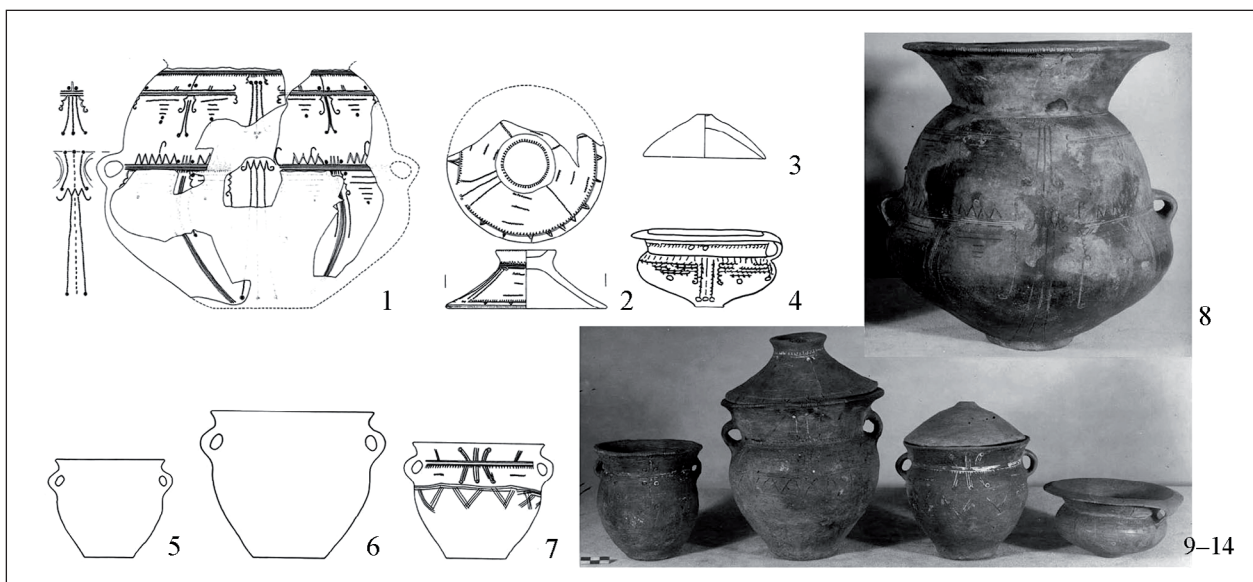
¹ Jelen cikk a német nyelven megjelent recenzió (KISS 2009a) magyar kéziratának (mely a *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve–Studia Archaeologica* hasábjain jelent volna meg Bende Livia felkérésére 2009-ben) néhány újabb adattal és irodalommal kiegészített változata. A magyar változatban képek közlése is lehetőség nyílt, ami nagyobb hangsúllyal mutat rá a tárgyalt kötet szerzője és a recenzens véleménye közötti különbségre; emellett a Chr. Reich könyvének közlése óta napvilágot látott természettudományos adatokra is szerettem volna felhívni a figyelmet a recenzió magyar nyelvű, „leporolt” változatának publikálásával.

Ennek következménye volt, hogy Bándi Gábor és Kovács Tibor a Szeremléről publikált anyaggal rokon kelebiai temetőből származó és további szórványos leletek alapján fogalmazták meg a Szeremle-kultúra jellemzőit (BÁNDI–KOVÁCS 1970, 1974; BÓNA 1975, 59–60), s ezt a meghatározást ismerte meg a közép-európai bronzkorkutatás. Emiatt a Szeremle-kultúra körülhatárolását több kritika is érte (HÄNSEL 1982, 31–32; FOLTINY 1983), a Szeremléről előkerült, de közöletlen, fiatalabb leletekhez hasonló anyagot (a valódi Szeremle-kultúrát!) pedig más elnevezések alatt (Bijelo Brdo–Dalj-csoportként vagy egyszerűen inkrusztált kerámiaként, vö. részletesen P. FISCHL–KISS 2002, 133–134) tárgyalták. Merőben sajnálatos, hogy Bóna I. 1982-ben, illetve Kovács T. 1988-ban megjelent helyesbítése a magyar és a nemzetközi kutatásban egyaránt visszhang nélkül maradt. Bóna I. a klasszikus Szeremle-típusú leletek előfutáraként határozta meg a kelebiai temetőben is megtalálható mészbetétű kerámiát (BÓNA–NOVÁKI 1982, 69, 21. j.), ezért e leletcsoportra a proto-Szeremle-típus elnevezést használta. Kovács T. pedig a Szeremle-kultúra kialakuló szakaszára keltezte a kelebiai temető mészbetétű díszű edényeinek megfelelő Sió menti kerámiát, s a Vátya-kultúrájánál megtalált hasonló leleteket „Szeremle–Kelebia típus” néven ábrázolta, elkülönítve a valódi Szeremle-kultúrától (KOVÁCS 1988, 156–158, Abb. 2). A magyar kutatás tehát 1982-ben, de legkésőbb a nemzetközi szakma számára is érthető, 1988-as német nyelvű közlésben revideálta a Szeremle-kultúra tipológiai jellemzőit. Azonban a névadó temető közöletlen volta miatt a tárgyalt leletek értékelésének problémája továbbra is fennállt. A leletek átértékelését a magyar kutatás sem vette tudomásul, Lőrinczy Gábor és Trogmayer Ottó a csanyteleki temető mészbetétű edényeinek elemzése kapcsán a Szeremle-kultúra létezését is kétségbe vonták (LŐRINCZY–TROGMAYER 1995, 61), s a Thorma János Múzeum 1998-as időszaki kiállításának katalógusában is a kelebiai temető Szeremle-csoportához sorolt sírjait említik (TÓTH 1998, 11). Miután e sorok írója 1996-ban megkapta Bóna Istvántól a szeremlei temető anyagáról Berlinben készült dokumentációt tartalmazó dossziét, a *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve–Studia Archaeologica* hasábjain 1999-ben megjelent, a baksi település emlékanyagát közlő cikkben szerzőtársaimmal világosan tárgyaltuk az említett kerámiastílusok közötti különbséget, és a kerámiatípusok különbségét ábrán is bemutattuk. Annak ellenére, hogy tanulmányunkban az idősebb horizontra (Bóna I. nyomán) a kései mészbetétű–proto-Szeremle-fázis elnevezést

használtuk — és a német rezümében az ezzel egyidejű és Chr. Reich terminológiájának pontosan megfelelő *Vor-Szeremle Periode* kifejezés is szerepel —, elkülönítve a valódi Szeremle-kultúra időszakára jellemző leletektől (P. FISCHL–KISS–KULCSÁR 1999, 119, 126–127, 63. kép 1–9 és 10–19), Chr. Reich (14) nem találta elég egyértelműnek dolgozatunk megállapításait. A magyar kutatás más, újabb eredményeit is kevésbé használhatónak ítélte (pl. HONTI 1994; KOVÁCS 1994; KISS 1997), mivel azok gyakran közöletlen leletekre támaszkodtak. A kritikát többé-kevésbé el kell fogadnunk, hiszen a leletanyagok közöletlen volta miatt a témával foglalkozó szakembernek — a publikálatlan leletek felkutatása és értelmezése során — mindig végig kell járnia a korábbi kutatók által már bejárt utat, s így gyakran saját kutatási eredményként éli meg az elődök által levont következtetések megfogalmazását. Ezt tekintetbe véve is a magyar kutatás néhány megállapítása (lásd alább) hangsúlyosabb hivatkozást érdemelt volna.

A Szeremlén napvilágot látott sírok anyagának közlése hiánypótló (21–26, 300–315, Teil 2, 44–58, Taf. 41. 5–7, Taf. 42–113). A szerző alaposágára jellemző, hogy nemcsak az edényleírásokat és a gondos rajzokat publikálta, de az eredeti helyszínt is bejárta, és Köhegyi Mihály kutatásai nyomán a temetőtérképet is sikerült részben rekonstruálnia. A rendelkezésre álló dokumentáció összegyűjtése arra a meglepő adatra derített fényt, hogy a többnyire „rablóásatásairól” hírhedt régiségkereskedő a feltárás során fotókat és sírrajzokat is készített (26, Abb. 7, 12–14, 159–160). Hozzá kell tenni, hogy a megsemmisült leletekről is teljesebb adatbázist lehetett volna létrehozni abban az esetben, ha sikerült volna módot találni a Berlinben és Budapesten fennmaradt dokumentáció (*1. kép*) mindkét fél számára kielégítő egyesítésére.

A Berlinbe került leletek közlése mellett Chr. Reich a Szeremle-kultúra kapcsolatait is áttekinti. Azonban nem elégszik meg ennyivel. A tipológiai fejezetekben (*Typengliederung*: 32–231) a mészbetétű kerámiát használó, különböző csoportok — a dunántúli mészbetétű kerámiától a Vaskapu környékét elfoglaló Gârla Mare-csoportig — edényformáit és díszítéseit is vizsgálja, elemzését kombinációs statisztikai módszerrel (szeriációval), s a típusok elterjedésének összefoglalásával (*Chorologie*: 232–264) is alátámasztva. A gyűjtés több mint 600 lelőhely anyagát foglalja magában Kelet-Ausztriától Bulgáriáig. E lelőhelyek mind szerepelnek a szöveggötethez csatolt térképen (*Beilage 1*). A térkép használatát azonban

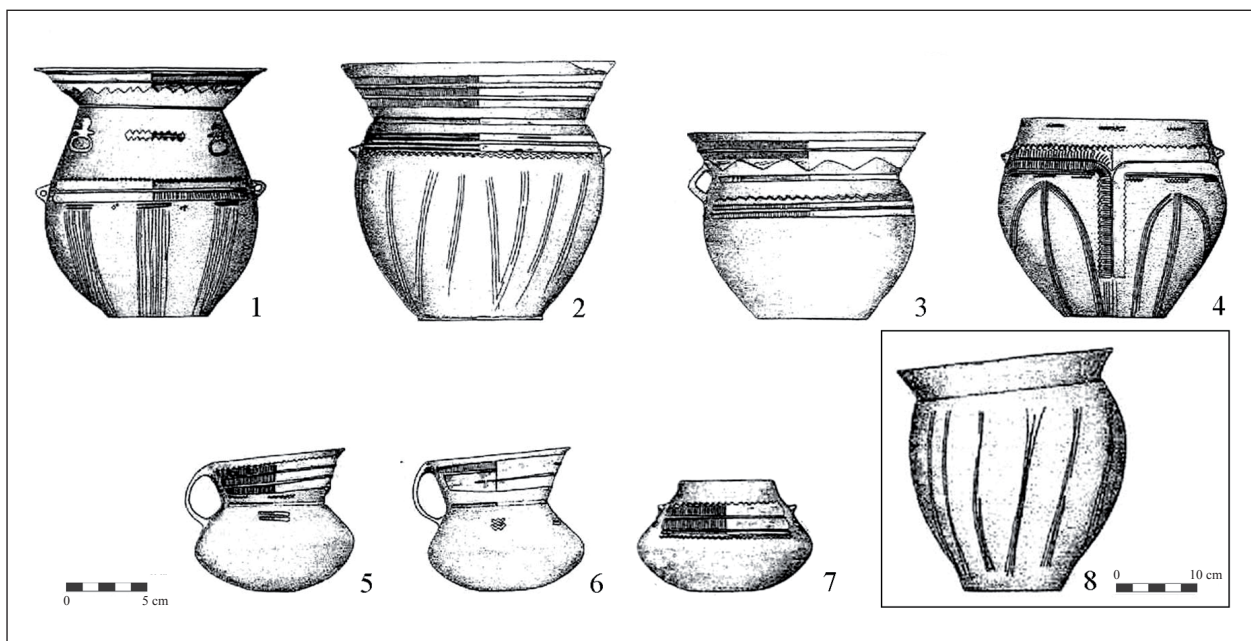
I. kép. Szeremle, 9. sír — 1–7: REICH 2006, Taf. 58. 3, Taf. 59. 1–6. nyomán, 8–14: a Foltiny I. által készített dokumentáció fényképei nyomán
Fig. I. Szeremle, Grave 9 — 1–7: after REICH 2006, Taf. 58. 3, Taf. 59. 1–6; 8–14: after archive photos made by S. Foltiny

igen nehézkesé teszi, hogy a feltüntetett lelőhelyek feloldása nem került be a kötetbe, a katalógusban (*Kurzkatalog des vorszerermezeitlichen Horizontes; Kurzkatalog der Szeremle-gruppe*) is csak részleges lelőhelylistákat találunk. A teljes gyűjtést vélhetően (terjedelmi okok miatt?) csak a disszertáció tartalmazza, pedig az edényformák és díszítések kombinációját bemutató, alig 100 kB-os *Beilage 2* miatt a kötethez csatolt CD lehetőséget adott volna ennek publikálására is.

A Chr. Reich által kidolgozott tipokronológia minztaszerű. A formák és a díszítés elkülönített vizsgálata, ami a magyar bronzkorkutatásban kevésbé elterjedt módszer, kétszeresen is alátámasztja a tagolás helyességét. A dunántúli mészbetétes kerámia kultúrája két területi csoportjának elterjedése (az ezeken belül korábban megállapított alcsoportok megszüntetésével) helytálló (261). A magyar szakirodalom nem megfelelő hivatkozásából adódik azonban, hogy a Szerző saját kutatási eredményként tárgyal korábban már megfigyelt jelenségeket: pl. azt, hogy az észak-dunántúli mészbetétes kerámia elterjedése a Balatontól délre is nyúlt (232, Abb. 109, Abb. 132; vö. PATAY 1938, IX. és XIII. térkép; TORMA 1969, 79; 1971, 32–33; HONTI 1994; HONTI–KISS 1998, 50, 10. kép; KISS 2007, Pl. XXV). Az viszont nem igaz, hogy a dél-dunántúli csoport lelőhelyei a Balaton környékén és attól északra is kiterjedtek (237, Abb. 112); az e térségben megtalálható dél-dunántúli mészbetétes edények véleményem szerint csupán a két területi csoport közötti kapcsolat bizonyítékai.

A gondos és szemléletes típustáblának köszönhetően a kötet minden bizonnyal a térség kutatásának egyik fontos kézikönyve lesz. Ugyanakkor fel kell hívni a figyelmet néhány hibára is. A háromperiódusú időrendi tagolás (*Chronologie*: 265–295) csak a dél-dunántúli csoport emlékényaga esetében elfogadható (Abb. 150, Abb. 155), az észak-dunántúli csoport leletei esetében nem teljesen kidolgozott (Abb. 144). Mint fentebb említettem, Chr. Reich néhány esetben nem ismerte vagy nem tekintette használhatónak az eddigi kutatás eredményeit, s inkább saját anyaggyűjtésére és tipológiai érzékére támaszkodott. Ennek tudható be, hogy a dunántúli mészbetétes kerámia periodizációjának kidolgozásánál csak a Veszprém környéki temetők anyagát vette figyelembe, ami nem volt elegendő az idősebb fázis elkülönítéséhez. Emiatt a legkorábbi, a kisapostagi kultúrából átalakuló és a Dunántúlon egységesen jelen levő, ún. késő kisapostagi–korai mészbetétes fázist (274; vö. még HONTI–KISS 1996) követő idősebb fázisba a klasszikus időszak legkorábbi darabjait helyezte. Így az észak-dunántúli mészbetétes kerámia valódi korai fázisa (2. kép; vö. még HONTI–KISS 1998) hiányzik Chr. Reich tipokronológiájából! Az észak-dunántúli csoportnál a legtöbb esetben ennek az idősebb és a Chr. Reich által elkülönített I–II. fázisnak megfelelő fiatalabb periódusnak a leletei figyelhetők meg, hasonlóan a dél-dunántúli csoportnál a Szerző által is elkülönített I. (idősebb), és II. (fiatalabb) fázisokhoz. Reich III. fázisának emlékényagát kevesebb esetben sikerült eddig megfigyelni; ez az újabb magyar kutatás által

2. kép. Az észak-dunántúli mészbetétes kerámia idősebb fázisának jellemző edénytípusai (HONTI–KISS 1998 nyomán)
 Fig. 2. Characteristic vessel types of the earlier phase of the northern Transdanubian Encrusted Pottery culture (after HONTI–KISS 1998)

a fiatalabb fázison belül különválasztott kései (*Vor-Szeremle*) horizontnak felel meg (KISS 2004, 243, 246, a korábbi irodalom felsorolásával; KISS 2009b; 2012; az idősebb és fiatalabb, valamint a kései fázisnak felel meg a Szabó Géza által kidolgozott Bonyhád III–V. fázis: SZABÓ 2009, 63). Ígértes, hogy Chr. Reich a szeriáció segítségével a fiatal és kései sírok anyagában részletes tipokronológiát tudott kidolgozni — ennek tesztelése zárt temető és települési leletanyagok feldolgozása során a további kutatás feladata lesz.

Díszítésük alapján a Szerző a Szeremle-kultúra leletei közé sorolt (Abb. 128, *Kurzkatalog* 21) néhány, inkább a *vorszeremlezeitliche* (vagy kései dunántúli mészbetétes–proto-Szeremle) fázisba tartozó leletet (pl. Papkeszi, Igar, Felsőnyék), ami miatt a klasszikus Szeremle-kultúra anyagának elterjedése a valóságnál kissé északabbra tolódott (Abb. 180). A kerámiaköröket összefoglaló térkép adatai azonban megfelelnek a klasszikus Szeremle-típus elterjedésének (Abb. 132; vö. még P. FISCHL–KISS 2002, 135). Fontos eredmény, hogy a kötet szerzője leegyszerűsíti a Duna magyarországi szakaszától délre megtalálható, a szakirodalomban számos névvel illetett csoportok nevezék-tanát és tipológiáját. Megszünteti a — valószínűleg a Szeremle-kultúrának megfelelő — Bijelo Brdo–Dalj-csoportot (260, 262; vö. még KISS 2007, 123, note 29) és a Dubovac-csoportot. A Szeremle-kultúrától keletre elterjedt csoportokat (Gârla Mare–Cârna, Balej-Orsoja) egységesen Gârla Mare-csoportnak

nevezi. Utóbbi térségben hasonló egyszerűsítést kezdeményezett Tatjana Shalганova (SHALGANOVA 1995), aki ez utóbbi csoportokra a kifejező alduinai mészbetétes kerámia kultúrája (*Lower Danube Incrusted Pottery culture*) nevet alkalmazta. Az említett térséggel kapcsolatban érdekes lett volna Chr. Reich és T. Shalганova véleményének ütköztetése, annál is inkább, mivel a bolgár kutató az általa kidolgozott relatív időrendhez az al-dunai települési rétegek adatait is felhasználta. Monica Sandor-Chicideanu és Dušan Krstić a térséggel foglalkozó újabb munkáinak adatai is gazdagították volna a Chr. Reich rendelkezésére álló információ mennyiségét (KRSTIĆ 2003; SANDOR-CHICIDEANU 2003), de mindkét művet 2003-ban publikálták, így csak érintőlegesen szerepelhetnek a Szerző összefoglalásában.

A relatív időrend kidolgozásához jól felhasználhatók a dunántúli mészbetétes kerámia elterjedési területén kívülre került edények, amelyeket Chr. Reich több helyen is tárgyal (276–281, 295–300). Fontos megállapítás, hogy a kronológiai sarokkövekként számon tartott, Mošorin-Feudvar és Ostrovu Corbului lelőhelyeken feltárt települések adatai nem használhatók fel érdemben, mivel az eddig innen közzé tett mészbetétes díszű leletek nem zárt lelőkörményekből származnak (278, 316). Ugyanakkor a Közép- és Kelet-Magyarországon, pl. a Vátya-kultúránál megtalálható mészbetétes díszű kerámia nemcsak az időrendről, de az említett kultúrák

közötti kapcsolatrendszeréről és a Szeremle-kultúra kialakulásáról is információval szolgálhat. Utóbbiak közé sorolható a kötetben közölt lovasberényi temető anyaga is (297, Abb. 158). Itt, a temető 64 sírjából 16-ban egy-egy, ritkán két mészbetédíszes edény található. Az említett edények egy része az urnasírban az egyik borítótól szerepét tölti be, más részük főleg az urnán belülré került kis korsó vagy bögre. Annak ellenére, hogy a sírkerámia 25%-át teszik ki a mészbetétes díszű edények, az urnasírokban a Vátia-kultúra kerámiájával vegyesen előkerült és ez utóbbi kultúra rítusának megfelelően elhelyezett darabokról van szó, ami Chr. Reich véleményével egyetértve inkább import kerámiaként való értelmezésüket támasztja alá. A témát árnyalja Vicsze Magdolna későbbi értékelése a Vátia-kultúra dunaújváros-dunadűlői temetőjének részletes elemzése alapján. Véleménye szerint a sírokba helyezett urnák az eltemetett identitását fejezték ki, a dunaújvárosi temetőben a dunántúli mészbetétes kerámia jellegzetes urnáiba helyezett 26 egyén eszerint a Dunántúl nyugatabbi részéről érkező kolóniaként értelmezhető, amely a Vátia-kultúra területén letelepedve a keletebbre irányuló kereskedelmet bonyolította (VICSZE 2011, 148–152). Ez utóbbi megközelítést támasztja alá a megszokottól eltérő rítusok előfordulása is, pl. a csontvázas, illetve szórthamvasztásos sírok a Vátia-kultúra temetkezései között: a csontvázas sírokkal kapcsolatban a Maros/Perjámos-kultúra hatására vonatkozó adatok újabban cáfolhatónak bizonyultak, ehelyett felmerül a Vattina-kultúra hatása; a szórthamvasztás (pl. Csanyteleken) viszont dunántúli hatást tükrözhet (KOVÁCS 1988, 157; MEDOVIĆ 1996, 169; P. FISCHL 1999; P. P. FISCHL–KISS–KULCSÁR 1999, 113, 118; P. FISCHL 2000, 137–138; KISS 2012, 186–188). A Szeremle-kultúra csontvázas sírjainak kérdéséhez (301–302) még hozzátehetjük, hogy a Bijelo Brdo lelőhelyen napvilágot látott csontvázas sírról Ksenija Vinski-Gasparini bizonyította, hogy az nem tartozik össze a Szeremle-típusú urnával (VINSKI-GASPARINI 1973, 211, Tab. 1. 1–7, 8).

A kapcsolatok helyes értelmezéséhez a temetkezéseken kívül a települések leleteit is részletesen vizsgálni kell, a helyi és az importnak tartott kerámia készítéstechnikai elemzésével kiegészítve. Sajnos, a berlini kerámialeleteken csak makroszkopikus vizsgálatokat végeztek (27–31), pedig az edények nyersanyagának petrográfiai és geokémiai elemzése fontos adatokat szolgáltatna az importnak vagy népességmozgás bizonyítékának tartott kerámiával kapcsolatban (vö. GHERDÁN ET AL. 2007; BODNÁR 2014). Hasonlóan fontos információkat várhatunk a tárgyal

temetkezések embertani maradványainak stabilizotópos vizsgálatától.¹

A Szerző által vázolt időrenddel (265–295, 299, 325–326, 333–334, Abb. 177) teljes mértékben egyetérthetünk. Számos félreértés forrása ugyanakkor az a tény, hogy a magyar bronzkorkutatás nem használja a Reinecke Bz A3 fázist. A dunántúli mészbetétes kerámia a koszideri periódusra keltezhető kései fázisát emiatt többnyire a Bz A2 végére–B elejére, a szintén koszideri korú klasszikus Szeremle-kultúrát pedig a B második felére helyezik (KOVÁCS 1988; 1994, 123–124; P. FISCHL–KISS–KULCSÁR 1999, 119). A magyar kutatók időrendi megállapításai ezért kevésbé tűnnek egyértelműnek a „Duna vidéki” kronológiát (HÄNSEL 1968) használó nemzetközi kutatás számára. Ez az időrend Nikola Tasić legutóbbi megállapításait is alátámasztja: a Szeremle-kultúra a tell-kultúrák utánra keltezhető, vagyis a Vátia-, illetve a Vattina-kultúra önálló életét követően foglalta el elterjedési területét (TASIĆ 1996; P. FISCHL–KISS 2002, 134). Ezzel kapcsolatban további fontos adatokkal szolgál a dunaújváros-dunadűlői nagy temető feldolgozása, valamint az utóbbi időkben Kozármislenyben feltárt település várható teljes közlése, tekintetbe véve a mindkét lelőhelyen jelen levő halomsíros kerámiát (VICSZE 2011; MALI 2013).

A klasszikus és kései Szeremle-periódus Chr. Reich által javasolt elkülönítése (316–326, Abb. 132, Abb. 178, 180–181) megoldást jelent az al-dunai térség kutatástörténetének eddigi problémájára, vagyis az északról délre, illetve délről északra történő migráció kérdésére is. A Szeremle-kultúra hosszabb, illetve a Gârla Mare-kultúra rövidebb életének feltételezése lassúbb változást, a folyamatos népességmozgás helyett részben egymás mellett élő csoportok kapcsolatrendszerét vázolja fel. Ez az időrend jobban illeszkedik ahhoz a korábbi elgondoláshoz is, amely szerint a Duna keskeny sávja mentén a Dráva alsó szakaszától a mai Bulgária északnyugati vidékéig elterjedt, hasonló kerámia hasonló életmódú népcsoportokra utal. Hozzátehetjük még, hogy a Szeremle-kultúra esetében a Belegiš-kultúrával való időrendi és területi átfedés így az eltérő életmódból adódó, egymást kikerülő elterjedési területtel magyarázható. A tárgyal

¹ A Gáta-kultúra hainburg-teichtali temetőjében előkerült, a dél-dunántúli mészbetétes csoporthoz sorolható bögrével eltemetett nő a stabilizotópos vizsgálat eredménye szerint nem helyben született (KRENN-LEEB 2011, 24, Abb. 23). 2014-ben hasonló elemzések kezdődtek a kelebiai temető emberi maradványain (az 108597. sz. OTKA pályázat keretében).

(táplálkozás, közlekedés) fontos szerepet játszhatott a Duna, ezért folyami kultúrának is nevezték e műveltségeket (pl. HÄNSEL 1982, 31–32; KOVÁCS 1986, 99; FALKENSTEIN 1998, 44). Sajnos, egyelőre kevés erre vonatkozó adat ismert (pl. települések állatcsont-

anyagában a halászat dominanciáját bizonyító esetleges vizsgálatok). Ez utóbbiak, és a Chr. Reich kiváló könyvében nyitva maradt további kérdések biztosan a válaszok keresésére ösztönzik majd a térséggel foglalkozó kutatókat.

Kiss Viktória

MTA BTK Régészeti Intézet

1014 Budapest, Úri u. 49.

kiss.viktoria@btk.mta.hu

Irodalom

- BÁNDI, G.–KOVÁCS, T. 1970: Die historischen Beziehungen der bronzezeitlichen Szeremle-Gruppe. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 22 (1970) 25–39.
- BÁNDI G.–KOVÁCS T. 1974: Adatok Dél-Magyarország bronzkorának történetéhez (A Szeremle-csoport) – Beiträge zur Geschichte der Bronzezeit in Südungarn (Szeremle-Gruppe). *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 14–15 (1969–1970 [1974]) 97–111.
- BODNÁR, Cs. 2014: Encrusted Pottery as Source of Material Interaction – The Case of a Middle Bronze Age Settlement, Tószeg-Laposhalom (Hungary). In: *The 18th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists in Helsinki, Session C3 – Creativity in the Bronze Age. Programme book*, 83. <http://e-a-a.org/helsinki2012/File/1673/programme-book.pdf>
- BÓNA, I. 1975: *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre Südöstlichen Beziehungen*. Archaeologia Hungarica 49, Budapest.
- BÓNA I.–NOVÁKI Gy. 1982: Alpár bronzkori és Árpád-kori vára – Alpár, eine bronzezeitliche und mittelalterliche Burg. *Cumania* 7 (1982) 17–118.
- FALKENSTEIN, F. 1998: *Feudvar II. Ausgrabungen und Forschungen in einer Mikroregion am Zusammenfluss von Donau und Theiss*. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 14, Kiel.
- P. FISCHL K. 1999: Mártély-Szegfű. A Perjámos-kultúra szerepe a Dél-Alföld vegyes rítusú temetőiben – Die Rolle der Perjámos-kultur in der Gräberfeldern mit gemischtem Ritus an der Grossen Ungarischen Tiefebene. *Savaria–Pars Archaeologica* 24/3 (1998–1999 [1999]) 215–238.
- P. FISCHL K. 2000: A Gerjen-csoport kritikai vizsgálata – Die kritische Untersuchung der Gerjen-Gruppe. *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei* 7 (2000) 135–147.
- P. FISCHL K.–KISS V. 2002: A Vattina-kultúra kutatása és északi kapcsolatainak kérdése – Die Forschung der Vattina-Kultur und die Frage ihrer nördlichen Verbindungen. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve–Studia Archaeologica* 8 (2002) 125–145.
- P. FISCHL K.–KISS V.–KULCSÁR G. 1999: Kora és középső bronzkori település Baks-Homokbánya (Csongrád megye) lelőhelyen – Früh- und mittelbronzezeitliche Siedlungen auf dem Fundort Baks-Homokbánya (Komitat Csongrád). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve–Studia Archaeologica* 5 (1999) 77–190.
- FOLTINY, S. 1983: Zwei inkrustierte Gefässe in RGZM und die Problematik des mittelbronzezeitlichen Typus Szeremle. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 30 (1983) 161–173.
- GHERDÁN, K.–SZAKMÁNY, Gy.–TÓTH, M.–T. BIRÓ, K. 2007: Archaeometric studies on Early Bronze Age pottery from Vörs-Máriaasszony-sziget – Archeometria vizsgálatok korabronzkori kerámián, Vörs-Máriaasszony-sziget. *Archeometria Műhely* 4/2 (2007) 21–31.
- HÄNSEL, B. 1968: *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken*. Bonn.
- HÄNSEL, B. 1982: Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr. In: Hänsel, B. (Hrsg.): *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 1, Berlin 1982, 1–28.
- HONTI Sz. 1994: A mészbetétes kerámia kultúrája leletei Somogyvárról – Funde der Kultur der inkrustierten Keramik aus Somogyvár. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 10 (1994) 5–20.
- HONTI Sz.–KISS V. 1996: Középső bronzkori leletek Somogy megyéből – Funde aus der Mittelbronzezeit im Komitat Somogy. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 12 (1996) 17–38.

- HONTI SZ.–KISS V. 1998: A mészbetétes kerámia kultúrája korai időszakának leletei Somogy megyében – Finds of the early phase of the Transdanubian Incrusted Pottery culture in County Somogy. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 13 (1998) 41–66.
- KISS V. 1997: A mészbetétes kerámia kultúrája késői fázisának sírlelete Veszprémből – Die Grabfunde aus der Spätphase der Inkrustierten Keramik von Veszprém. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1997, 39–49.
- KISS V. 2004: Megfigyelések a mészbetétes kerámia kultúrája temetkezési szokásairól – Observations on the funerary rites and the society of the Transdanubian Encrusted Pottery Culture. In: Ilon G. (szerk.): *ΜΟΜΟΣ III. Őskoros Kutatók III. Összejövetelének konferenciakötete. Halottkultusz és temetkezés. Szombathely-Bozsok, 2002. október 7–9.* Szombathely 2004, 243–266.
- KISS, V. 2007: Contacts along the Danube: a boat model from the Early Bronze Age. In: Galanaki, I.–Tomas, H.–Galanakis, Y.–Laffineur R. (eds): *Between the Aegean and Baltic Seas: Prehistory across borders: Proceedings of the International Conference 'Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Region of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe'*. Aegaeum 27, Liège 2007, 119–129.
- KISS, V. 2009a: Recensiones – Editio externa. Das Gräberfeld von Szeremle und die Gruppen mit inkrustierter Keramik entlang mittlerer und unterer Donau. Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, Neue Folge Band 13.1–2. Berlin. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 60 (2009) 552–554.
- KISS V. 2009b: A bronzkori kerámia-készlet változásairól (A mészbetétes kerámia kultúrája tipológiai vázlata) – Über die Veränderung der bronzezeitlichen Keramik-Inventare (Typologischer Abriss der Inkrustierten Keramik). *Tisicum* 19 (2009) 155–174.
- KISS, V. 2012: *Middle Bronze Age Encrusted Pottery in western Hungary*. Varia Archaeologica Hungarica 27, Budapest.
- KOVÁCS, T. 1986: Ein Beitrag zur Untersuchung der bronzezeitlichen Verbindungen zwischen Südtransdanubien und der unteren Donaugegend – Egy sajátos adat a Dél-Dunántúl és az Al-Duna-vidék bronzkori kapcsolatainak vizsgálatához. *Folia Archaeologica* 37 (1986) 99–115.
- KOVÁCS, T. 1988: Die topographische und chronologische Stelle der Szeremle-Kultur in der Bronzezeit des südlichen Karpatenbeckens. In: Petrović, J.–Tasić, N. (red.): *Gomolava*. Bd. 1. Novi Sad 1988, 155–167.
- KOVÁCS T. 1994: Újabb adatok a mészbetétes kerámia kultúrájának fémművességéhez – Neuere Beiträge zur Metallkunst der Kultur der inkrustierten Keramik. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 28 (1994) 119–132.
- KRENN-LEEB, A. 2011: Zwischen Buckliger Welt und Kleinen Karpaten. Die Lebenswelt der Wieselburger-Kultur. In: Krenn-Leeb, A. (Hrsg.): *Lebenswelten: Archäologische Spurensuche in der Region Hainburger Pforte/Römerland. Begleitbroschüre zur Sonderausstellung im Stadtmuseum Wienertor anlässlich der NÖ Landesausstellung 2011*. Archäologie Österreich 22/1 (2011) 11–26.
- KRSTIĆ, D. 2003: *Glamija. Bronze age necropolis in Korbovo*. Arheološke monografije 15, Beograd.
- LŐRINCZY G.–TROGMAYER O. 1995: Birituális vatyai temető Csanytelek-Palén – Birituales Gräberfeld der Vátya-Kultur in Csanytelek-Palé. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve–Studia Archaeologica* 1 (1995) 49–90.
- MALI P. 2013: Kultúrák találkozása. Kozármisleny 97. késő bronzkori telepe. <http://www.asonyomon.hu/kulturak-talalkozasa/>
- MEDOVIĆ, P. 1996: Die Inkrustierte Keramik der Mittelbronzezeit in der Vojvodina. In: Tasić, N. (ed.): *The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B.C.* Belgrade 1996, 163–172.
- PATAY P. 1938: *Korai bronzkori kultúrák Magyarországon – Frühbronzezeitliche Kulturen in Ungarn*. Dissertationes Pannoniaca II/13, Budapest.
- REICH, CHR. 2006: *Das Gräberfeld von Szeremle und die Gruppen mit inkrustierter Keramik entlang mittlerer und unterer Donau*. Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, Neue Folge Band 13.1–2. Berlin.
- ȘANDOR-CHICIDEANU, M. 2003: *Cultura Țuto-Brdo-Gârla Mare. Contribuții la cunoașterea epocii bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară*. Cluj-Napoca.
- SHALGANOVA, T. 1995: The Lower Danube Incrusted Pottery Culture. In: Bailey, D. W.–Panayotov, I. (eds): *Prehistoric Bulgaria*. Madison 1995, 291–308.
- SZABÓ G. 2009: *Pannónia kincse. A mészbetétes edények népének bonyhádi temetője – Schatz von Pannonien. Das Gräberfeld der inkrustierten Keramik von Bonyhád*. Szekszárd.
- TASIĆ, N. 1996: Das Problem der Funde von Szeremle im Banat und ihre Chronologie. In: Tasić, N. (ed.): *The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B.C.* Belgrade–Vršac 1996, 147–162.
- TORMA I. 1969: A Veszprém megyei régészeti topográfiai kutatások őskori vonatkozású eredményei – Über vorgeschichtliche Ergebnisse der archäologischen Topographie auf dem Gebiet des Komitats Veszprém. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 8 (1969) 75–81.

- TORMA, I. 1971: Das Gräberfeld von Szakály aus der mittleren Bronzezeit. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 2 (1971) 35–44.
- TÓTH K. 1998: *A bronzkor évszázadai a Duna-Tisza közén*. Thorma János Múzeum füzetek 1, Kiskunhalas.
- VICZE, M. 2011: *Bronze Age Cemetery at Dunaiújváros-Duna-dűlő*. Dissertationes Pannonicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae IV/1, Budapest.
- VINSKI-GASPARINI, K. 1973: *Kultura polja sa žarama u Sjevernoj Hrvatskoj – Die Urnenfelderkultur in Nordkroatien*. Zadar.

Depierre, Germaine: Crémation et archéologie: nouvelles alternatives méthodologiques en ostéologie humaine

Art, archéologie & patrimoine. Éditions universitaires de Dijon, Dijon 2013.
654 oldal, 473 színes és fekete-fehér illusztráció. ISBN 978-2-36441-035.

A hamvasztott emberi maradványokat antropológiai és régészeti szempontok alapján elemző összefoglaló munka az *Art, archéologie & patrimoine* sorozatban jelent meg. Germaine Depierre-t az 1990-es évektől kezdve a hamvasztásos temetkezések egyik legkiemelkedőbb szaktekintélyeként tartja számon a kutatás. A dijoni *Université de Bourgogne* munkatársaként létrehozott egy archeo-antropológiai labort és kutatócsoportot, számos cikket publikált, szemináriumokat tart, illetve szakdolgozatok és doktori disszertációk témavezetője.

Az alábbiakban bemutatásra kerülő könyv alapja a Szerző 2010 márciusában elkészült doktori disszertációja. Munkájának legfontosabb célkitűzése a leletek több szempontú elemzésén kívül a hamvasztott emberi maradványokat vizsgáló módszerek összevetése, mindemellett az eddig a témában megjelent módszertani szakirodalomról is átfogó képet ad. A Szerző eredményei széleskörű, több korszakból származó ásatási megfigyeléseken, és az oszteológia elmélyült ismeretén alapulnak. Az ásatásokon tett megfigyeléseket, valamint a laboratóriumban folytatott kutatásokat modern krematóriumok tanulmányozásával egészítette ki. Olyan összefoglaló munkát tartunk a kezünkben, mely nemcsak módszertani, hanem elméleti kézikönyvként is kiválóan alkalmazható.

A mű négy fő fejezetből áll. Az egyes fejezeteket gazdag képanyag, illusztráció, táblázatok és függelék egészítik ki. A könyv végén összefoglaló irodalomjegyzék található. A Szerző nemcsak saját eredményeit közli, hanem átfogó képet nyújt a témával foglalkozó kutatók elméleti és gyakorlati eredményeiről is.

Az első fejezet az embertani leletek elemzése során használatos szakkifejezések magyarázatával kezdődik. Ezt követően kutatástörténeti összefoglaló következik irodalomjegyzékkel kiegészítve. A Szerző módszertani elemzéssel folytatja a munkát, elsőként a csontok hő hatására történő elszíneződését elemzi.

Jól áttekinthető táblázatokban hasonlítja össze az ide vonatkozó kutatási eredményeket és összegzi az ebből levonható következtetéseket. Vizsgálja a csontok hő hatására történő töredezettségét, a deformált-

ság és a máglya hőfokának összefüggéseit, majd ezt követően a hamvasztás során a csontok vízvesztéséből adódó mérési adatokat elemzi. A vizsgálatok során minden fázisnál kitér a gyermekcsontok elemzésének nehézségeire, illetve különböző módszereket sorakoztat fel a probléma lehetséges megoldására. Fontos megjegyezni, hogy a hamvasztott embertani maradványokat minden esetben összehasonlítja a nem hamvasztott csontokból nyert adatokkal. Így a könyv azon antropológusok számára is jól használható kézikönyv, akik ritkán vagy egyáltalán nem foglalkoznak hamvasztott embertani leletekkel.

A csontok hő hatására történő fizikai változásainak elemzése után a Szerző rátér a nem- illetve a kormeghatározásra. Ebben a részben is követi azt a módszert, miszerint összeveti a csontvázas leleteket a hamvasztott leletekkel. A csont mikroszkopikus szerkezeti vizsgálatánál kitér az emberi csont és az állatcsontok között megfigyelhető leglényegesebb különbségekre, így az archeozoológus is találhat számára érdekes fejezetet a könyvben.

A könyv második fejezetében a Szerző egy modern krematóriumban tett megfigyeléseit foglalja össze. Összesen 253 hamvasztást kísért figyelemmel, rögzítve a hamvasztás közben megfigyelt fizikai jelenségeket. A hamvasztás folyamata során tett megfigyeléseket külön testtájak és a hozzájuk tartozó csontok szerint dokumentálja, ezt követően jól áttekinthető táblázatokban és grafikonokon ábrázolja az eredményeket. A hamvasztott csontok vizsgálatánál figyelembe vette az életkort és a nemet, s az így nyert adatok alapján készített olyan alapvető értéket tartalmazó táblázatokat, melyekből vissza tudunk következtetni az elhunyt nemére és korára abban az esetben is, amikor nem hamvasztott embertani leletekkel dolgozunk.

A könyv harmadik fejezetében a Szerző egy „referencia populációt” vizsgál, mely a modern krematóriumban megfigyelt egyénekhez mind földrajzilag, mind időben közel áll. Az úgynevezett „Gemmerich gyűjtemény”, mely a genfi egyetem antropológiai gyűjteményében található, a XIX. század közepe és

a XX. század közepe között elhunyt egyének csontvázas temetkezéseiből származó embertani leleteit tartalmazza. A kutatócsoport a gyűjtemény teljes csontanyagát kísérleti régészeti módszerekkel, az őskori körülményeket rekonstruálva, szabadtéri hamvasztó helyeken égette el.

A kísérlet fő célja, hogy a modern krematóriumokban elhamvasztott egyének elemzése alapján összeállított adatbázis mellett létrehozson egy olyan adatbázist, mely olyan egyének vizsgálatán alapul, akiket a haláluk után nem közvetlenül hamvasztottak el. Ily módon felismerhetőek lesznek azok a jelenségek a csontokon, amelyek jellemzőek a halál után közvetlenül bekövetkezett hamvasztásra, illetve a halál után nem azonnal végzett hamvasztásra utalnak. E populáció embertani anyagának vizsgálatával egy új, egységes adatbázist jött létre. Ez az adatbázis a kutatók számára hozzáférhető és alkalmazható a hamvasztott temetkezések elemzésénél.

A negyedik fejezet a hamvasztott embertani leletek meghatározásának módszertani nehézségeit tárgyalja. A hamvasztott csontok meghatározásának egyik legnagyobb nehézségét jelenti, hogy a protohistorikus máglyákról és a hamvasztás körülményeiről nagyon kevés adatunk van. Vajon a mai

modern krematóriumokban tett megfigyelések és az abból nyert adatok valóban felhasználhatóak az őskori hamvasztásos temetkezések elemzése során? A Szerző szerint e sokat vitatott kérdést etnológiai megfigyelésekkel, ma élő népek temetkezési szokásainak kutatásával tudjuk megválaszolni. Kutatásai szerint leginkább ezek a ma is létező szokások és eljárások állnak legközelebb a korabeli hamvasztási eljárásokhoz.

A fejezetet az eddigi eredmények összefoglalása zárja le, emellett a Szerző felhívja a figyelmet azokra a módszertani problémákra, melyek finomításához további kutatásokra, valamint a téma kutatóinak szakmai párbeszédére van szükség. Ezenfelül hangsúlyozza az eddig kidolgozott módszerek hiányosságait, mindazokat a problémákat, amelyek a hamvasztott embertani leletek meghatározását nehezítik.

A bemutatott könyv egyik legfőbb érdeme, hogy mind elméleti, mind módszertani kézikönyvként hiánypótló a szakirodalomban, mindemellett nemcsak a hamvasztott csontok meghatározásának szűk szakterületén dolgozó kutatók számára válhat alapl művé, hanem a fizikai antropológiával már foglalkozó vagy a jövőben foglalkozni vágyó szakembereknek is kiemelkedő összefoglalást nyújt.

Tankó Éva

MTA-ELTE

Interdiszciplináris Régészettudományi Kutatócsoport
1088 Budapest, Múzeum körút 4/B
vindobona.09@gmail.com

Az Ősrégészeti Társaság 2011. évi tevékenységének ismertetése

- A Nemzeti Kulturális Alap és az ELTE BTK Régészettudományi Intézet támogatásával megjelentetük az *Ősrégészeti Levelek* 12. évfolyamát.
- A Társaság tagjai nagy számban vettek részt és tartottak előadást a 2011. március 16–18. között a Matrica Múzeum által megrendezett ΜΩΜΟΣ VII. Őskoros Kutatók VII. Összejövetelén Százhalombattán.

A Társaság tagjai 2011-ben:

1. Anders Alexandra	38. Gulyás András	75. Nagy Nándor
2. Antoni Judit	39. Gyöngyössy Márton	76. T. Németh Gabriella
3. Bacskai István	40. György László	77. Nyíri Borbála
4. Bácsmegi Gábor	41. Gyucha Attila	78. Oross Krisztián
5. Balogh Csilla	42. Hajdú Zsigmond	79. Paluch Tibor
6. Bánffy Eszter	43. Harmath Marianna	80. Pásztor Emília
7. P. Barna Judit	44. B. Hellebrandt Magdolna	81. Patay Róbert
8. Barta Gergely	45. Hetesi Szilvia	82. Polányi Tamás
9. Bartosiewicz László	46. Horváth Ferenc	83. Priskin Annamária
10. Bereczki Ágnes	47. Horváth László András	84. Raczky Pál
11. Béres Sándor	48. H. Simon Katalin	85. Regenye Judit
12. Bernáth László	49. Ilon Gábor	86. Reményi László
13. Bittner Bettina	50. Jerem Erzsébet	87. Richter Éva
14. Bóka Gergely	51. Kalicz Nándor	88. Ringer Árpád
15. Bodnár Csaba	52. Kalla Gábor	89. Sánta Gábor
16. Bondár Mária	53. Kertész Róbert	90. Sebők Katalin
17. Cifra Szabolcs	54. Király Attila	91. Selján Éva
18. Csányi Marietta	55. Kiss Viktória	92. Siklódi Csilla
19. Csengeri Piroska	56. B. Kiss Zsuzsanna	93. Siklósi Zsuzsanna
20. Csongrádiné Dr. Balogh Éva	57. Kisjuhász Viktória	94. Somogyi Krisztina
21. Dani János	58. Kondé Zsófia	95. Somogyvári Ágnes
22. Danyi József	59. Koós Judit	96. Sümegi Pál
23. Domboróczki László	60. Kovács Katalin	97. V. Szabó Gábor
24. Ďurkovič Éva	61. Köhler Kitty	98. Szabó Géza
25. Egry Ildikó	62. Kővári Klára	99. Szabó János József
26. Ernyey Katalin	63. Kulcsár Gabriella	100. Szabó Lajos
27. Fábián Szilvia	64. Kurucz Katalin	101. Szalai Tamás
28. Faragó Norbert	65. Kustár Rozália	102. Szalontai Csaba
29. Farkas Csilla	66. Lengyel György	103. Száraz Csilla
30. Fejér Eszter	67. Ligner Jácint	104. Szász Orsolya
31. P. Fischl Klára	68. Lőrinczy Gábor	105. Szathmári Ildikó
32. Fullár Zoltán	69. Majoros Ágnes	106. Szél Tibor
33. Füzesi András	70. Marton Tibor	107. Szénászkzy Júlia
34. Gál Erika	71. Mészáros Patrícia	108. Szeverényi Vajk
35. Gucsi László	72. D. Matuz Edit	109. Szilágyi Márton
36. Galántha Márta	73. Mester Zsolt	110. Szilas Gábor
37. Goldman György	74. Nagy Emese Gyöngyvér	111. Szolyák Péter

112. Tankó Károly
113. Tárnoki Judit
114. Tokai Zita Mária
115. Tóth Farkas Márton
116. Tóth Katalin

117. Trogmayer Ottó
118. Váczi Gábor
119. Veres János
120. Vicze Magdolna
121. M. Virág Zsuzsanna

122. Vörös István
123. Winkler Mónika
124. Zalai-Gaál István
125. Zandler Krisztián
126. K. Zoffmann Zsuzsanna

Technikai információk

- A kéziratokat számítógépes szövegszerkesztővel készített formában (Word for Windows) várjuk, vírusmentes lemezen és kinyomtatott változatban is. Válasszon olyan betűtípust, mely a közép-európai karaktereket is tartalmazza (Pl.: Arial CE, Times New Roman CE).
- Szövegét kérjük, formázatlanul küldje, tehát ne használjon folyamatos nagybetűket, dőlt vagy fett karaktereket, stb.
- Kéziratokat magyar, angol és német nyelven fogadjunk el. Idegen nyelvű cikkek esetében a nyelvi lektorálást szerkesztőségünk intézi.
- A leadásra kerülő kézirat kötelező elemei:

Cím

Szerző neve, munkahelye, címe, email címe

Tanulmány

Irodalomjegyzék

Illusztrációk

Képaláírások

Összefoglaló magyar nyelven (1 000 n, szóközökkel együtt)

Hivatkozás

Az irodalmi hivatkozásokat a főszövegen belül, zárójelesen helyezték el. Pl.: (Szerző 1999, 34–38).

Több szerző idézése esetén pontosvesszővel választák el egymástól az adatokat: Pl.: SzerzőA 1987, 25; SzerzőB 1993)

Több szerzős munkák esetében a szerzők nevét közepees kötőjellel választák el: Pl.: SzerzőC–SzerzőD 1999; háromnál több szerző esetében a főszövegben használja a Szerző 1 et al. megoldást, a nevek feloldására az irodalomjegyzékben kerül sor.

Irodalomjegyzék

A folyóiratok és sorozatokot kérjük ne rövidítse.

A felhasznált és idézett cikkekénél kérjük, tüntesse fel — ha van — a cikk idegen nyelvű rezüméjének címét is.

Tanulmánykötetekenél kérjük pontosan tüntesse fel a kötet szerkesztőjét és megjelenési helyét is.

Abban az esetben, ha egy folyóiratnál nem egyezik meg a megjelenés éve a címlapon szereplő évszámmal, mindkettőt kérjük feltüntetni.

Példák:

Folyóiratcikk: Kovács T. 1969: A százhalombattai bronzkori telep – The Bronze Age Settlement at Százhalombatta. Archaeologiai Értesítő 96 (1969) 161–169.

Tanulmány kötetben: Majnarić-Pandžić, N. 1998:

Einige Anmerkungen über neue Siedlungsforschungen in Nordwestkroatien. In: Hänsel, B. (Hrsg.): Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas. Kiel 1998, 249–256.

Önálló kötet: Kastelic, J. 1965: Situla Art. Ceremonial bronzes of Ancient Europe. London.

Kötet sorozatban: Kemenczei, T. 1984: Die Spätbronzezeit in Nordostungarn. Archaeologia Hungarica 51, Budapest.

Jegyzetek

Lábjegyzetbe csak a kiegészítő információk kerüljenek.

Illusztrációk

A folyóiratban grafikai és fényképes illusztrációk megjelentetésére van mód. Amennyiben digitálisan adja le illusztrációit, válassza a TIFF formátumot.

Az illusztrációkat (táblázatokat is) külön fájlban kérjük, ne illessze bele a szövegbe.

Az illusztrációkon — amennyiben szükséges — tüntesse fel a méretarányt és az északi irányt.

- A beérkezett kéziratokért honoráriumot nem áll módunkban fizetni, de a Szerkesztőség minden szerző részére egy tiszteletpéldányt és a dolgozat PDF változatát tudja biztosítani.

- A kéziratokat a Szerkesztőség címére kérjük küldeni: ELTE BTK Régészettudományi Intézet 1088 Budapest, Múzeum körút 4/B.

- A Szerkesztőség fenntartja magának a jogot, hogy a kéziratokon kisebb — technikai jellegű —, a tartalmi, szakmai részt nem érintő változtatásokat tegyen.

- Tárgyak leírásánál az alábbi rövidítéseket használják:

Magasság	Ma.:
Peremátmérő	Pá.:
Fenékátmérő	Fá.:
Vastagság	V.:
Hosszúság	H.:
Szélesség	Szé.:
Átmérő	Á.:
Súly	S.:
Mélység	Mé.:
Leltári szám	Ltsz.:

Length	L.:
Width	W.:
Weight	We.:
Thickness	Th.:
Diameter	Diam.:
Height	H.:

Nyomdai kivitelezés: Robinco Kft.
Felelős vezető: Kecskeméthy Péter